

NEHCÜ'L-FERÂDÎS'TE DEYİMLER

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI**

Özlem ARIKÖK

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ**

NEHCÜ'L – FERÂDÎS'TE DEYİMLER

Özlem ARIKÖK

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Haziran 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖN SÖZ	6
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	15
1. HAREZM TÜRKÇESİ VE NEHCÜ'L-FERÂDÎS	17
1.1. Harezmi Tarihi.....	17
1.2. Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesinin Oluşumu	18
1.3. Nehcü'l-Ferâdîs (Uştmahlarınġ Açuq Yolu-Cennetlerin Açık Yolu)	21
1.4. Eserin Müellifi, Yazılış Tarihi ve Yeri.....	22
1.5. Eserin Nüshaları	23
1.5.1. İstanbul Nüshası.....	23
1.5.2. Mercanî Nüshası.....	23
1.5.3. Paris Nüshası	24
1.5.4. Yalta Nüshası.....	24
1.5.5. Petersburg (Leningrad) Nüshaları	24
1.5.6. Kazan Nüshaları.....	25
1.5.7. Kastamonu Nüshası	26

1.5.8. Riyad Nüshası.....	26
2. DEYİMLER.....	27
2.1. Deyim Nedir?	27
2.2. Deyimin Kavram ve Biçim Özellikleri.....	29
2.3. Deyim-Atasözü, Birleşik Kelime, Birleşik Fiil, Eşdizimlilik Farkı	32
2.3.1. Deyim-Atasözü	32
2.3.2. Deyim-Birleşik Kelime.....	33
2.3.3. Deyim-Birleşik Fiil	33
2.3.4. Deyim-Eşdizimlilik (Collocation)	33
2.4. Deyim Üzerine Yapılan Çalışmalar	35
2.4.1. Deyim Üzerine Yapılan Tez Örnekleri	35
2.4.2. Deyim Üzerine Yapılan Makale Örnekleri.....	38
2.4.3. Deyim Üzerine Yapılan Kitap Örnekleri.....	39
3. NEHCÜ'L-FERÂDÎS'TE YER ALAN DEYİMLER	40
3.1. Ad Verme Konulu Deyimler	40
3.2. Akıl, Düşünce Konulu Deyimler.....	41
3.3. Anlatma, Aktarım Konulu Deyimler	52
3.4. Başkaldırı Konulu Deyimler	55
3.5. Beğeni, İstek Konulu Deyimler.....	57
3.6. Değer Verme ile İlgili Deyimler	64
3.7. Gereğini Yapmak Konulu Deyimler	68
3.8. Görmek Konulu Deyimler	69
3.9. Gözden Çıkarmak Konulu Deyimler	71
3.10. Güç, Kuvvet Konulu Deyimler	73
3.11. Güven Konulu Deyimler	74
3.12. Hak, Hukuk, Adalet Konulu Deyimler	76
3.13. Hal, Durum Bildiren Deyimler	77
3.14. Hatır, Gönül Konulu Deyimler.....	83
3.15. Hoşgörü Konulu Deyimler	102
3.16. Huzur Konulu Deyimler	104
3.17. İzdırap (Acı, Üzüntü, Keder, Sıkıntı) Konulu Deyimler	110
3.18. İlgi, Alaka Konulu Deyimler.....	117
3.19. İnanç, Maneviyat Konulu Deyimler.....	119

3.20. İtaat Etmek Konulu Deyimler	128
3.21. İzin Konulu Deyimler	137
3.22. Kabul Konulu Deyimler	139
3.23. Kılavuzluk Etme Konulu Deyimler.....	141
3.24. Küçümseme Konulu Deyimler	143
3.25. Mesafe, Yol Konulu Deyimler	144
3.26. Müjde Konulu Deyimler	146
3.27. Onur, Haysiyet Konulu Deyimler	147
3.28. Ölüm Konulu Deyimler	149
3.29. Örnek Olmak, Temsil Konulu Deyimler	160
3.30. Pişmanlık Konulu Deyimler	161
3.31. Sağlık Konulu Deyimler	164
3.32. Selamlama Konulu Deyimler.....	166
3.33. Söz Konulu Deyimler.....	168
3.34. Ümitsizlik Konulu Deyimler	177
3.35. Yarar, Kâr Konulu Deyimler	179
3.36. Yaşam Konulu Deyimler.....	181
3.37. Yemin Konulu Deyimler	183
3.38. Yoldan Çıkmak Konulu Deyimler	185
3.39. Zarar, Zıyan Konulu Deyimler	186
3.40. Ziyaret Konulu Deyimler	190
SONUÇ	192
TABLolar LİSTESİ	196
ŞEKİLLER LİSTESİ	197
DİZİN.....	198
KAYNAKÇA.....	225
ÖZGEÇMİŞ	230

TEZ ONAY SAYFASI

Özlem ARIKÖK tarafından hazırlanan “NEHCÜ’L-FERÂDÎS’TE DEYİMLER” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ

.....

Tez Danışmanı, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. Savunma sınavı tarihi

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Unvan Adı SOYADI (Kurum kısaltması)

.....

Üye : Unvan Adı SOYADI (Kurum kısaltması)

.....

Üye : Unvan Adı SOYADI (Kurum kısaltması)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Özlem ARIKÖK

İmza :

ÖN SÖZ

Deyimler kavramları, durumları ilgi çekici, hoş bir anlatımla kendine özgü bir yapı ve söz dizimi içinde belirten, en az iki kelimeden oluşan, kelimelerden en az biri gerçek (temel) anlamının dışında bir anlam ifade edecek şekilde kullanılan kalıplaşmış söz gruplarıdır.

Millî söz varlığımızın önemli öğelerinden biri olan deyimler, toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini, değer yargılarını belirten önemli ipuçları sağlarlar. Bu yönü ile deyimler, geçmişten beri araştırmacıların ilgisini çeken bir özelliğe sahiptir. Bu tez çalışmasında Harezmi Türkçesinin kıymetli eserlerinden biri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'te yer alan deyimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen deyimleri oluşturan kelimeler etimolojik açıdan incelenerek yapısal yönden kuruluşları, oluşum esasları açıklanmış, deyimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanım durumları gösterilmiştir.

Tezin konusu olan *Nehcü'l-Ferâdis*, 14.yy. Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmaları bakımından önemli ve kapsamlı bir eserdir. Metnin hem Harezmi Türkçesi dil özelliklerini göstermesi hem de deyimler açısından zengin bir veri sunması bu eserde kullanılan deyimlerin neler olduğu noktasında bizi meraklandırmış ve anlam özellikleri üzerinde yoğunlaşmaya yönlendirmiştir. Çalışmada öncelikle metin taranarak kullanılan deyimler tespit edilmiş, elde edilen deyimler anlamsal açıdan incelenmiş ve deyimlerin anlam alanlarına göre bir sınıflandırma oluşturulmuştur.

Genel olarak doküman analizi yöntemiyle hazırlanan bu çalışmada János Eckmann'ın (2014) çalışması esas alınmıştır. Eserin Türkiye Türkçesine aktarımı Prof. Dr. Bilal Aktan'ın hazırlamış olduğu *Nehcü'l-Ferâdis Cennetlerin Açık Yolu* (2017) çalışmasından faydalanılarak tez yazarı tarafından yapılmıştır. Eserden tespit edilen deyimlerin anlamlandırılması konusunda Aysu Ata'nın *Nehcü'l-Ferâdis "Uştmahların Açık Yolu-Cennetlerin Açık Yolu" Dizin-Sözlük* (2014) çalışması, Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre - thirteenth - Century Turkish* (EDPT) (1972) adlı sözlüğü, *Türk Dil Kurumu* (TDK)'nin *Türkçe Sözlük* (TS)'ü (2005), Suat Ünlü'nün *Harezmi Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü* (2012) çalışmalarına

başvurulmuştur. Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanım durumları araştırılırken *TDK'nin* (2005), Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1 Atasözleri Sözlüğü* (2020a) ve *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2 Deyimler Sözlüğü* (2020b) ve İsmail Parlatır'ın *Atasözleri ve Deyimler II - Deyimler* (2007) sözlüğü çalışmalarına başvurulmuştur.

Tezin hazırlanma sürecinde desteğini her zaman hissettiren, emeğini ve zamanını ayırmaktan kaçınmayan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Esra Kılınç'a, bilgisi, tecrübesi, anlayış ve desteği ile her zaman yanımda olan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev'e, yüksek lisans eğitimim esnasında ders alarak bilgi ve birikimlerinden faydalandığım kıymetli hocam Doç. Dr. Nimet Kara Kütükçü'ye, bu süreçte bana verdikleri destek için annem Hürühan Altuntaş, babam Müslüm Altuntaş ve kıymetli eşim Rifat Arıkök'e ve son olarak bu süreçte gösterdikleri sabır ve anlayış için kızlarım Feriha Arıkök ve Mercan Arıkök'e sonsuz sevgilerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

ÖZ

Anlatıma canlılık, ilgi çekicilik katan deyimler millî söz varlığımızın önemli öğelerinden olup toplumun geçmişi, kültürü, gelenekleri vb. konularına ışık tutan, metaforik özelliklere sahip kalıplaşmış yapılardır. En az iki kelimedenden oluşan bu kalıplaşmış yapıların temelinde temel (gerçek) anlamdan uzaklaşarak başka bir anlam kazanma söz konusudur. Harezmi Altın Ordu Türkçesine ait, Maḥmūd bin ‘Alī ’ye atfedilen *Nehcü’l-Ferâdîs* adlı eser üzerine yapılan bu çalışmada eserde geçen deyimler incelenmiştir.

Beş bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında, tezin amacı, konusu, yöntemi açıklanmıştır. Birinci bölümde Harezmi Dönemi ve Türkçesi, *Nehcü’l-Ferâdîs* adlı eser ve eserin nüshaları tanıtılmıştır. İkinci bölümde deyim tanımı, deyim kavram ve biçim özellikleri, deyimle ilgili daha önce yapılmış çalışmalar konusunda bilgi verilerek deyim- atasözü, birleşik fiil, birleşik kelime farklılıkları açıklanmıştır. Üçüncü bölümde metinden tespit edilen deyimler incelenirken deyimleri meydana getiren kelimelerin köken ve anlam açısından incelenerek metin bağlamında deyim ifâde ettiği anlam ortaya konmaya çalışılmış, deyim Türkiye Türkçesindeki kullanım durumuna değinilmiş ve anlamsal bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Dördüncü bölüm sonuç bölümü olup bu bölümde metinden tespit edilen deyimler ve inceleme sonucu elde edilen bulgular sayısal verilerle ifâde edilmiş ve tablo oluşturulmuştur. Beşinci bölümde ise deyimlerin metin bağlamında ifâde ettiği anlamla birlikte verildiği bir dizin oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi; *Nehcü’l-Ferâdîs*; Maḥmūd bin ‘Alī, Deyim; Anlam Bilim

ABSTRACT

Idioms that add vitality and attractiveness to the narration are important elements of our national vocabulary, and which are stereotyped structures with metaphorical features that shed light on their subjects reflect the history, culture, traditions of the society. At the basis of these stereotyped structures consisting of at least two words, there is a different meaning gained by moving away from the basic (real) meaning.

In the introduction part of the study, which consists of five chapters, the aim, subject and method of the thesis are explained. In the first part, the Khwarezm Period and its Turkish, the work called *Nehcü'l-Ferâdîs* and the copies of the work were introduced. In the second part, the definition of the idiom, the concept and morphological features of the idiom, and the previous studies on the idiom are explained, and the differences in idioms, proverbs, compound verbs, and compound words are explained. In the third chapter, while examining the idioms determined from the text, the words that make up the idioms are examined in terms of origin and meaning, and the meaning of the idiom in the context of the text is tried to be revealed, the usage situation of the idiom in Turkey Turkish is mentioned and a semantic classification is formed. The fourth section is the conclusion section, and in this section, the idioms determined from the text and the findings obtained as a result of the examination are expressed with numerical data and a table is created. In the fifth chapter, an index has been created in which the idioms are given together with the meaning they express in the context of the text.

Keywords: Khwarezm Turkish; *Nehcü'l-Ferâdîs*; Maḥmūd bin ‘Alī, Idiom; Semantics

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Nehcü'l-Ferâdîs'te Deyimler
Tezin Yazarı	Özlem ARIKÖK
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	13/06/2023
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	230
Anahtar Kelimeler	Harezmi Türkçesi; <i>Nehcü'l-Ferâdîs</i> ; Maḥmūd bin 'Alī, Deyim; Anlam Bilim

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Nehcü'l-Ferâdîs'te Deyimler
Author of the Thesis	Özlem ARIKÖK
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Esra KILINÇ
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	13/06/2023
Field of the Thesis	Department of Turkish Philology
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	230
Keywords	Khwarezm Turkish; <i>Nehcü'l-Ferâdîs</i> ; Maḥmūd bin 'Alī, Idiom; Semantics

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
as.	: Aleyhi's-selām
cc.	: Celle Celāluhu
DLT.	: Dīvānu Lugāti't-Türk
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
ET	: Eski Türkçe
Fa.	: Farsça
FFYE	: fiilden fiil yapım eki
Hz.	: Hazreti
İFYE	: isimden fiil yapım eki
KB	: Kutadgu Bilig
mec.	: mecaz
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
Osm.	: Osmanlıca
örn.	: örnek
rhi	: Raḥmatu'llāhi 'alayhi
razhu	: Raḫiya'llāhu 'anhu
s.	: sayfa
s.a.v	: Sallallāhu Aleyhi ve Sellem
SSCB	: Sovyet Sosyalis Cumhuriyetler Birliği
T.	: Türkçe
TAD	: Türk Atasözleri ve Deyimleri

Tkm.	: Türkmen
TDK	: Türk Dil Kurumu
TS	: Türkçe Sözlük
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Xak.	: Hakaniye Türkçesi
yy	: yüzyıl
tv	: tabāraka wa ta‘ālā

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Nehcü'l-Ferâdis'te Deyimler başlıklı bu tezin konusu XIV. yüzyılda Harezmi Türkçesi ile yazılmış bir eser olan *Nehcü'l-Ferâdis* (Cennetlerin Açık Yolu)'te yer alan deyimlerin tespit edilmesi, tespit edilen deyimlerin anlamsal ve yapısal olarak incelenmesi, deyimleri oluşturan kelimelerin köken bilgisi açısından incelenmesi ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki görünümünün belirlenmesidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tezin genel amacı Maḥmūd bin 'Alī'nin *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserinde bulunan deyimlerin incelenmesidir. Bu genel amaca ulaşmak için metinde geçen deyimlerin tespit edilmesi, yapısal yönden kuruluşlarının ve oluşum esaslarının açıklanması, deyimleri oluşturan kelimelerin etimolojik bilgilerinin verilmesi, tespit edilen deyimlerin semantik açıdan sınıflandırılması ve Türkiye Türkçesindeki kullanımlarının gösterilmesi hedeflenmektedir. Deyimler bir dilin zihinsel alt yapısını, anlam genişlemelerini, kullanım zenginliğini gösteren yapılardır. Deyim incelemeleri sayesinde, kültürlerin bilinçlerinin kelimelere yansımalarını, kelimelerde görülen anlam genişlemelerini, kelimelerin temel anlamları dışında kazandıkları mecaz anlamları ve dilin az kelime ile çok şey ifade edebilme gücünü görebiliriz. Deyimlerin bu özellikleri ışığında, bu çalışma ile *Nehcü'l-Ferâdis* örneğinden yola çıkılarak 14. yy. Harezmi Türkçesinin deyimleri ve deyimleri oluşturan tarihsel ve zihinsel süreci ortaya çıkartılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın bu yönü ile tarihsel metinler üzerindeki anlambilim çalışmalarına katkı sağlaması ve bu alan literatüründe yer bulması beklenmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın başında yapılan literatür taraması ile deyimler, Harezmi Türkçesi ve *Nehcü'l-Ferâdis* ile ilgili temel kaynaklar tespit edilerek ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu kaynaklar vasıtası ile öncelikle deyimlerin yapısal ve anlamsal genel özelliklerinin neler olduğu belirlenmiş ve elde edilen bilgiler doğrultusunda *Nehcü'l-Ferâdis*'teki deyimler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Metinden tespit edilen deyimler taşıdıkları anlamlara göre gruplandırılarak anlambilimsel açıdan sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken daha önce yapılan herhangi bir sınıflandırmadan faydalanılmamış, yalnızca metinde kullanılan deyimlerin anlam alanlarına göre hareket edilmiştir. Anlambilimsel sınıflandırmadan sonra her gruptaki fiillerin yapısal oluşumları incelenmiş ve bu deyimleri oluşturan kelimelerin etimolojileri hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak ise tespit edilen deyimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanım durumları gösterilmiştir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

“*Nehcü'l-Ferâdis'te Deyimler*” adlı bu tez çalışması, söz varlığımızın önemli unsurlarından biri olan ve toplumların duygu, düşünce, kültür ve inanç unsurlarını içinde barındıran deyimler hakkında yapılan çalışmalara, XIV. yy'da Harezmi Türkçesi ile yazılmış olan *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserin anlamsal yönünün ortaya konmasına, söz varlığımızın içerisinde geçmiş yüzyıllardan bugünlere varlığını koruyabilen deyimleri fark ederek koruyup bunların gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlayabilmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada Harezmi Türkçesi Dönemi eserleri arasında hacimli bir eser olması ve deyimler noktasında daha çeşitli ve anlamlı malzeme sunması bakımından ön plana çıkan *Nehcü'l-Ferâdis* tercih edilmiş ve yalnızca bu metindeki deyimler incelenmiştir.

Tez hazırlanırken metin incelemesi, 1928 yılında Zeki Velidi Togan'ın bulduğu *İstanbul Süleymaniye Genel Kitaplığı* Yenicami kısmı 879 numarada *Fezâilü'l Mu'cizat* adıyla kayıtlı olan daha sonra János Eckmaan tarafından çeviri yazısı hazırlanıp Hamza Zülfikâr ve Semih Tezcan tarafından transkripsiyonlu bir şekilde neşredilen *Nehcü'l-Ferâdis* (Uştmahlarınġ Açuq Yolu- Cennetlerin Açık Yolu) metni üzerinde yapılmıştır.

Deyimler, bir toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini, değer yargılarını belirten önemli ipuçları sağlarlar. Bu özellikleri sebebi ile geçmişten beri araştırmacıların ilgisini çekmiş ve deyimler hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Her ne kadar tez hazırlanırken deyimlerin incelendiği bu örnek çalışmalardan faydalanılsa da deyimlerin tespiti sırasında bazen yapının deyim olup olmadığı noktasında ikilemde kalındığı olmuştur. Böyle durumlarda yapılan örnek çalışmalar incelenmiş, kaynaklar

taranmış, karşılaştırmalar yapılmış ve söz grubunun deyim kategorisinde olup olmadığı değerlendirilmiştir.

1. HAREZM TÜRKÇESİ VE NEHCÜ'L-FERÂDİS

1.1. Harezmi Tarihi

Ceyhun (Amu Derya) Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü yerin her iki tarafında bulunan bölgeye Harezmi adı verilir. Bölge bugün Özbekistan ile Türkmenistan sınırları içinde kalmaktadır. Arapların bu bölgede yayılmaları ile birlikte "Harezmi" adı sadece ülke adı olarak kullanılmaya başlamış; İslâmiyet'ten önce bu bölgede oturan halka da Harezmi (Harezmli) adı verilmiştir. Bölge Çin, Hindistan, İran, Rusya gibi ülkeleri birbirine bağlayan kavşak noktasında bulunduğundan önemli bir ticaret merkezidir (Z. lmez & Kaçalın, 2018, s. 83).

Harezmi, Semerkant ve Buhara gibi merkezler dışında geniş bozkır ve llerle kaplı Batı Türkistan'ın ortasında önemli bir yerleşim merkezidir. Doğusundaki Kırgız bozkırları ve Kızılkum l, batısındaki Karakum l'nn ortasında Ceyhun Irmağı ve deltası bölge için hayat kaynağı olmuştur (Ata, 2016, s. 8).

Bölgenin Ceyhun Nehri ve kanalları ile çevrili olması doğal bir barikat görevi görmüş, savunulması kolaylaşmıştır. Bu sebeple bölgede gerek Samanoğulları ve Gazneliler gerekse Selçuklular zamanında bölgeye vali olarak tayin edilenler kısa zamanda bağımsızlıklarını ilân ederek hanedanlıklar kurmuşlardır. İslâmiyet'ten önceki zamanlardan beri bölgeye hâkim olanlara Harezmşah unvanı verilir (Z. lmez & Kaçalın, 2018, s. 83).

Harezmi bölgesi 717 yılında Emeviler tarafından fethedilmiş; Afrigoğulları'ndan Eskecemk burada Harezmşah unvanıyla -yetkileri kısıtlanmış bir şekilde- bir süre daha varlık sürdürmeye devam etmiştir. 995 yılında bölgeyi Samanoğulları fethetmiş, başkenti Ürgenç (Curcâniye, Ürgenç, Khne Ürgenç)'e taşımış. 1017'de bölgeyi Gazneliler fethetmiş Altuntaş'ı buraya vali tayin etmişlerdir. Bölge 1041'den itibaren de Kıpçak Kanglı boylarına geçmiştir. Bu sıralarda bölgeye Oğuzların da yerleşmeye başlaması ile nüfus oranı Türklerin lehine değışmeye başlamıştır. Ardından Selçukluların Harezmi'e girip Melik Şah'ı mağlup etmeleri ile Harezmi, Selçuklulara geçti. 1097'de Sultan Sencer Anuştigin'in oğlu Kutbuddin Muhammed'i Harzemşah olarak atayınca bölgede 1231 yılına kadar sürecek olan Harzemşahlar Hanedanı Dönemi başlamıştır. Onun ardından idareyi teslim alan Atsız Dönemi'nde (1127- 1156) Atsız'ın

çıkardığı isyanlar vb. sebeplerle devlet yarı bağımsız bir devlet haline dönüşmüş, ardından geçen zaman içerisinde de güçlenip gelişmiştir. Alâ'e'd-dîn Muhammed (1200-1220) zamanında da imparatorluk hâline ulaşmış, ardından bölge Moğol Hükümdârı Cengiz Han tarafından işgal edilmiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra dört oğlu arasında yapılan paylaşımda bölge Coçi'nin payına düşmüştür. XIV. yüzyılın sonlarına kadar Coçi Hanlığı'na (Altın Ordu) bağlı kalmıştır. 1373'te Timur, Harezm'i ele geçirir. Onun vefatının ardından (1405) ise Özbekler (Şeybanîler) bölgeyi işgal eder. 1511'de Özbek İlbars tarafından Hive Hanlığı kurulmuştur. Hive Hanlığı 1873'te Rus saldırıları karşısında zayıflamış ve Rus hakimiyetine girmiştir. Sonraki dönemde (XVI.-XIX.) ilim ve kültür hayatı da gelişme gösterememiş, Harezm'in gerileme dönemi başlamıştır. 1873'te bölgeyi Ruslar ele geçirmiş, 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti kurulmuş, 1921'de ise Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise bölgenin doğu tarafı Özbekistan'a, batı tarafı Türkmenistan'a bırakılmıştır (Ata, 2016, s. 12,13).

1.2. Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesinin Oluşumu

Harezm Türkçesi, XI.-XIII. yüzyıllarda etnik yapı ve siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde yerleşik hayata geçen Türk boylarının etkisiyle Karahanlı Türkçesi temelinde güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır (Türk vd., 2019, s. 3).

Harezm Türkçesinin Türk dili tarihinde hangi evreye dahil olduğu tartışmalı bir konudur. Harezm Türkçesi için Ata, “Karahanlı Türkçesi temelinde gelişmiş Çağatay Türkçesinin ilk devir Türkçesi” tanımlamasını yaparken (2016, s. 24) Sağol, “Harezm Türkçesinin Karahanlı yazı dili geleneğine dayandığını” belirtmiş ve “bu şivenin Karahanlıcadan teşekkül etmesinin yanı sıra çeşitli boyların şivelerini de aksettirmesi bakımından ilginç bir yazı dili olduğunu çünkü bu sahadaki eserlere bakıldığında Harezm Türkçesi adını verdiğimiz edebi dilin, farklı metinlerde farklı şivelerin ağırlık kazanmış şekli ile karşımıza çıktığını” ifade etmiştir (1993, s. 40). Harezm Türkçesini müstakil bir dönem olarak gören Türkologlar olduğu gibi Çağatay Türkçesinin ilk evresi sayan ya da Orta Türkçe dönemi içinde ele alanlar olmuştur. Üzerinde en çok fikir birliği

olan görüş ise Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemi ürünü olduğudur.

Harezm Türkçesinin esas dil özelliklerini Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının ağızlarından alınan kelime ve şekil bilgisi oluşturmakla birlikte Karahanlı Türkçesi de hem yazı hem söz varlığı açısından Harezm Türkçesi üzerinde etkili olmuştur (Z. Ölmez & Kaçalin, 2018, s. 84). Harezm halkının etnik yapısı gibi oluşan dil de karma bir özellik göstermektedir (Ata, 2016, s. 24). Boylارının farklı ağız özelliklerinden alınan unsurlarla farklı bir yapı oluşmuş, bu farklı yapı da Harezm Türkçesinin en önemli ve belirleyici dil özelliği olmuştur.

Harezm bölgesi, Moğolların istilasından sonra uzun süre Altın Ordu hakimiyetinde kalmış ve bu dönemde İslâmi Türk edebiyatı gelişmeye devam etmiştir. Saray ve Kırım’a birçok şair, yazar ve bilim adamı göç etmiş, böylelikle Harezm yazı dilinin sınırları genişleme imkânı bulmuştur. Bu dönem Türkçesinin Harezm-Altın Ordu Türkçesi şeklinde anılmasının sebebi Altın Ordu ile Harezm Türkçesini birbirinden ayıracak dilsel özelliklerin tam olarak belirlenmemiş olmasıdır.

Ata, Harezm Türkçesi adlandırmasının bu dönem Türkçesinde kullanılmasının dayanağı olarak, Ali Şir Nevâî’nin *Mecâlisü’n-Nefâ’is* adlı eserinde Harezmli Bilgin Hüseyin Harezmî’nin, Kasîde-i Bürde’ye Harezm Türkçesi ile şerh yazdığını bildirmesini göstermektedir (2016, s. 24). Dolayısıyla “Harezm Türkçesi” terimini ilk defa kullanan Ali Şir Nevayî olup kendisi eserin dilini “Harezmîçe Türk tili” şeklinde nitelendirmiştir (Argunşah, 2021, s. 43).

Öztürk ise *Harezm Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi midir?* adlı çalışmasında Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay yazı dilleri gibi Harezm Türkçesinin de müstakil bir dönem ve standart bir yazı dili olduğunu ifade etmiş, Harezm Türkçesinde görülmeye başlanan geçmiş, şimdiki, gelecek zamanlarda yeni ek biçimleri ve yapılarının, *kapalı e* sesinin tespit edilebilmesi gibi durumların bu yazı dilinin geçiş dönemi olamayacağını, standart bir yazı dili olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (2021, s. 175).

Harezm bölgesi, Moğol istilasından önce doğudaki Kaşgar’la birlikte ikinci bir edebi merkez olarak önemli olup bu önemini Altın Ordu Dönemi’nde de korumaya devam etmiştir. Moğol akınlarına rağmen bölgede İslami Türk edebiyatı gelişmeye devam etmiş, XIII. yy’dan sonra Harezm’de kültür faaliyetleri gelişmiştir. Bu

faaliyetlere XIV. yy'da Altın Ordu'nun başkenti Saray ve Kırım da eklenmiştir. Harezm'den Altın Ordu'ya göç eden şair, yazar ve bilim adamları sayesinde bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde de yayılmasına katkı sağlamıştır (Türk vd., 2019, s. 3).

Harezm bölgesi başta Oğuz ve Kıpçaklar olmak üzere Uygurlar, Kanglılar, Peçenekler, Kalaçlar, Bayavutlar, Kimekler gibi diğer göçebe Türk boylarının da bölgeye yerleşmeleri ile XIII. yy'dan itibaren büyük oranda Türkleşmiş ve bölgede yeni bir yazı dili kurulmaya başlamıştır. Bu bölgede oluşan Türkçe, hem bir geçiş devri Türkçesi olmuş hem de Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin özelliklerini barındıran bir lehçe haline gelmiştir (Türk vd., 2019, s. 3,4). Harezm Türkçesi adını alan bu dil, geniş bir sahada kullanıldığından edebi birlik sağlama konusunda sorunlar yaşanmıştır. F.Köprülü, XIV. yy'da Türkistan, Horasan, Harezm ve Altın Ordu'da yazılmış bütün eserleri Çağatay Türkçesi kapsamında değerlendirirken XIII ve XIV. yy. eserlerini “ilk Çağatay Devri” içerisinde ele almaktadır (Ata, 2016, s. 25).

Bu dönem eserleri genellikle Arap harfli olup çok az bir kısmı Uygur harflidir. Yazımda Karahanlı Türkçesi geleneği devam etmiş, metinlerde ünlüler Uygur yazı geleneğine bağlı kalınarak yazılmıştır (Z. Ölmez & Kaçalın, 2018, s. 84).

Altın Ordu Türkçesi ile Harezm Türkçesini birbirinden ayıran ölçütler de tam olarak ortaya konulamadığından bu dönem dili ifade edilirken “Harezm-Altın Ordu” ismi tercih edilmektedir (Türk vd., 2019, s. 4). Bu dönem eserlerinin Türk dilinin hangi evresine dahil olacağı yönünde Türkologlar arasında uyuşmazlık vardır. Harezm Türkçesi ve bu Türkçe ile yazılmış eserler konusunda fikir birliği olmasa da Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak büyük önem taşımaktadır.

Harezm Türkçesi ile yazılmış eserler şunlardır: *Kıssaşü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'înü'l-Mürîd*, *Muhabbet-nâme*, *Muqaddimetü'l-Edeb*, *Mir'âc-nâme*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Oğuz Kağan Menâkıbı* (Z. Ölmez & Kaçalın, 2018, s. 85) ; *Cevâhirü'l-Esdâf*, *Cümcümenâme*, *Satır-Altı Kur'an Tercümeleri* (Hekimoğlu Ali Paşa, Meşhed nüshası), *Kur'an Tefsiri* (Orta Asya Tefsiri, Meşhed Tefsiri), *Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri* (Ercilasun, 2009, s. 379); *Tenzilü's-Sâlihîn* (Boltabayev, 2021, s. 508); *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân* (Alkan Ataman, 2021, s. 172).

1.3. Nehcü'l-Ferâdîs (Uşmağların Açık Yolu-Cennetlerin Açık Yolu)

Harezm Türkçesinin en önemli ve kapsamlı eseridir. Altın Ordu'nun başkenti Saray'da 1358'den önce istinsah edilmiştir (Akar, 2005, s. 184).

Dinî ve didaktik nitelikli olan eser, dört bâb ve her bâbda onar fasıldan oluşan hacimli ve mensur bir eserdir. Birinci bapta Hz. Peygamberin faziletleri, ikinci bapta dört halife, ehlibeyt ve dört imamın faziletleri, üçüncü bapta Allah'a (cc) yaklaştıran iyi ameller, dördüncü bapta Allah'tan (cc) uzaklaştıran kötü ameller anlatılmaktadır.

1. bölümde “Hz. Peygamber'in hayatı, faziletleri, vahiy gelmesi, ehlibeytin Müslüman oluşu, Mekke'den Medine'ye göç, Hz. Muhammet'in mucizeleri, savaşlar ve vefatı” konuları işlenmiştir. 2. bölümde dört halife (Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali), ehlibeyt (Hz. Muhammed'in kızı, damadı ve torunlarından oluşan ailesi) dört imam (Ebu Hanife, İmam Şâfiî, İmam Malik, İmam Hanbel) ile ilgili hadisler ve faziletleri işlenmiştir. 3. bölümde namaz, oruç, zekât, hac vb. Allah'a (cc) yaklaştıracak eylemler, 4. ve son bölümde ise zina, içki, yalan, kin, riya, dünyaya fazla önem verme vb. Allah'tan (cc) uzaklaştıran eylemler işlenmiştir.

Genel olarak eser, dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan Müslümanlık bilgilerini içermektedir (Z. Ölmez & Kaçalın, 2018, s. 86).

Türk edebiyatındaki kırk hadis çevirilerinin ilk örneği olan *Nehcü'l-Ferâdîs*, Mahmûd bin 'Alî tarafından 1357- 1358 yıllarında yazılmıştır (Z. Ölmez & Kaçalın, 2018, s. 86). Abdülkadir Karahan, eserin Türk edebiyatı sahasında ilk kırk hadis tercümesi örneği olduğunu kabul ederken Nadjib bu görüşe katılmaz. Eserin büyük ve orijinal bir eser olduğunu savunur. Caferoğlu ise “Siyer-i Nebi” özelliklerinde bir eser olduğunu ileri sürmüştür. Aktan'a göre de Nadjib'in görüşü daha kabul edilmeye değerdir (Aktan, 2017, s. 14). Hacıeminoğlu ise eseri, İslâmi Türk edebiyatı içinde bir dinî edebiyat türü olan Kırk Hadis Kitabı olarak değerlendirir (Hacıeminoğlu, 1997, s. 9).

Eserde her fasıl bir hadisle başlamış, arkasından hadisin Türkçeye tercümesi yapılmış, sonra da zamanın tanınmış İslâm âlimlerinin bu hadisle ilgili görüşlerine, aktardıkları hikâye ve menkıbelere yer verilmiştir. Zaman zaman tercüme ile birlikte ayetlere de başvurulmuştur.

Müellif, eseri yazmadaki amacını eserin başında dile getirmiştir. Amacı eseri okuyup oradan edindiği bilgiler doğrultusunda yaşamına yön veren okuyucuların İslâm dinine uygun yaşamlarının hayrı ve bereketi ile kendisinin de sevap kazanma arzusudur (Aktan, 2017, s. 15).

Nehcü'l-Ferâdis, Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini tespit etmek için önemli kaynak eserlerden biridir. Eser kısa cümleli; sade, açık ve basit bir nesir diliyle yazılmıştır. Eserin hedef okuyucu kitlesi halktır. Bu sebeple konuşma diline yakın bir üslûp kullanılmıştır (Akar, 2005, s. 184). Yazar, eserini oluştururken sanat amacı gütmemiş, sade bir dil kullanmıştır. Buna rağmen eserin üslubu kuru ve can sıkıcı değildir. Yazar, dinî konuları ele alırken akıcı hikâyelerle, menkıbelerle eserini süslemesini bilmiştir (Türk vd., 2019, s. 6).

1.4. Eserin Müellifi, Yazılış Tarihi ve Yeri

Nehcü'l-Ferâdis üzerine incelemeler yapanlar genellikle eserin müellifi olarak Kerderli Mahmūd bin 'Alî'yi göstermişlerdir. Mahmūd bin 'Alî'yi bilim dünyasına Kazanlı Bilgin Şahabeddin Mercanî tanıtmış, Mahmūd bin 'Alî Sarayî'nin kökeni olarak Bulgar Türklerinden olduğunu, doğum yerinin de Kerder olduğunu bildirmiştir (Türk vd., 2019, s. 7).

Kerderli Mahmut'un doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Türkologlar tarafından daha çok kabul edilen görüş, Mahmūd'un Kerder şehrinde doğduğu ve sonradan Saray şehrine hicret ettiği (Aktan, 2017, s. 13). Kerder, eski Harezmi'de Ürgenç şehrinin kuzeydoğusunda bir kültür merkezidir (Türk vd., 2019, s. 7).

Mahmūd bin 'Alî'nin eserin İstanbul Yeniciami yazmasının bitiriliş tarihinden (25 Mart 1360) üç gün öncesinde vefat ettiği nüshaya not düşülerek bildirilmektedir (Aktan, 2017, s. 13).

Eserin dili onun Altın Ordu Devleti'nin daha çok doğu kısmında yazıldığını göstermektedir. Yazılış tarihinin ise Mercanî nüshasındaki 1358 ve Yeniciami nüshasındaki 1360 istinsah yıllarından önce olduğu tahmin edilmektedir (Türk vd., 2019, s. 7). Belirtilen bu istinsah yılları *terminus ante quem* (Bir şeyin ortaya çıkmasından ya da yapılmasından önceki tarih) olarak kabul edilebilir.

1.5. Eserin Nüshaları

Yapılan alışmalar sonucunda *Nehcü'l-Ferâdis*'in ondan fazla yazmasının bulunduğu belirlenmiştir (Alkan Ataman, 2021, s. 17).

1.5.1. İstanbul Nüshası

“İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami kısmı, 879 nüshası”, Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş ve “Harezm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler” makalesi ile ilim âlemine tanıtılmıştır (Ercilasun, 2009, s. 377). Eksiksiz olup harekeli nesih ile yazılan nüsha, müellifin sağığında istinsah edilmiştir (Türk vd., 2019, s. 7). İstanbul yazması J. Eckmann’ın tıpkı basım halinde yayınına esas olan yazmadır. Her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Toplam 222 yapraktan oluşur. Kitabın adı, birinci sayfada *Kîtâbu Fazâil-i Mu‘cizâti’n- Nebî* (s.a.v) şeklinde verilmiş, ikinci sayfada “Tağı bu kitâbke *Nehcü'l-Ferâdis* at bêrdük” ifadesi ile doğrusu yazılmıştır (Aktan, 2017, s. 19). Nüshalar içinde hususi değere sahip, bütünü ile korunan, tek ve tam nüshadır (Nadjip, 2012, s. 6). Yazmada yazarın adı, yazılış yeri ve yılı bulunmamaktadır. Togan, bu yazmanın müstensihinin adının Muhammed ibn Husrev el-Horezmî olduğunu bildirmekte, yazmanın istinsahının bitmesine üç gün kala metnin müellifinin öldüğü haberini vermiş olmasına kendi tahminini de ekleyerek yazmanın Horezm’de yazıldığı neticesini çıkarmaktadır (Nadjip, 2012, s. 4). 444 sayfalık yazmanın en önemli özelliğı harekeli olması ve kapalı e’leri üstün ve y ile göstermesidir (Ercilasun, 2009, s. 377).

1.5.2. Mercanî Nüshası

Kazanlı bilgin Mercanî’nin özel kütüphanesinde bulunan bu yazma sonradan ortadan kaybolmuştur. *Nehcü'l-Ferâdis*’in bilim dünyasınca duyulmasına vesile olan bu yazmadır (Aktan, 2017, s. 20). Bu nüshada eserin hicri 759 (1358) tarihinde Altın Ordu’nun başkenti Saray’da istinsah edildiğı ve müellifin adı kayıtlıdır (Türk vd., 2019, s. 8).

1.5.3. Paris Nüshası

Yenicami nüshası gibi harekeli olmayan bu nüshanın başında ve sonunda eksik kısımlar bulunmaktadır. Müellifi, yazılış yeri ve tarihi kayıtlı olmayan bu nüshayı ilim âlemine Janos Eckmann tanıtmıştır. Prof.Dr. Gülten Sağol Yüksekaya, *Nehcü'l-Ferâdis*'in bu iki nüshasının sözlüğünü ve tenkitli metnini doçentlik tezi olarak hazırlamıştır (1998). 154 yapraklık metin, birinci bölümün üçüncü faslından başlayıp üçüncü bölümün ikinci faslında bitmektedir. Dolayısıyla yazmanın yarısı eksiktir (Aktan, 2017, s. 20).

1.5.4. Yalta Nüshası

1928 yılında *Yalta Doğu Müzesi* için satın alınan bu nüsha sonradan ortadan kaybolan, eserin sadece ilk iki babını içeren eksik bir nüshadır. Harekelidir. Nüshadaki istinsah kaydına göre 1390 yılında Kasım bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir (Türk vd., 2019, s. 8). Nüsha 1928 yılında Bahçesaraylı (Kırım) bir kitapçıda bulunmuştur. 549 sayfadan ibaret bu nüshanın her sayfasında 13 satır bulunur. Nüshada müellif ve istinsah yeri bilgisi bulunmamaktadır (Aktan, 2017, s. 20). Bilgin ve yazar Yakup Kemal'in belirttiğine göre yazmaya sonradan yapıştırılmış (ilave edilmiş) ilk sayfada Arapça şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “Eser, 792 yılı rebiül-âhir ayında yazılmıştır. Sahibi ve mâliki Bahadıroğlu Muhammed-şah’dır. Şimdi ise tarih 1176 yılı Şa’ban ayının 23. günü akşamdan öncedir.” Bu kayıt yazmanın XVIII. yy’dan beri Kırım’da bulunduğunu göstermektedir (Nadjip, 2012, s. 3).

1.5.5. Petersburg (Leningrad) Nüshaları

Nadjib “*Nehcü'l-Ferâdis ve Dili Üzerine*” adlı makalesinde, Leningrad’daki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü) eserin iki yazma nüshası bulunduğundan söz etmekte olup bu yazmalar 1934 tarihinde Kazan’daki Vahidov kütüphanesinden getirildiğini aktarmıştır (2012, s. 35). Bu nüshalar iyi muhafaza edilmiş bir şekilde gelse de eksik nüshalardır. 316 numarada kayıtlı olan yazma 1. babın 4. faslı ile başlamaktadır. Diğer yazmanın ise (NoB2590) başı ve sonu eksiktir. Bu iki yazma da Kazan’dan Vahidov’un kütüphanesinden getirilmiştir. Ayrıca

İslamov, SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde muhafaza edilen ve Vahidov tarafından bulunduğunu belirttiği bir nüshadan daha bahsetmekte ve bu nüshanın 1085 numarada korunduğunu ifade etmektedir.

İslamov, Alimov'un Astrahan'da tespit ettiği bir derleme arasında bulunan (62b-73a) ve *Nehcü'l-Ferâdis*'in iki kısmından ibaret olan bir başka nüshanın aynı enstitüde 4310 numarada kayıtlı olduğunu bildirmiştir.

Menges, St. Petersburg'a yaptığı bir inceleme gezisi sırasında dört adet *Nehcü'l-Ferâdis* nüshası bulduğunu, bunlardan bir tanesinin büyük ihtimalle tam bir nüsha olduğunu belirtmiştir (Sağol, 2002, s. 810).

1.5.6. Kazan Nüshaları

Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde üç adet yazma bulunmaktadır. Bu yazmaları Yafarov tanıtmıştır (Aktan, 2017, s. 20). Kazan yazmalarının İstanbul ve Yalta yazmaları ile karşılaştırıldığında özel bir kıymeti olmadığı görülür (Nadjip, 2012, s. 7).

Kazan Üniversite Kütüphanesi, 60261 numarada kayıtlı olan nüshanın XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Müellif olarak da diğer nüshalarda bulunmayan Maḥmūd bin 'Alī Şeyḥ es- Sarāyī açıklaması yer almaktadır (Türk vd., 2019, s. 8). Nüsha, 536 sayfadır. İlk beş sayfanın sadece orta kısımları kalmış, bazı sayfalar başka yazı ile yazılmış ve yazmaya sonradan eklenmiştir. İstinsah tarihi belli değildir (Aktan, 2017, s. 21). Prof. Gotvald'a ait olan yazma, 1928 yılında Gotvald'ın varisleri tarafından Kazan Üniversite Kütüphanesine hediye edilmiştir. İntizamsız, işlek olmayan bir nesihle yazılmış ve kötü muhafaza edilmiştir. Bazı varaklar farklı yazı ile yazılıp yazmaya sonradan eklenmiştir. Tamir gören sayfalar bulunmaktadır (Nadjip, 2012, s. 7).

Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b) numarada kayıtlı olan nüsha XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Toplamda 28 varak, her sayfada 29 satır bulunmaktadır (Türk vd., 2019, s. 8). Nestalik yazı ile yazılmıştır. Yazıldığı kağıtların XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu sanılmaktadır (Aktan, 2017, s. 21). Yazı düzensiz olup kötü muhafaza edilmiştir. Katlanmadan kaynaklı bazı yazılar silinmiştir (Nadjip, 2012, s. 7).

Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100 numarada kayıtlı olan nüshanın ilk sayfaları eksik olup, 1771/1772 yılında Feyzullah Caferoğlu tarafından istinsah edilmiştir (Türk vd., 2019, s. 8). Yazma 532 sayfadır ve nesihle yazılmıştır (Aktan, 2017, s. 21). Yazma, 1930 yılında elden temin edilmiştir. İyi muhafaza edilmiş olan bu yazmanın ilk beş sayfası sonradan eklenmiştir. Yazmanın sadece ilk sayfası eksiktir. Müstensih bu yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için "bir ruble"ye istinsah ettiğini bildirmektedir (Türk vd., 2019, s. 8).

1.5.7. Kastamonu Nüshası

2013 yılında Eyüp Ataman ve Tuncay Sakallıoğlu tarafından Halit Holtaca'nın şahsi kütüphanesinde bulunan nüsha *Nehcü'l-Ferâdis*'in Eski Oğuz Türkçesine aktarımıdır. Eser, Deşt-i Kıpçak coğrafyasında oldukça meşhurdur (Onur, 2020, s. 625).

Ergün Acar, *Nehcü'l-Ferâdis*'in Kastamonu nüshasını giriş, metin, tıpkıbasım ve gramatik inceleme, dizin ve sözlük yapısında iki cilt olarak yayımlamıştır (2018).

1.5.8. Riyad Nüshası

Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'daki Kral Faysal Araştırma ve İslâmi Çalışmalar Mekezi Kütüphanesinde *Nehcü'l-Ferâdis*'in Eski Oğuz Türkçesi ile farklı bir aktarımının bulunduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen bu metin Kastamonu yazmasının başka bir nüshası değil onunla aynı dönemde yapılan farklı bir aktarımdır (Onur, 2020, s. 626).

2. DEYİMLER

2.1. Deyim Nedir?

“Dilde tutumluluk, dil ekonomisi” gibi adlarla da bilinen, George Kingsley Zipf’e atfedilen “Zipf yasasına” göre konuşurken gereksiz ifadelerden, tekrarlı yapılardan mümkün olduğunca kaçınmak; sözü dolaylamadan güzel ve etkili biçimde söylemek gerekmektedir. Bütün dillerde harcanacak en az çaba ile kısa zamanda verilebilecek en çok mesajı gönderebilme eğilimi, yani çok şeyi az enerji ile söyleme arzusu vardır. Dilde buna “en az çaba ilkesi” adı verilmektedir. Bu açıdan bakıldığında deyimler, uzun uzun anlatılabilecek konuları birkaç kelime ile hem de güzel ve etkili bir şekilde anlatma imkânı sunar ve bizler deyimler vasıtasıyla az sözle birçok anlam ifade edebiliriz. Deyimler, ifadelerimize söyleyiş güzelliği, canlılık, doyuruculuk, anlatım gücü kazandırır. Dilde anlatıma kıvraklık katan, kuşaktan kuşağa aktarılan, toplumun geçmişi, yaşam biçimi, gelenekleri, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı gibi konularda ipuçları veren, kültürel zenginliği en iyi yansıtan çoğunlukla metaforik ve kalıplaşmış yapılardır. Söz varlığımızın önemli parçalarından biri olan “deyim”in tanımı konusunda uzmanların farklı görüşleri bulunmaktadır. Yapılan tanımların bazıları şöyledir:

“Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” TDK güncel TS’de (2022) geçen bu tanıma göre deyim oluşumunda kelimelerin gerçek anlamından az da olsa farklı olması ve en az iki kelimededen oluşması gerekmektedir.

Ömer Asım Aksoy tarafından yapılan tanım ise “bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime topluluğu ya da tümce” şeklindedir (Aksoy, 2020a, s. 50). Türkiye’de atasözleri ve deyimlerle ilgili yapılmış önemli çalışmalardan biri Aksoy’a aittir. Aksoy, “doğrusu”, “havadan”, “sudan”, “gözde”, “sözde”, “veresiye”, “boşuna” vb. kelimeleri önceleri deyim kabul etmiş, daha sonra bu kelimelerin mecazî anlatım olduğunu, çünkü deyim olması için en az iki kelime gerektiğini ifade ederek görüşünü değiştirmiştir. Aksoy, önceleri tek kelimededen deyim oluşabileceğini savunurken sonraları bu fikrinden vazgeçtiğini şöyle ifade eder: “1965’te yayımlanan Atasözleri ve Deyimler adlı kitabımda deyimlerin en az iki kelime

ile kurulacağını kabul ederek eski görüşümü değiştirdiğimden Dil Kurumu Sözlük Kolu da TS'nin 6. Baskısı için gereken düzenlemeyi yaptı” (Aksoy, 2020a, s. 37).

Aksan, deyim için şu tanımı yapmaktadır: “Deyim, (locution, expression; locution, phrase, term, idiom; Resensart ve Ausdruck), belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür.” Örnek olarak da *akşamcı, sudan, gözde, gedikli* vb. kelimeleri göstermiştir (2020, s. 35).

Parlatır, yaptığı tanımında, “en az iki söz varlığından oluşan ve gerçek anlamları dışında mecazî anlam ile pekiştirilmiş bulunan kalıplaşmış söz öbeği ya da deyiş” görüşünü belirtmiştir (Parlatır, 2007, s. 1).

Püsküllüoğlu, anlatıma akıcılık, çekicilik katan bu sözlerin çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunması ve genellikle de birden çok kelimeli olması gerektiği görüşünü belirtmiştir (Püsküllüoğlu, 2020, s. 7).

Şen, deyimi etkili bir anlatım için iki ya da daha çok kelimedenden oluşan, oluşturduğu kelimelerin bir kısmı ya da tamamı gerçek anlamının dışına kullanılan, kullanıldığı yere göre çekime girebilen kalıplaşmış söz öbekleri, şeklinde açıklamıştır (Şen, 2022, s. 11).

Çotuksöken deyim için, en az iki kelimedenden kurulu, konuşmada ve yazıda anlatımı güçlü kılan, yapısındaki bazı kelimelerin gerçek anlamından uzaklaştığı, kalıplaşmış söz öbekleridir, tanımını yapmıştır (Çotuksöken, 1992, s. 5).

Özdemir'in yorumu, deyim (eski adı tabir), birden çok sözcüğün, çoğu kez kendi anlamlarından ayrı bir anlam belirtmek üzere bir araya gelip kalıplaşan biçimidir, şeklinde olmuştur (Özdemir, 2001, s. 5).

Yüceol Özezen, *Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz* adlı makalesinde deyimlerin birden fazla kelimedenden oluşan kalıplaşmış anlatımlar olduğunu ifade etmiş ve deyim tek kelimedenden de oluşabileceği düşüncesinde olan araştırmacılarımız olduğunu, bunun “tabir” sözcüğünün “deyim” yerine kullanıldığı dönemden kalma bir tutum olmasının muhtemel olduğunu, deyim sözcüğü yerine önceleri” tâbir”, “ıstılah” kavramlarının da kullanıldığını, bugün için bunun doğru bir tutum olmadığını belirtmiştir. *Türk Atasözleri ve Deyimleri* (TAD: 1971, III) adlı Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasından çıkan eserde deyim için “ekseriya birkaç kelime” açıklamasının yer

almasını “buradan tek kelimeli deyim olabileceği düşüncesi anlaşılıyor” şeklinde ifade etmiş, sonuç olarak “günümüzde artık araştırmacıların deyim bir kelime öbeği olduğu konusunda ortak görüş sahibi olduklarını” eklemiştir. Yüceol Özzen, yaptığı çalışmada deyim türünü ve deyim diğer türlerle olan bağlantısını ortaya koymuştur (Yüceol Özzen, 2001).

Toplumlar, kültürel zenginliklerini kendilerinden önceki kuşaktan öğrenip gelecek kuşaklara aktarabilme işini dilin taşıyıcılık yönü sayesinde gerçekleştirebilirler. Bu kültürel zenginliklerden biri de kalıplaşmış söz öbekleri olan deyimlerdir. Yapılan tanımlamalar içinde genel kanaat birden çok sözcüğün deyim oluşturduğu ve kelimelerden en az birinin gerçek anlamı dışında kullanılması gerektiği yönündedir

2.2. Deyimin Kavram ve Biçim Özellikleri

Deyimlerle ilgili yapılmış olan çalışmalardan elde ettiğimiz verilere göre deyimlerin biçim ve kavram özellikleri şunlardır:

- 1) Deyimler ilgi çekici ve özlü anlatım araçlarıdır.
- 2) En az iki kelimeden oluşurlar. Tek kelimelik deyim varlığını öne sürenler olmuştur. Fakat bunlar mecaz anlama gelen kelimelerdir.

3) Deyimlerin çoğunda yargı bulunmaması deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli farktır. Fakat istisna olarak gösterilebilecek cümle halinde olan deyimler de vardır. Bu tarz deyimlerde yargı az da olsa hissedilmektedir (Fol yok yumurta yok, Atı alan Üsküdar’ı geçti.)

- 4) Deyimler biçim bakımından iki grupta incelenirler.

a. Kelime Öbeği Durumunda Olan Deyimler: Bu deyimlerin oluşumu çok çeşitlilik göstermektedir. İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesi ile herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olabilirler. Bunları kalıp sözlerden ayırırken mecaz kullanımına dikkat etmelidir. Bu tür deyimler, tam anlamıyla donmuş biçimde kullanılırlar: *aklı sıra, ak pak, durup dururken, gerisin geri, yüreği katı, tabana kuvvet, alt tarafı, ateşten gömlek, kaşla göz arasında...*

b. Cümle Durumunda Olan Deyimler: Bu tür deyimlerde kelimeler genellikle tek tek gerçek (temel) anlamları ile kullanılır. Ancak cümlenin bütününden

çıkarılan anlam gerçek dışıdır (Yüceol Özözen, 2001, s. 872) Bu deyimleri atasözleri ile karıştırmamak gerekir. Atasözlerinin arka planında öğüt verme, yaşanan bir durumdan ders çıkarma vardır. Deyimler sadece bir durumu, bir kavramı belirten anlatım kalıplarıdır. Cümle biçimindeki deyimler öğüt vermemeleri yönüyle atasözlerinden ayrılır. Cümle şeklindeki deyimlerin sayısı diğerlerine göre daha azdır. *Ana ata sofrasında büyümemiş; çoğu gitti azı kaldı, keli gitti dazı kaldı; eti senin, kemiği benim; ufak tefek gördün de Karamürsel sepeti mi sandın?*

i. Sonu Masterla Biten Deyimler : Çekime girip cümle oluşturdıklarından bu grupta değerlendirilirler. *bire bin kat-, dümen çevir-, gönlünü çel-, çark et-, başı sıkış-, dirsek çevir-, damarı tut-* vb.

ii. Öyküleme Biçiminde Olan Deyimler: Bu deyimler yaşanmış bir olaydan hareketle ortaya çıkmıştır. Kısa öykü biçimindedir. *Balaban aş pişirmiş, çocuklarını başına üşürmüş; başına vur, ekmeğini elinden al; hamama gider kurnaya, düğüne gider zurnaya âşık olur.*

iii. Sorulu-Cevaplı Olan Deyimler: Bu deyimlerin özelliği konuşma biçiminde olmalarıdır. *Deveye “boynun eğri” demişler; “nerem doğru ki” demiş; Adın ne? Mülayim Ağa. Sert olsan ne halt edersin?*

5) Deyimlerin çoğu mecaz yoluyla meydana gelir. *Abayı yakmak, çam devirmek, sinek avlamak...* Gerçek anlamda kullanılan yani mecaz kullanılmayan deyimler de vardır: *Özrü kabahatinden büyük, hem suçlu hem güçlü, çoğu gitti azı kaldı, kimi kimsesi olmamak, yükte hafif pahada ağır, benzi sararmak*

6) Deyimler kalıplaşmış kelimelerdir. Kelimelerin değiştirilmesi, anlamı aynı olsa bile yerine başka bir sözcüğün kullanılması doğru değildir. Deyimlerin söz dizimi bozulamaz (Aksoy, 2020b, s. 36). Örneğin “*Agop’un kazı gibi yutmak*” deyimini “*Agop’un tavuğu gibi yutmak*” şeklinde söyleyemeyiz ya da “*baltayı taşa vurmak*” deyimini “*taşı baltaya vurmak*” şeklinde kullanamayız. Ancak istisna olarak ağızlarda kullanılan deyimlerin bazı ses ve şekil değişikliğine uğradığını da söyleyebiliriz. Bu kabul görmüş bir durumdur (Aksoy, 2020b, s. 43). Örnek olarak, “*çimdik atmak*” yerine “*çimdik basmak*”, “*esip savurmak*” yerine “*esip yağmak*”, “*hoşa gitmek*” yerine “*hoşa gelmek*”, “*yolcu etmek*” yerine “*yola vurmak*” deyimlerini gösterebiliriz.

7) Bazı deyimler bir isimle bir yardımcı fiilin bir arada kullanılmasıyla oluşur. Birlikte kullanıldıklarında yeni anlam kazanmış olmaları bunların deyim sayılmasının sebebidir. Örneğin *ağaç ol-* deyimini “ayakta çokça beklemek”; *adı ol-* “gereksiz, yersiz ünü olmak”; *alet ol-* “bilerek ya da bilmeyerek kötü bir işe aracılık etmek”; *baş et-* “gücü yetmek” anlamlarını ifade ettiğinden deyimdir.

8) Deyimler yapıları bakımından;

- a. Ögeleri ekli ya da eksiz isim tamlaması biçiminde olanlar “*ayağının tozuyla*”,
- b. Ögeleri ekli ya da eksiz sıfat tamlaması biçiminde olanlar “*dik başlı*”,
- c. Tamlanan + isim yapısında olanlar “*eli kulağında*”,
- d. Tamlanan + ön ad yapısında olanlar (isnat) *kulağı delik*”,
- e. Ekli ya da eksiz isim + ön ad yapısında olanlar “*cana yakın, ayağına çabuk*”,
- f. Biri ya da her ikisi ekli iki isimden oluşanlar “*el ele, sözüm ona*”,
- g. Biri ya da her ikisi ekli iki sıfattan oluşanlar “*inceden inceye*”,
- h. İki fiilden oluşanlar “*aldı yürüdü*”,

şeklinde sınıflandırılırken bu sınıflandırmanın dışında kalan daha değişik yapıda deyimler de mevcuttur (*Suyu mu çıktı , ne olur ne olmaz*) (Aksoy, 2020a, s. 42).

Deyimleri oluşturan kelimelerden en az biri, sözlük anlamının dışında kullanılır. Kelimelerin gerçek anlamından uzaklaşıp kazandığı yeni anlam “mecaz” olarak adlandırılır. Mecaz anlam çoğunlukla benzetmelerden yararlanılarak yapılır. Kelimeler kendi anlamlarının dışında çeşitli aktarmalar yapılarak veya gösterge biçiminde kullanılabilir. Gösterge, gösterilen-gösteren zincirinden oluşan dilbilimsel bir kavramdır (Akteker, 2018, s. 82). Dildeki her bir unsur bir göstergedir ‘sign’. Buna göre her gösterge bir gösterilen ‘signified’ ile bir gösterenden ‘signifier’ oluşur (Demirci, 2021, s. 36). Ferdinand de Saussure dili, “ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerden oluşan bir sistem” olarak tanımlar. Saussure’e göre dil bir göstergeler sistemidir (Eyi, 2021, s. 139). Dilsel göstergeler de birden çok varlığı, kavramı gösterebildikleri için çeşitli anlam değerleri (yan, mecaz, deyim) kazanırlar. Göstergelerin daha fazla kavramı ifade edebilmesinin en tercih edilen yolu benzetme

metaforudur. Örneğin *kol* kelimesinin vücudumuzun bir bölümü olmak dışında giysilerde yüklendiği anlam, makinelerde tutup çevirmeye yarayan parça, ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın dal, koltuklarda kol dayanan yer, bir şeyin ayrıldığı bölümler (kısım, dal) vb. anlamlar yüklenmesi bu benzetmelerin sonucudur. Deyim oluşumunda mecaz ve göstergelerin kazandığı yeni anlamlar da etkili olmaktadır.

Bunun yanında deyimler yapılarındaki bazı ortak özellikler nedeniyle zaman zaman atasözleri, birleşik kelime, birleşik fiil ve eşdizimlilik ile karıştırılmaktadır.

2.3. Deyim-Atasözü, Birleşik Kelime, Birleşik Fiil, Eşdizimlilik Farkı

2.3.1. Deyim-Atasözü

Deyimlerin de atasözlerinin de ortak niteliği olan “özlü, kalıplaşmış, hoş giden anlatım aracı olmak”, bu sözlerin birbirine karıştırılmasının başlıca nedenidir (Aksoy, 2020a, s. 11). Deyimlerin amacı bir kavramı, kalıplaşmış söz öbeği içinde; ilgi çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. *Dut yemiş bülbüle dönmek* ya da *armut piş ağzıma düş* örneklerinde de görüldüğü üzere deyimler, genel bir kural niteliğinde değildir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, öğüt vermek, ibret alınması gereken durumları bildirmektir. Dolayısıyla atasözleri genel bir kural niteliğindedir. *Üzüm üzüme baka baka kararır, işleyen demir ışıldar* örneklerindeki gibi denenmiş, doğruluğu herkes tarafından kabul edilmiştir. Ancak Türkçede hem deyim hem atasözü sayılabilecek yapılar da bulunmaktadır. Bunlar deyimle atasözü arasında, sınırda bulunan sözlerdir. Bu çeşit sözler iki anlam taşımakta ya da iki türlü yorumlanabilmektedir. Örneğin *çam sakızı çoban armağanı* sözü “Zengin olmayan kişinin armağanı, pahalı bir şey olamaz.” şeklinde yorumlanırsa atasözü; “Verdiğim hediye küçük, değersiz ama gücüm buna yetiyor.” şeklinde yorumlanırsa deyim sayılmış olur (Aksoy, 2020a, s. 39).

Deyimleri atasözlerinden ayıran bir diğer belirgin özellik çekime girmeleridir. Master halinde bulunan deyimler çekime girerek cümle şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin, *üst üste yaşadığı felaketler canını yaktı, son dönemlerde ileri gitmeye başladın* gibi.

2.3.2. Deyim-Birleşik Kelime

Birleşik kelimeler anlam kayması (hanımeli, aslanağzı, demirbaş), ses kaynaşması ve düşmesi (kahvaltı, çöreotu, pazartesi), kelime çeşidi kayması (dedikodu, örtbas, sıkboğaz) şeklinde başlıca üç şekilde kurulumlar ve bu kelimeler tek kelime durumunda olup bitişik yazılırlar. Ayrıca aralarına yapım ve çekim eki giremeyecek kadar kaynaşmışlardır. Deyim oluşturan kelimeler ise aralarına çekim eki alabilir. Fiil çekimlerine girebilir. Kelimeleri ayrı yazılır. Deyim ile birleşik sözcüğü ayırmak için verilen bu ölçütler her zaman yeterli olmayabilir. Bazı sözler vardır ki deyim mi yoksa birleşik kelime mi olduğu ancak anlaşma yoluyla bir sonuca bağlanabilir. Bunları deyim sayanlar bu sözleri ayrı yazmayı; birleşik kelime sayanlar bitişik yazmayı tercih etmiştir (Vazgeçmek, balayı, başıboş, ayaküstü) (Aksoy, 2020a, s. 47).

2.3.3. Deyim-Birleşik Fiil

Birleşik fiillerle deyimleri birbirinden ayrı değerlendirmek gerekir. Mecaz ögesi var ise bazı birleşik fiiller deyim olarak değerlendirilmeli ve bunlar artık yalnızca deyim öbekleri içinde yer almalıdır.

Muna Öezen Yüceol (2001, s. 876) *Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz* adlı makalesinde Ömer Asım Aksoy'un günümüzde deyimler üzerine yapılmış en bilimsel ve en yetkin çalışmalarda bile Türkçenin ana yardımcı fiilleriyle kurulmuş ve mecazi olarak hiçbir yönü olmayan birçok birleşik fiilin (acele et-; laf et-; pir pak ol-; sünnet et-vb.) deyimler arasında sayıldığını bildirdiğine yer vermiştir. Bazı deyimler, bir sözcüğün yardımcı eylem ile kurulmasından oluşmuştur. Verilmek istenen anlam ancak o sözcüğün o yardımcı eylemle bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Başka bir yardımcı fiille o anlam meydana gelmemektedir: *Ant iç-, oruç tut-, boy ver-, çok ol-, taş kesil-, akıl et-, ağız yap-, damarı tut-* (Aksoy, 2020b, s. 508).

2.3.4. Deyim-Eşdizimlilik (Collocation)

Dilbilimi çalışmalarında eşdizimlilik terimi yan yana yerleşmiş anlamında kullanılmakla birlikte çeşitli ve anlaşılması güç tanımlamaları bulunan ve çok farklı bağlamlarda kullanılan bir kavramdır. Firth eşdizimliliği “Bir kelime eşlik ettiği diğer kelimelerle anlaşılabilir.” şeklinde tanımlamıştır (1957, s. 11). Eşdizimlilikle ilgili

genellikle üzerinde fikir birliğine varılan ortak noktalar, eşdizimliliğin en az iki kelimedenden oluşması ve bu kelimeler arasında dizimsel bir ilişki bulunmasıdır. Sevensen, dillerdeki atasözü, deyim, kalıp söz, ikilemeler ve birleşik kelimelerin haricinde henüz donmamış ve kelimeselleşme safhasını tamamlamamış veya deyimleşmemiş kelime birlikteliklerini eşdizimli yapılar olarak tanımlamıştır (2009, s. 170). Eşdizimli yapıların ortaya çıkışı Saussure'ün ikililerinden dikey (paradigmatic) ve yatay (syntagmatic) boyuttaki çizgisellik özelliğine bağlıdır. Eşdizimliliği oluşturan kelime grubunun kaç ögeden oluşması gerektiği de ayrıca bir tartışma konusudur. Eşdizimliliğin iki ya da daha çok kelimedenden oluşabileceği ifade edildiği gibi eşdizimliliğin temel özelliğinin ikili yapı olduğunu savunan araştırmacılar da vardır.

Eşdizimliler, deyimlere oranla tam olarak sabit olmayan, anlam ve biçim olarak değişkenlik gösteren birliktelik türlerindendir. Eşdizimlilerde bir bileşen gerçek anlamında, diğeri ise gerçek anlamının dışında bir anlamda kullanılır. Bir ögesinin gerçek anlam dışındaki anlamı sözlüksel olmayan (delexical), metarorik ya da terim anlam olabilir. Bu, eşdizimliliğin belirleyici unsuru olarak sayılabilir. *Tokat at-, çorba iç-, sunum yap-, yumruk geçir-, resim çiz-, soru çöz-, balık tut-* örnekleri eşdizimli kelime grubuna örnek verilebilir.

Eşdizimliler yoğun anlam içeren deyimlere göre daha esnek, serbest kelime birleşimlerine göre daha kapalı bir yapıya sahiptir. Örneğin, “dili öğrenmek istenilen şeyi söyletecek şekilde kullanmak” anlamında kullanılan *ağız ara-* deyiminde her iki kelime de kendi anlamının dışında yeni bir anlam ifade edecek şekilde kullanılır. *Ağız değiştir-* kelime grubu “önce söylediğini aradan zaman geçtikten sonra başka türlü anlatmak” anlamını ifade ederek yine her iki kelime de gerçek anlamdan uzaklaşarak deyim oluşturmuştur. *Halk ağzı, ağız alışkanlığı, ağzına koymamak* kelime grupları ise kelimelerin kendi anlamlarından tamamen uzaklaşmadığı görülür. Eşdizimli denilebilecek bu kelimeler bu yönü ile yeni bir anlam ortaya koyarken ilk anlamından yarı bağımsız bir yapıda kurulmuştur.

Ağca çalışmasında, deyimle eşdizimliliğin birbirinden daha keskin çizgilerle ayırt edilmesini sağlayacak deyimsel eşdizimlilik kategorisi tasarlamıştır. Böylece deyimle sınırlı eşdizimlilik arasındaki bulanık alanda bulunan ve sık sık birbirine karıştırılan, hangi kategoriye alınacağı konusunda tereddüt yaşanan örnekler, hem deyimlerden izler taşıması ancak tam bir deyim olmamaları hem de eşdizimliliğe yakın

özellikleri bulunması ancak tam anlamıyla eşdizimlilik olarak değerlendirilememesi dolayısıyla bir ara kategori olarak değerlendirmiştir (2020, s. 4).

2.4. Deyim Üzerine Yapılan Çalışmalar

Deyimler, o dili konuşan toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini, değer yargılarını belirten önemli ipuçları sağlarlar. Bu özellikleri sebebi ile geçmişten beri araştırmacıların ilgisini çekmiş, üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

2.4.1. Deyim Üzerine Yapılan Tez Örnekleri

Üstüner'in (1989) yılına ait *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler* başlıklı yüksek lisans bitirme tezi vardır. Üstüner, bu çalışmada, XV. yüzyıl sonuna kadar çeşitli dönemlerde yazılmış ve günümüzde bilinen en önemli edebî eserlerde kullanılan deyimleri ve atasözlerini taramış ve bunları bazı yönleri ile incelemiştir.

Güven (1997) ise *Türkçede Eylemsel Deyimlerin Bazı Özellikleri* adlı yüksek lisans tezinde yapısal kalıplaşma kavramını Türkçede eylemsel deyimler açısından "Üretici Dilbilgisi Kuramı" çerçevesinde incelemiştir. Çalışmanın veri tabanını TDK 1988 TS'den toplanarak rastgele seçilen 725 eylemsel deyim oluşturmaktadır. Eylemsel deyimler en az bir ad öbeği içeren, bunun dışında fiil olan unsuru gerçek anlamından farklı bir anlamda kullanılan çeşitli zaman ve durum ekleri alabilen deyimlerdir. Bu çalışmada, Türkçede eylemsel deyimlerde yapısal kalıplaşma, zorunlu tümleçlerin sayısı, kalıplaşmış durum ekleri ve deyimde yer alan kelime birimlerin başkalarıyla değiştirildiklerinde dahi korunan yapısı şeklinde tanımlanmakta ve Türkçedeki eylemsel deyimlerin daha önceden belirlenmiş yapısal özelliklere sahip bir "çerçeve"den oluştuğu iddia edilmektedir.

Çetinkaya (2001) *Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi* başlıklı yüksek lisans tezinde, Kutadgu Bilig'deki deyimleri taramış, bu deyimleri semantik ve sentaktik açıdan tasnif ederek incelemiştir.

Doğru (2004) *Modern Arapçadaki Deyimlerin Dilbilimsel Açısından İncelenmesi ve Yabancı Dil Öğretimindeki Yeri* adlı doktora çalışmasında Arapçadaki deyimlerin

yapısal ve anlamsal özelliklerini incelemiş ve daha sonra da yabancı dil olarak Arapça öğretimindeki yerini ele almış, bir dilin öğretiminde deyimlerin kullanılmasının şart olduğunu ifade etmiştir. Bu bir nevi kültürel alt yapının da öğretilmesidir.

Çalışkan (2009), *Kavramsal Anahtar Modeli ile İki Dilli Çocuklara Metafor ve Deyim Öğretimi* doktora çalışmasında, metafor teorisine dayalı olarak hazırlanan Kavramsal Anahtar Modeli aracılığı ile figüratif dil becerilerinin geliştirilmesi konusunu ele almıştır.

Elibol (2009) *Tarık Buğra'nın Küçük Ağa Romanında Geçen Deyimlerin Yapı ve Anlam Bakımından İncelenmesi* adlı yüksek lisans tezinde Tarık Buğra'nın *Küçük Ağa* romanı üzerinde inceleme yaparak, romanda kullanılan deyimleri yapı ve anlamları bakımından incelemiş, deymi oluşturan kelimelerin türlerini ve kaynaklarını, deyim cümleye kattığı anlamı belirtmiştir. Ayrıca incelenen deyimlerin çeşitli başlıklar altında yüzdelerini göstermek amacıyla çizelgeler oluşturulmuş, romanda geçen deyimlerin sıklık oranı da verilmiştir.

Genç (2014) *Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lügati't- Türk Adlı Eserinde Geçen Deyimler ve Bu Deyimlerin Günümüz Türkçesindeki Karşılıkları* adlı yüksek lisans çalışmasında, en eski ve en önemli Türk dili kaynaklarından biri olan *Divânü Lügati't-Türk*'ten günümüze kadar olan tarihi süreçte deyimlerin kullanım şekillerini incelemiş, XI. asırdan günümüze kadar deyimlerin bazılarının değişerek günümüze ulaştığını, bazılarının ulaşamadığını tespit etmiş, büyük bir çoğunluğunun günümüzde hala canlılığını koruduğunu ifade etmiştir.

Uysal (2015), *Çocuk Dilinde Deyimlerin Anlamlandırılması ve Öntürlük Etkisi* adlı yüksek lisans tezinde deyimlerin anlamlandırılmasında öntürlük (dereceli bir içyapıya sahip ulam öğelerinin, bulunduğu ulamı en iyi temsil eden öğeler etrafında odaklanması) etkisinden bahsetmeyi mümkün kılan bulgular öne sürmüş ve deyimlerin kalıplaşmış, tek parça kelimeler olduğunu dolayısıyla bileşen kelimelerin deyim değişmeceli anlamı üzerinde bir etkisi olmadığını öne süren varsayımlara karşıt veri sunmuştur.

Nurmatov (2016) *Türkiye Türkçesinden Hareketle Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde Ortak Deyimler Üzerine Yapısal ve Anlamsal Değerlendirme* adlı doktora tezinde Türkiye Türkçesinden hareketle Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde ortak deyimler üzerine yapısal ve anlamsal bir değerlendirme yapmıştır.

Özer (2018) *Kıssaşü'l- Enbiyâ'da Deyimler* adlı bir tez çalışması hazırlamıştır. Çalışmada Türkçenin söz varlığına büyük oranda katkı sağlayan deyimlerin, adı geçen eserde tespit edilmesi ve bunların metin-bağlamsal olarak tasnifi üzerinde durulmuştur. Eserde bulunan deyimlerin, anlamsal açıdan esere kazandırdıkları hakkında kısa açıklamalarda bulunarak deyimlerin nasıl oluştuğu ve hangi anlamları ifade ettikleri belirtilmiştir.

Coşkun (2019) tarafından *Türkülerde Deyimler* adlı yüksek lisans tezinde Türkiye Radyo Televizyon Kurumu repertuarındaki Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi adlı eser esas alınarak türkülerdeki deyimler incelenmiştir.

Oymak (2019), *Safiye Erol Romanlarında Deyimler* adlı yüksek lisans tezinde Safiye Erol'un romanlarında kullandığı özgün ve zengin deyim söz varlığını tespit ederek değerlendirmiş ve alan literatürüne sunmuştur. Bu amaç doğrultusunda, Safiye Erol'un, *Kadıköyü'nün Romanı* (1938), *Ülker Fırtınası* (1944), *Ciğerdelen* (1946), *Dineyri Papazı* (1955) adlı romanlarında kullandığı deyimler, kullanılan bağlamlarına bağlı olarak incelenmiş, TDK *Deyimler Sözlüğü* ile karşılaştırılmış, sözlükte olmayanlar belirlenerek Safiye Erol'un Türkçenin deyim varlığına olan katkıları saptanmıştır.

Sinan (2000), *Türkiye Türkçesindeki Deyimler Üzerine Bir Dil İncelemesi* adlı doktora tezinde Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimleri yayımlanmış sözlükleri tarayarak bir dizin şeklinde sunmuştur.

Ayyıldız (2021) *Arapça ve Türkçedeki Doğum ve Ölüm Olgularıyla İlgili Deyimlerin Betimsel Analizi* adlı tezinde Arap toplumunun doğum ve ölüm olguları ile ilgili kullandıkları deyimleri incelenmiştir. Doğum ve ölüm olguları için kullanılan deyimleri belirleyerek dilsel analizlerini yapmış, kültürel ve dinî etkileri, tarihsel süreçleri, zihinsel çıkarımları ve Arap toplumunun kendine has terimlerini seçerek tetkik etmiştir.

Topçu (2021), *Derleme Sözlüğü'nde Geçen Kastamonu Ağzına Ait Kelime ve Deyimlerin Ses Bilimsel İşlevliliği* adlı yüksek lisans tezinde Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının Türkiye'deki kurucusu Ahmet Caferoğlu'nun başlattığı derleme faaliyetlerinin ciddi bir yöntemle *Türk Dil Kurumu* tarafından ele alınıp 12 cilt olarak basılan *Derleme Sözlüğü* içinde yer alan Kastamonu ağzına ait kelime ve deyimlerin ses bilimsel işlevselliği üzerinde çalışmıştır.

2.4.2. Deyim Üzerine Yapılan Makale Örnekleri

Kayra & Bolatova (1995) *Çağdaş Kazak Türkçesi ile Göktürk Yazıtlarındaki Kelime ve Deyimler Arasındaki Benzerlikler* adlı makalelerinde, günümüzde Batı Türkçesinde hiç kullanılmayan, ancak Göktürk Yazıtlarında geçen ve Kazak Türkçesinde halen kullanılagelen kelime ve deyimleri incelemiş, Göktürk Yazıtlarında ve Kazak Türkçesinde müşterek kullanılan kelime ve deyimlerin açıklamalarını örneklerle vermişlerdir.

Önler'in (1999) *Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler* adlı makalesi ise *Kutadgu Bilig*'deki deyimleri belirlemek amacıyla yazılmış, eserde 285 adet deyim tespit etmiştir. Önler, bu deyimlerin hemen tüm dillerde olduğu gibi o dilin ana temel kelimeleri olan (baş, yüz, göz, ayak, ağız, burun, el vb.) kelimelerle kurulu olduğunu belirtmiştir.

Kenzhalin (2017) *Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları* adlı makale çalışmasında deyim bilimiyle ilgili Türkoloji sahasında yapılan çalışmaları ele almıştır. Deyim tanımı ve teorisi konusunda henüz ortak bir algı oluşmadığı için bu konuda çalışmalar yapılması gerekliliğini ifade etmiştir.

Duman & Sorokina (2017) *Çuvaş Türkçesinde Göz ile Kurulmuş Deyimler ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması* adlı makalelerinde Çuvaş Türkçesindeki “göz” organ adıyla kurulan deyimleri anlam, yapı, söz dizimi açısından incelemiş ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmış, benzerlik ve farklılıkları ortaya koymuşlardır.

Arslan & Arslan (2019) ise *Kazak Türkçesindeki "Jürek" ile Kurulan Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları* adlı makalelerinde Kuzeybatı-Kıpçak lehçesi olan Kazak Türkçesi ile Güneybatı-Oğuz lehçesi olan Türkiye Türkçesindeki "yürek" ile kurulan deyimleri anlam bakımından ele alarak bu deyimlerin ortak, benzer ya da birbirinden farklı yönlerini göstermiştir.

Çelik (2020) ise *Şehd-i Ebrâr'daki Türkçe Deyimler* adlı makalesinde Muhyi-i Gülşeni tarafından 16. yüzyılda yazılmış olan *Şehdi Ebrar* adlı eserde geçen Türkçe deyimleri tespit ederek değerlendirmiştir. Bu çalışmada İslâm kültürünün 16. yüzyıl Türkçesi üzerinde etkisinin devam ettiği yıllarda yazılmış olan eserde tespit edilen 225 deyimden 80 tanesinin Türkçe olması Türkçenin Arapça ve Farsça karşısında varoluşunu korumasının kanıtı olarak değerlendirilmiştir.

Aosıman (2020), *Yeni Uygur Türkçesindeki Organ Adları ile Kurulmuş Deyimler* adlı makalesinde Uygur Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimleri derleyerek deyimlerin anlamları, Türkiye Türkçesindeki karşılıkları veya yaklaşık anlamı açısından değerlendirmiş ve organ adlarının kullanım sıklığını tablo ile göstermiştir.

Elmalı (2021) *Altun Yaruk'ta "Köngül" Kelimesiyle Kurulmuş Deyimler* adlı makalesinde *köngül* "gönül" kelimesini ele alarak Altun Yaruk'ta *köngül* kelimesiyle kurulmuş olan" deyimleri incelemiştir. İnceleme sonucu Altun Yaruk'ta *köngül* kelimesiyle kurulmuş 49 tane deyim tespit etmiştir.

Düşmez & Özyetgin (2021) 16. yüzyıla ait *Nevādirü't-Tevārih'te Geçen Deyimler Üzerine* adlı makalelerinde 16. yüzyılda Mısır sahasında Abdu's-şamed Diyārbekri tarafından yazılmış olan *Nevādirü't-Tevārih* adlı tarih kitabının 227-451. varakları arasında tespit edilen deyim söz varlığını incelemişlerdir.

Önler (2021), *Kutadgu Bilig, Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l Enbiyâ'da Yüz Sözcüğü ile Kurulmuş Deyimler* başlıklı makalesinde adı geçen eserlerde yer alan deyimleri tarayarak Türkiye Türkçesinde benzerleri ile karşılaştırılmıştır. İncelenen eserlerde 34 adet "yüz" kelimesi ile kurulu deyme rastlandığını ve bunların çoğunun *Kutadgu Bilig* adlı eserden olduğunu ifade etmiş, günümüz Türkiye Türkçesinde yansımaları bulunan örnekleri göstermiştir.

2.4.3. Deyim Üzerine Yapılan Kitap Örnekleri

Deyimlerle ilgili Eski Türkçe dönemine ait kapsamlı bir diğer çalışma da Şen'in (2022) *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı eseridir. Çalışmada VI.-XIII. yüzyıllar arasında şekillenen Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerdeki deyimler toplu hâlde ele alınmış ve derlenen deyimlerin dökümleri yapılmıştır.

Deyimlerimizin tanımlandığı, onlardan yararlanma için açıklamaların ve örneklerin yer verildiği bir çalışma da Çotuksöken'in (1992) *Deyimlerimiz, Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi: 2* adlı eseridir.

3. NEHCÜ'L-FERÂDÎS'TE YER ALAN DEYİMLER

Bu çalışmada Kerderli Maḥmūd'un *Nehcü'l-Ferâdîs* adlı eserinde yer alan deyimler tespit edilmiş, elde edilen deyimler anlamsal yönden incelenerek yapısal yönden kuruluşları ve oluşum esasları açıklanmış, deyimleri oluşturan kelimelerin etimolojik bilgileri verilmiş, tespit edilen deyimlerin semantik açıdan sınıflandırılması ve Türkiye Türkçesindeki kullanım durumları açıklanmış, Türkiye Türkçesinde kullanımı devam ediyorsa herhangi bir değişim geçirip geçirmediği incelenmiştir. Çalışmanın sonunda belirlenen deyimlerin metin bağlamsal yönden anlamı ile birlikte dizini verilmiştir.

3.1. Ad Verme Konulu Deyimler

at bër- Ad vermek, adlanmak.

Bu ma 'nîdîn ötrü Peygāmbar 'as'qa Muştafā at bërildi. (NF 1/12)

“Bu sebeple Hz. Peygambere Mustafa adı verildi.”

Taqı bu kitābke Nehcü'l-Ferâdîs at bërdük. (NF 2/23)

“Ve bu kitaba *Nehcü'l-Ferâdîs* adını verdik.”

Ḥaq tebāraka ve te 'āl 'ā aṅgar İblîs at bërdi, Ḥaq rahmatıdın nevmîd bolğan tēmek bolur. (NF 193/2)

“Yüce Allah (cc) ona İblis adını verdi. Allah'ın rahmetinden ümidi olmayan demektir.”

At kelimesi “ad, isim, lakap, unvan, şöhret, ün”; *at bërme* “isim vermek, adlandırmak”; *at bërilmek* “isim verilmek, adlandırılmak” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 59). *Ad vermek* deyimini 1) ad koymak, adlandırmak, tesmiye etmek ;2) bir işi kimin yaptığını söylemek anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 17). Türklerde ad verme bir töreye bağlıdır. Yeni doğmuş çocuğa verilen adlar bir sebebe dayandırılır. *Dede Korkut Hikâyelerinde* işlendiği üzere kişi, ad almak için bir kahramanlık göstermek durumundadır. Yiğitlik gösterip ad almayı

hak eden oğlanlara Dede Korkut, gösterdiği kahramanlığa uygun bir ad verir. Metnimizde de Hz. Peygamber (s.a.v)’e *ödrülmiş* yani “seçilmiş” anlamında *Mustafa* adı verilmiştir. İnsanlar arasından peygamberlik ona nasip olduğu için bu isim anlamı ile müsemmadır.

3.2. Akıl, Düşünce Konulu Deyimler

‘**āqıldın kesil-** (<Ar. +T.) Akıldan uzaklaşmak, akılsızca iş yapmak.

Ey yārānlarım, zīnhār aḥmaq birle suḥbat qılmaṅ taqı ‘āqıldın kesilmeṅ, dedi.
(NF 294/14-15)

“Ey dostlarım! Sakın ahmakla sohbet etmeyin ve akıldan uzaklaşmayın.” dedi.

“Us, kavrama, düşünme, anlama gücü” anlamlarında kullanılan *akıl* kelimesi, (TS, 2005, s. 49) Arapça kökenli bir kelime olup ayrılma hali eki almış ve “kes- vb. anlamlarla tüm modern Türk dillerinde yaşayan, sadece Kuzeybatı dil grubunda *ges-* şeklinde yer alan” (EDPT, 1972, s. 748b) *kes-* fiilinin FFYE almış şekli olan *kesil-* fiili ile kalıplaşarak “akıldan uzaklaşmak, akılsızca işler yapmak, akı başında olmamak” anlamları kazanarak deyimleşmiştir. ‘*āqıldın kesil-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamakla birlikte deyimle aynı anlamı ifade eden *aklı başında olmamak* deyimini “iyi düşünebilir durumda olmamak” anlamı ile *akıldan kesil-* deyimini ile anlam açısından benzerlik göstermektedir (Aksoy, 2020b, s. 552).

‘**aqlı kêt-** (<Ar. + T.) Şaşırmak, korkmak.

Qaçan kim bu ḥabar ‘Alīğa tegdi erse, ‘Alī razhu’nunḡ ‘aqlı kètti. (NF 116/9)

“Ki bu haber Ali’ye ulaştığında Ali’nin akli gitti, çok korktu.”

İçimke tamuḡ heybeti tüştı, taqı a ‘zālarım sust boldı ‘aqlım ketti, tamuḡnunḡ heybeti kõṅglümde ornadı. (NF 164/27-28)

“İçime cehennem korkusu düştü, vücudum gevşedi, aklım başımdan gitti, cehennem korkusu içime yerleşti.”

‘Ömer ibnü ‘Abdu’l- ‘Azîz āh tedi taqı yıqıldı, bēhūş boldı ‘aqlı ketti. (NF 165/33-34)

“Ömer ibni Abdüllaziz “Âh!” dedi ve yıkıldı, kendinden geçti, akli başından gitti.”

Akıl “düşünme, anlama ve kavrama gücü, us ; hafıza, bellek” anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir kelime olup (TS, 2005, s. 49) iyelik eki almış, ardından *ket-/git-* fiili ile kalıplaşarak kişileştirme (teşhis) yapılmış , *akıl* ve *git-* kelimeleri kalıplaşarak “bilincini yitirmek, bilinci işlerliğini kaybetmek, baygınlık geçirmek” anlamını karşılayan bir deyim oluşturmuştur. *Aklı gitmek* deyimini “Türkiye Türkçesinde 1) şaşırmak, korkmak; 2) çok beğenmek, bayılmak anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 50).

‘aqlı zā’il bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Akli başından gitmek, akli yok olmak.

Tāqatı qalmadı, ‘aqlı zā’il bolğu tēg boldı erse yana du ‘a qıldı. (NF 154/36)

“Gücü kalmadı, akli başından gider gibi olunca yine dua etti.”

Akıl “düşünme, anlama, kavrama gücü” anlamlarını ifade etmekte olup (TS, 2005, s. 49) kelime iyelik eki aldıktan sonra *zail bol-* “sona ermek, son bulmak” birleşik fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuş, metnimizden alınan örnekte “akli başından gitmek, korkudan ne yapacağını bilememek” anlamı kazanmıştır. *Aklı zail bol-* şeklinde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan deyimün günümüzde kullanılan biçimlerine örnek olarak *akli başında olmamak* deyimini “iyi düşünebilir durumda olmamak” anlamı ile *akli başından gitmek* deyimini “çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 552).

'aqlinga kel- (<A. + T.) Aklı başına gelmek, baygınlığı geçip bilinci işler olmak.

qaçan kim 'Āyişe ewinge kirdi, taqı bēhūş boldı taqı zamāndın song 'aqlinga keldi. (NF 62/34)

“Ayşe’nin evine geldi ve kendinden geçti. Bir zamandan sonra akli başına geldi.”

qatında ança olturdum kim 'aqlinga keldi taqı olturdı taqı êkki êlgini kötürdü. (NF 137/38)

“Yanında öylece oturdum ki akli başına geldi ve oturdu, iki elini kaldırdı.”

Üküş zamanadın song 'aqlinga keldi taqı qoptı yığlayu başladı. (NF 164/24)

“(Eymine’nin) Epeyce zamandan sonra akli başına geldi ve kalktı, ağlamaya başladı.”

Akl Arapça kökenli bir kelime olup “düşünme, anlama, kavrama gücü, us; hafıza, bellek” anlamlarını ifade etmektedir (TS, 2005, s. 49). *'aql* kelimesi iyelik ve +GA yönelme ekini aldıktan sonra “ulaşmak, varmak” anlamlarında kullanılan *kel-/gel-* fiili ile kalıplaşmış ve “gitmiş olan bilincin gelmesi, baygınlık halinin geçmesi” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiştir. *Aklına gel-* deyimi “1) hatırlamak, 2) kafasında bir düşünce doğmak” anlamları ile kullanılmakta (Aksoy, 2020b, s. 554). Ancak bu anlamlar ile metnimizde kullanılan anlam örtüşmemektedir. Metinden alınan örnek cümlelerde hatırlamak ya da tasarlamaktan öte “ayılmak, kendine gelmek” gibi bir anlam ifade edilmektedir. *Aklı başına gelmek* deyimi “1) Bayginken ayılmak, kendine gelmek, 2) Yanlış davranışlarının zararını görerek doğru yolun ne olduğunu anlamak” anlamlarında kullanıldığından metnimizdeki kullanımla daha iyi bağdaşmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 552).

fikri şāfi bol- (<Ar.+Ar.+T) Zihni boşalmak.

Bir ‘ālim kimerse bir daraht köligesinde olturmuş kim fikrim şāfi bolsun, ḥalāyiq teşvīşi bolmasun, tēp tefekkür birle, endīşe birle ḥalvatta olturmuş. (NF 169 /6)

“Bir alim, zihnimdeki düşünceleri, efkârı dağıtayım, insanların verdiği sıkıntıdan kurtulayım, diye düşünerek endişe içinde bir ağaç gölgesine oturmuş.”

Arapça kökenli bir kelime olan *fikir*, “düşünce” anlamında kullanılmakta olup iyelik eki almıştır. *Şāfi* kelimesi ise “katıksız, duru, temiz; net” (TS, 2005, s. 1677) “temiz, arı, saf, berrak, saydam” (Ünlü, 2012, s. 493a) anlamlarında kullanılmaktadır. *Fikir* kelimesi *safi bol-/ol-* birleşik fiili ile kalıplaşarak “bir kişinin düşüncelerinin katıksız, saf, saydam olması” yani mecazi olarak “zihnini temizleme, zihin yorgunluğundan kurtulma” anlamını ifade etmektedir. Deyim, bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinden *zihni boşal-* deyimini “kafası rahat ve dingin olmak” anlamı ile deyime karşılık olarak gösterebiliriz. Örneğin, ‘Zihnim boşaldıkça daha doğrusu rahat zamanlarımda Türkçenin güzelliklerini, orijinal cilvelerini düşünürüm’ B.Felek (Akar, 2005, s. 2236).

ḥātırqa kel- (<Ar. + T.) Aklına gelmek.

Menim ḥātırımqa andağ kelür kim Muḥammed bu yawuq yerde turur. Bizke siḥr qılup turur, körümez-biz tēdi. (NF 16/21)

“Benim aklıma şöyle geliyor ki Muhammed buraya yakın (bir) yerdedir. Bize sihir yapmıştır, göremiyoruz.” dedi.

Hatır kelimesi “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelime olup (TS, 2005, s. 590) +GA yönelme ekini alarak *kel-* fiili ile birleşmiş ve “hatırlamak” anlamını ifade ederek deyimleşmiştir. *Hatır* kelimesinin “kalp, gönül” anlamları da olmakla birlikte *hatırğa* kelmek deyiminde bu anlamlarla değil; “akıl, hatırlama” anlamları ifade edilerek kullanılmıştır. Deyim Türkiye

Türkçesinde “hatırlamak, aklına gelmek, anımsamak” anlamında *hatırına gelmek* biçiminde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 845).

hâtırğa tüş- (<Ar.+T.) Hatırına düşmek, hatırlamak, aklına gelmek.

Velikin hâtırımğa andağ tüşti kim men ‘âşî ve cāfî tenimni Peygāmbār ‘aleyhi’s-selāmnunġ mübārek teninge sūrtsem bolġay kim qıyāmatta tenimke tamuġ otı tegmese tēp i ‘tiqād qıldım. (NF 63/41)

“Fakat aklıma şu geldi ki, bu günahkâr ve eziyet eden bedenimi Peygamber (s.a.v)’ın mübarek tenine sürsem kıyamette tenime cehennem ateşi değmez diye hükmettim.”

Yolda hâtırımğa tüşti kim kâşki Medīne yolınça barsam, Muştafāğa taqı ziyārat qılsam. (NF 124/25- 26)

“Yolda giderken aklına geldi ki keşke Medine yoluyla gitsem, Hz. Muhammed Mustafa’yı (s.a.v) ziyaret etsem.”

Bir kün hâtırımğa andağ tüşti kim şahrāğa çısam¹ taqı hālāl luqma tenāvul qılıp Haq te ‘āl‘āqa tāt at qılsam, tēp. (NF 205/16)

“Bir gün sahraya çıksam da helal lokma yiyip Cenâb-ı Hakk’a ibadet etsem, diye içimden geçti.”

Hatır kelimesi Arapça bir kelime olup “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd; gönül, kalp” anlamlarını ifade etmektedir (TS, 2005, s. 856). Metnimizden alınan örneklerde kullanılan anlamı ise “akıl”dır. *Tüş-* fiilini “düşmek, yıkılmak (binek) hayvanlardan inmek, hakkına düşmek, isabet etmek, maruz kalmak...” anlamları ile açıklayabiliriz (Ünlü, 2012, s. 613). Kelime burada temel anlamından uzaklaşıp “gelmek” anlamı kazanarak *hatır* kelimesiyle kalıplaşmasının etkisiyle deyim oluşturmuştur. Bu doğrultuda *hâtırğa tüş* deyimini, “aklına gelmek” anlamını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanımda olan şekliyle *aklına düşmek* veya *hatırına*

¹ “Yazmada جيقسام şeklinde yer almaktadır.”

gelmek deyimleri ile açıklanabilir. *Aklına düşmek* ve *hatırına gelmek* deyimleri, “hatırlamak, kafasında bir düşünce doğmak” anlamları ile yer almakta olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 553,554).

hâtırının kêt- (<Ar.+ T.) Aklından çıkmak.

İmām Şāfi ‘ī vālidasının ħātırının ol şart ketti. (NF 139/41)

“İmam Şāfi’i’nin annesinin aklından o koşul çıktı.”

*Ĥātırının kêtme*k deyimini “unutmak” anlamında kullanılmıştır. *Hatır*, Arapça bir kelime olup “zihin, yad, akıl, düşünme” anlamlarında (TS, 2005, s. 856); *ket-* (*g-*) fiili “gitmek, uzaklaşmak” (EDPT, 1972, s. 701a) ve küçük fonetik değişikliklerle *get-/git-* şeklinde “bir yere yönelmek, bir yerden gitmek” anlamlarında kullanılmakta olup (TS, 2005, s. 764) “zihninden gitmek, akıldan çıkmak” şeklinde yorumlanabilmektedir. *Hatırından gitmek* deyimini Türkiye Türkçesinde deyim olarak kullanılmamakla birlikte aynı anlamı ifade edecek *aklından/hatırından çıkmak* deyimini “unutmak” anlamı ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 555).

hâtırında keç- (<Ar.+T) Aklından geçmek, içinden (gönlünden) geçmek.

Bu ‘ābid qırq yıldın berü kim munda tã‘at ve ‘ibādat kim qılır, hemîşe ħātırında keçer kim, kâşkî bu şehir ħalqı munda benim tã‘at qılğanımı bilse erdiler. (NF 281/29)

“Bu âbid kırk yıldan beri burada itaatle ibadet eder, her zaman gönlünden, keşke bu şehir halkı benim ibadetimi bilse, diye geçer.”

Ĥalāyîq maŋga ‘izzet ħurmet qılıp ziyārat qılsa erdiler tēp ħātırında keçrür. (NF 281/32)

“İnsanlar bana saygı gösterip beni ziyarete gelse diye gönlünden geçirir.”

Hatır kelimesi “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelime olup iyelik ve bulunma eklerini almıştır (TS, 2005, s. 856). *Keç-/ (g-)* fiili ise Clauson’da “her ikisi de geçip gitmek dahil olmak üzere içinden geçmek, geçmek, üzerinden geçmek” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 693b). Fiil, “bir yerden başka bir yere gitmek; bir yandan girip diğer yandan çıkmak” (TS, 2005, s. 738) anlamlarına gelmekte olup “hâtırında keçrür” ifadesinde gerçek anlamından uzaklaşarak “düşünmek” kavramını ifade etmiş ve iki kelime kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. Deyim, Türkiye Türkçesinde *hatırından geçmemek* şeklinde “1) düşünmemek, aklına gelmemek 2) Sevgi ve saygı duyduğu kimseyi kırmamak için onun istediğini yapmak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 846). Ayrıca *gönlünden geçirmek* (veya geçmek) deyimini de *hatırında geçmek* deyimini ile aynı anlamı ifade edecek biçimde Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 800).

hūşingā kel- (<Ar.+T.) Aklı başına gelmek, kendine gelmek, ayılmak.

Yana bir zamāndın song hūşingā keldi. (NF 305/37)

“Biz süre sonra kendine geldi.”

Hūş kelimesi Arapça kökenlidir ve “akıl, us” anlamlarında kullanılmaktadır (Ata, 2014, s. 175b). *kel-*(*g-*) fiili ise *gel-* anlamında kullanılırken (EDPT, 1972, s. 715b) metnimizden alınan örnekte *hūş* kelimesi ile kalıplaşmış kullanımı “kendine gel-, ayıl-” anlamlarını ifade etmektedir (Ata, 2014, s. 175b). *Hūşingā kel-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat *kendine gel-* deyimini “düşünebilecek duruma gel-, ayıl-; (Aksoy, 2020b, s. 922) *aklı başına gelmek* deyimini “1) davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak, 2) ayılmak, kendine gelmek” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 552).

köngülde keç- Aklından geçmek; içinden, kalbinden geçmek, içten içe tasarlamak.

Hemîşe könglümde keçer erdi kim Peyğambar‘ as ‘ayālī Fāṭımanı (maṅga) cüftlendürse tēp...(NF 110/1)

“Her zaman gönlümden geçerdi ki Hz. Peygamber kızı Fatıma’yı benimle evlendirse diye...”

Eger kimersening könglinge keçse kim men bu kêçe ne birle eṣṣār qılğaymen, tēse, bu derecedin tüşer. (NF 182/38)

“Eğer bir kişinin gönlünden, bu gece ben ne ile iftar edeceğim? düşüncesi geçse o kişi bu dereceden düşer.”

Köngül kelimesi en eski yazılı kaynaklardan beri rastladığımız bir kelimedir. Kelime eski Türkçe döneminde “gönül, kalp, iç, düşünce, fikir, akıl, anlayış, arzu” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Clauson’da *köngül* için “bir düşünme düzeni olarak “akıl”; aklın ürünü olarak “düşünce” vb.” açıklaması verilmiştir (EDPT, 1972, s. 731b). Metnimizde *köngül* “gönül” “akıl” anlamı ile kullanılmış ve ayrılma hali eki alarak “düşünmek, tasarlamak” anlamında kullanılan *keç-/geç-* fiiline bağlanmış “aklından, kalbinden, içinden geçmek” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde *aklından geçmek* deyimini “şöyle ya da böyle olabileceğini düşünmek”, *aklından geçirmek* (içinden geçirmek) deyimini “bir şeyi yapmayı düşünmek, tasarlamak, gönlünden geçirmek” (Aksoy, 2020b, s. 555) biçimlerinde ve bazı fonetik değişikliklerle kullanılmaya devam etmektedir.

köngülke tüş- Gönle düşmek, akla gelmek.

Taqı bilgil, āgāh bolğıl kim bu Mi‘rac qışşasını eṣṣip könglünge andağ tüşmesün kim Ḥaq te‘āl‘ā ‘arş üstünde turur tēp. (NF 44/26-27)

“Bil, haberdar ol ki bu Miraç hikayesini duyunca aklına Yüce Allah (cc) arşın üstündedir, diye gelsin.”

Haq te ‘āl’ā qullarınğa tena ‘‘um qılmış kim hēç köz körmışi yoq, taqı hēç qulaq eşitmişi yoq taqı hēç köngülke tüşmişi yoq. (NF 45/17)

“Cenâb-ı Hak kullarına (daha önce) hiç görülmeven, hiç duyulmayan ve hiç akla gelmeyen nimetler hazırlamış.”

Haq tv̄t mu’min qulları üçün andağ maqâmlar âmâda qılmış kim hēç âdamîning közi körmışi yoq, taqı qulaqı eşitmişi yoq, taqı âdamîning hem könglinge tüşmişi yoq. (NF 47/19)

“Cenâb-ı Hak, inanan kulları için daha önce hiçbir insanın görmüşlüğü, kulağının işitmişliği ve (insanların) aklına gelmişliği olmayan makamlar hazırlamış.

Clauson *köngül* kelimesinin “Orijinalinde farklı yan anlamlar taşıyan bir çıkarım kelime olduğunu, bu yan anlamların da “akıl ve düşünceyi” işaret ettiğini belirtmiştir. (EDPT, 1972, s. 731b). *Gönül* kelimesi “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” ve mecaz olarak da “istek, arzu” anlamlarında kullanılır (TS, 2005, s. 777). Türkçenin en eski metinlerinden olan *Orhun Yazıtlarından* beri görmekte olduğumuz *köngül* kelimesi Türkçenin söz varlığı içerisinde özel bir yere sahiptir. “Arzu, istek, dilek” gibi soyut kavramların anlatımında kullanılmış olan kelime, eski Türkçe metinlerinde “akıl ve anlayış” kavramlarını da karşılar. *Tüş-* fiili ise Clauson’da “aşağı doğru hem gönüllü olarak (bir yere) yerleşmek hem de istemsiz olarak (bir şeyden) düşmek” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 560a). Metnimizden alınan örneklerde de gönül “akıl” anlamı ile kullanılmıştır. *Aklına düşmek* ya da *akla gelmek* deyimini Türkiye Türkçesinde “hatırlamak, kafasında bir düşünce doğmak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 553,554).

ögünge tüş- Aklına düşmek.

‘Aden atlığ uçmağda ol kişiler sâkin bolğay kim bizler ma ‘şiyatqa qaşd qılmışdın song Haq te ‘āl’ânıng ‘azamatını ögleringe tüşürüp ol ma ‘şiyatdın yığlınsalar, tēp aydı. (NF 300/23)

“Bizler bir günah işlemeye niyet ettikten sonra Cenâb-ı Hakk’ın büyüklüğünü aklına getirip o gûnahtan sakınanlar Aden adlı cennette oturacaklar,” diye söyledi.

Türkçe bir kelime olan “ög” Clauson’da “düşünce, zeka, akıl şeklinde açıklanmış, “ukuş” ile senkronize olduğu belirtilerek genellikle onunla ilişkilendirilmiştir (EDPT, 1972, s. 99a). “ög” kelimesi iyelik ve yönelme eklerini almış ve Clauson’da “aşağı doğru hem gönüllü olarak (bir yere) yerleşmek hem de istemsiz olarak (bir şeyden) düşmek” şeklinde açıklanan (EDPT, 1972, s. 560a) *tüş-/düş-* fiili ile kalıplaşarak “aklına gelmek, hatırlamak” anlamlarını ifade eden bir deyim oluşturmuştur. *Ögünge түш-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanımda olan bir deyim olmamakla birlikte aynı anlamı ifade eden *aklına düşmek/gelmek* deyimini “1) hatırlamak 2) kafasında bir düşünce doğmak” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 553,554).

(öz) havâlarınğa uy- (<Ar.+T.) Bulunulan ortamın bilgi ve inançlarına göre davranmak, kendi bildiği gibi yapmak, ondan şaşmamak.

Peyğambar ‘as’ın yalğan tédiler taqı öz havâlarınğa uydılar. (NF 26/8)

“Peygamber as’e yalan (söylüyor) dediler (yalanladılar) ve kendi bildiklerini yaptılar.”

Havasına uymak deyimini “bulunduğu çevre ve ortamı benimsemek, birinin huyunu almak” şeklinde açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 859). Arapça bir kelime olan *hava*, mecaz anlamı ile “görünüş, davranış, söz vb. için bir kimsenin durumunu belirten özellik” anlamı ile açıklanabilir (TS, 2005, s. 858). *Uy-* fiili ise ölçüleri birbirini tutmak; renk, biçim vb. yönlerden birbirini tutmak, uygun düşmek; zevke, anlayışa uygun düşmek; bir inanca, bir anlayışa, bir duruma veya egemen bir güce uygun davranışta bulunmak; bağlı kalmak, tabi olmak” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 2045). *Hava* sözcüğünde gerçekleşen mecazlaşma ve kelimenin *uy-* fiiliyle kalıplaşması ile

deyimleşme gerçekleşmiştir. *Havasına uymak* deyimini Türkiye Türkçesinde “bulunduğu çevre ve ortamı benimsemek, birinin huyunu almak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 859). Aynı zamanda Türkiye Türkçesinde *bildiğini okumak, bildiğinden şaşmamak (kalmamak)* şeklinde kullanılan deyimler de “öz havasına uymak” deyimini ile aynı anlamda olup “herkes ne derse desin bildiğinden şaşmamak” anlamını ifade etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 639).

yâd tut- (<Fa. +T.) Aklında tutmak, ezberlemek.

İmām Aḥmed Ḥanbel raḥmhi Peygāmbar ‘as’ nūṅ ḥadīsləridin üç yüz mīṅ ḥadīṣ yâd tutar erdi. (NF 139/4)

“İmam Ahmed bin Hanbel (rhi), Hz. Peygamber’in (s.a.v) üç yüz bin hadisini ezberinde tutardı.”

Yā Aḥmed, sen munça mīṅ ḥadīṣ Peygāmbar ‘aleyhi’s salām ḥadīsləridin yâd tutar-sen, munça ḥalāyığa ‘ilm aytur-sen, sendin yaşqa, kiçig oğlanqa şāgird boldunḡ. (NF 139/7)

“Ey Ahmet! Peygamber (s.a.v) hadislerinden binlercesini ezberinde tutarsın, bunca halka ilim öğretirsin, senden yaşça küçük çocuğa öğrenci oldun.”

Ḥadīṣ kim men yâd tutup turur erdim, cümlesining ma’nīlarını ḥaqāyıklarını özidin eşitür-men, hēç kimersedin eşitmedim. (NF 139/11)

“Benim ezberlediğim hadislerin hepsinin gerçek anlamını hep ondan dinliyorum. Başka hiç kimseden duymadım.”

Farsça kökenli *yâd* kelimesi “anma, zikretme, hatır, akıl” anlamlarında kullanılmaktadır (Ata, 2014, s. 465). Kelime metnimizde “hatır, akıl” anlamı ile kullanılmıştır (TS, 2005, s. 2104). *Tut-* fiili ise “elde bulundurmak, ele almak, ele geçirmek, yakalamak” anlamlarında kullanılırken (TS, 2005, s. 2012) *yâd* kelimesi ile kalıplaşarak “aklında, hatırında tutmak, unutmamak, ezber etmek” anlamları kazanmış

ve deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *yad tutmak* deyimine rastlanmamakla birlikte deyimın karşılığı olabilecek (*bir şeyi*) *aklında tutmak* deyimini “unutmamak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 555).

yādınga keltür- (<Fa. + T.) Aklına getirmek, hatırına getirmek

Kim kim tün taqı kün içinde yigirmi qata ölümni yādınga keltürür bolsa, ol kişiye Haq tv̄t şehīdler maqāmını rüzī qılğay, tēp aydı. (NF 304/16)

“Her kim gece ve gündüz yirmi kere ölümü aklına getirirse o kişiye Cenâb-ı Hak şehitler makamını nasip edecek.” diye söyledi.

Kim kim ölümni üküşrek yādınga keltürür bolsa taqı ölüm isti ‘dādını qılur bolsa, ‘āqılraq taqı usluğraq ol kimerse turur, tēp aydı. (NF 304/20)

“Her kim ölümü aklına çok getirirse ve ölüm hazırlığını yaparsa o kişi akıllıdır.” diye söyledi.

Farsça kökenli bir kelime olan *yād* “yad, anma, zikretme, hatır, akıl” (Ata, 2014, s. 465) anlamlarında kullanılmakta olup iyelik ve yönelme ekleri almış ve *keltür-* fiili ile kalıplaşmıştır. *Kel-* fiili ise “gelmek” anlamında, ettirgenlik eki almış ve *yādınga kel-/keltür-* “aklına gelmek, hatırlamak, sık sık anmak” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiştir. Deyim *yādına keltür-* şekli ile Türkiye Türkçesinde yer almaz. Fakat aynı anlamı karşılayan *aklına getir-* deyimini “1) hatırlatmak; 2) olabileceğini düşünmek” anlamları ile kullanılmaktadır. Örneğin, “İşin nereye varacağını aklına getirmez.” (Aksoy, 2020b, s. 51).

3.3. Anlatma, Aktarım Konulu Deyimler

ḥabar bër- (<Ar. + T) Haber vermek.

Cum ‘a kün Peyğāmbarımız ‘as ḥalāyıqlarqa ḥabar bërdi kim Haq te ‘āl‘ā maṅga peyğāmbarlıq rüzī qıldı tēp. (NF 4/7)

“Hz. Peygamberimiz (s.a.v) cuma günü Cenâb-ı Hak bana peygamberlik nasip etti.” diye halka duyurdu.”

Yā ‘Abdullāh, men sanġa ħabar bëreyin-mü kim rûza neteg tutmaq kerek. (NF 180/6)

“Ey Abdullah! Ben sana nasıl oruç tutmak gerektiğini bildireyim mi?”

Ol tirilgey taqı özi ħabar bërgey, tēdi erse, Mūsā peygāmbar qavmı aydı: Yā Mūsā bizke mashara mu qılur-sen? (NF 237/5)

“O dirilecek ve kendisi (size) bildirecek dediğinde Musa Peygamberin kavmi ‘Ey Musa! Bizi alaya mı alıyorsun?’ dedi.”

Haber, “bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi, salık; iletişim veya yayın organlarıyla verilen bilgi” (TS, 2005, s. 823) anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir. *Ver-* fiili ise “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, iletmek; bırakmak, bağışlamak; ondan bilmek, atfetmek” (TS, 2005, s. 2088) anlamları ile kullanılmakta olup *haber* ile *ver-* kelimelerinin kalıplaşması ile “haber ulaştırmak, bildirmek” anlamlarını karşılayan deyim oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde *haber ver-* deyimi kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 833).

ħabar ıda bër- (<Ar.+ T.) Haber salmak, haber göndermek.

Ol buqaġununġ bir ħalqası(nı) benim aġaqımġa qattılar taqı bir ħalqasını bir müġ aġaqımġa qattılar, tēp ħabar ıda bërdi. (NF 226/4)

O pranganın bir ucunu benim ayağıma bir ucunu da ateşperestin ayağına bağladılar, diye haber gönderdi.”

Ĥaq tvt’qa üküş şükür qılġıl, hēç neerse kõnġlünġe keçürmegil, tēp mürīdqa öġütlep ħabar ıda bërdi erse, ol mürīd taqı şabur qıldı. (NF 226/7)

“Cenâb-ı Hakk’a çok şükret, gönlümden kötü bir şey geçirme (gönlünü ferah tut) diye müridine öğüt verip haber gönderdiğinde o mürit sabretti.”

Haber, Arapça kökenli bir kelime olup “bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi, salık; iletişim veya yayın organlarıyla verilen bilgi” (TS, 2005, s. 823) anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir. *İd-* fiili Clauson’da “(bir şeyi) göndermek ve gitmesine izin vermek, serbest bırakmak; erken dönemde ayrıca bir yardımcı fiil, ulaş ile *-u:/-ü* tamamlanmış eylemi çağrıştırır” şeklinde yer almaktadır (EDPT, 1972, s. 37b). *İd-a ber-* “gönderivermek” anlamında kullanılır (Hacıeminoğlu, 1997, s. 182). Göndermek “bir yere doğru yola çıkarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak” anlamında olup haber soyut kavramının fiziki olarak ulaşması söz konusu olmadığından *haber gönder-* ifadesi kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. Burada söz konusu olan bir bilginin söz ya da yazılı bir metnin karşı tarafa ulaştırılmasıdır. *Haber gönder-* deyimini “herhangi bir araçla bildirmek” anlamı ile yine aynı anlamı ifade eden *haber sal-* (yollamak) deyimini “haber göndermek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 823).

habarı bol- (<A + T.) Haberi olmak.

Bizim habarımız bolmadı. Êmdi yana yaŋğı ‘ehd qılsaq bolğay- mu? tedi. (NF 35/5)

“Bizim haberimiz olmadı. Şimdi yine yeni bir anlaşma yapsak olmaz mı?” dedi.

Taqı sen anlardın habarınğ bolmadı tēp su’al qılsa, cavāb maŋga kelür, saŋga kelmez. (NF 77/33)

“Senin onlardan haberin olmadı diye sorarsa cevap vermek bana düşer, sana değil.”

Muslim bin Yasār namaz içinde andağ meşğul erdi êdisining munācatı birle kim hēç bu aḥvāldın habarı bolmadı. (NF 172/11)

“Müslim bin Yesār, namazda Rabb’ine yakarmak ile o kadarcmeşgul idi ki bu durumlardan hiç haberi olmadı.”

Arapça bir kelime olan *haber*, *ol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Haber*, “bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi, salık” (TS, 2005, s. 823) anlamına gelmekte olup *habarı bolma-* deyimini “haberi olmamak, haberdâr olmamak” anlamlarını ifade etmektedir. Deyim, “b” sesi düşmesi gibi küçük fonetik bir değişiklikle Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmekte olup *haberi ol-* “bilgisi olmak, bilmek” anlamında kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 833).

özi ağzından eşit- Birinin (kendi) ağzından duymak.

Bu hadîşni özi ağzından eşittim. (NF 129/10-11)

“Bu hadisi kendi ağzından duydum.”

Anıñ ağzından taqı bu hadîşni eşittim. (NF 129/20)

“Onun ağzından (ondan dinleyerek) bu hadisi duydum.”

“Bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun, varoluş karşıtı” (TS, 2005, s. 1553) anlamlarında kullanılan *öz* kelimesi, iyelik eki almış ve “yüzde yer alan ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan, sindirimin başladığı organ” olan *ağız+dın* ayrılma hali ekini alarak “birisinden duymak” anlamı kazanmış ve deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde (birinin) *ağzından* deyimini “1) birisinden dinleyerek, 2) adına” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 36).

3.4. Başkaldırı Konulu Deyimler

baş tart- Boyun eğmemek, itaat etmemek.

Yağılar ol kişiler bolur kim musulmān erken halīfağa boy bērmediler, baş tartıp çıqğanlar bolur. (NF 102/32)

Düşmanlar, o kişiler ki Müslümanken halifeye boyun eğmediler. Başkaldırıp çıkanlardır.

Baş, “kafa, ser”; *tart*- fiili ise temelde “çekmek veya sürüklemek” (EDPT, 1972, s. 534b); “bir şeyin birim cinsinden ağırlığını bulmak” (TS, 2005, s. 1914); “çekmek, dayanmak, tahammül etmek” (Ata, 2014, s. 405a); anlamları ile kullanılmaktadır. *Tartmak* kelimesi *baş* kelimesi ile kalıplaşarak mecaz anlam kazanmış ve “boyun eğmemek, itaat etmemek” anlamlarını ifade eden bir deyim oluşturmuştur. *Başkaldır*- “buyruğa, yönetime karşı gelmek, ayaklanmak anlamlarında Türkiye Türkçesinde kullanımda olan bir deyimdir (Aksoy, 2020b, s. 627).

qarşu tur- Karşı durmak, karşı çıkmak, direnmek.

Hēç kimerse aṅgar qarşu turup baḥş qılu bilmez erdiler. (NF 159/43)

“Hiç kimse onun karşısında durup, ona karşı direnip, konuşamazdı.”

İmām qavmnı ēkki ülüş qılğay, biri namāz qılmıṣta bir ülüşi çerigke qarşu turğay
(NF 166/19)

“İmam askerleri iki gruba ayıracak, biri namaz kılariken diğer bölük düşmana karşı duracak.”

Qarşu “karşı” kelimesi “bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin, esas tutulan yüzünün ilerisi” (TS, 2005, s. 1093) gerçek anlamının dışında “karşısında olmak, zıt ya da muhalif olmak” şeklinde bir anlam kazanarak “hareketsiz durumda olmak” anlamında kullanılan *dur-* fiili ile kalıplaşarak “birine karşı fikir öne sürmek, direnmek, savaşmak” anlamlarını ifade etmiş ve deyimleşmiştir. Deyim, Türkiye Türkçesinde (birine) *karşı dur-* şekli ile “güçlüye boyun eğmemek, direnmek” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 913).

3.5. Beğeni, İstek Konulu Deyimler

hâtırı hoş bol- (<Ar. + Fa. + T.) Hoşuna gitmek, beğenmek, rahatlamak.

Qayu yerde namāz qılsalar, Haq tvt qabūl qılğay tēdi erse, Peyğambar ‘as hâtırı hoş boldı. (NF 8/1)

“Nerede namaz kılsalar Allah kabul edecek dediğinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) hoşuna gitti.”

Emr-i ma‘rūf taqı nehy-i münker qıldım hem taqı til birle hem taqı el birle hem taqı kōngül birle, tēp aydı erse, andın sonğ hâtırımız özidin hoş boldı. (NF 214/25-26)

“Hem el hem dil hem de içten kızmakla emrimaruf ve nehyimünker yaptım, diye konuştuğunda hoşumuza gitti. (Biz de onu sevdik)”

Bu qarındaşlarınğ zār bolup sañga kelgeyler, sen bu işlerdin anlarga habar bergeysen, tēdi erse, Yūsuf peyğāmbar hâtırı hoş boldı. (NF 247/40)

“Bu kardeşlerin ağlayarak sana gelecekler, sen bu olanları onlara bildireceksin dediğinde Yusuf Peygamber’in gönlü hoş oldu.”

Hatır kelimesi Arapça bir kelime ve öncelikle “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” anlamlarına gelir (TS, 2005, s. 856). Bunun yanında “Söylediklerin hatırimi kırdı.” cümlesindeki kullanımıyla “gönül, kalp” anlamlarını da ifade etmektedir. Kelime iyelik eki alarak *hoş bol-* birleşik fiili ile kalıplaşmış ve deyim oluşturmuştur. *Hoş bol-* “iyi davranmak, güzel davranmak” anlamlarında kullanılır (Ünlü, 2012, s. 234). *Hâtırı hoş bol-* deyimini “sevinmek, halinden memnun ve mutlu olmak” anlamını ifade etmektedir. Örneğin “Hatırları hoş olsun diye elimden geleni yaptım.” cümlesinde görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir.

hātırı hoşnūd bol- (<Ar. + Fa. + T.) Hoşuna gitmek, beğenmek.

Peyğambar ‘as hātırı ‘ Osmān dın inġen rāzī taġı hoşnūd boldı. (NF 88/39)

“Hz. Peygamberin gönlü Hz. Osman’dan çok razı ve hoşnut oldu.”

Hatır hoşnut ol- deyimini “sevinmek, rahatlamak, mutlu olmak” anlamlarında kullanılmıştır. *Hatır* kelimesi bu deyimde “gönül, kalp” anlamı ile kullanılmış cansız, soyut bir kavram olan *hatır* kişileştirilerek metaforik bir anlam kazanmıştır. *Hatır hoşnut ol-* deyimini günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımda değildir. Fakat anlamsal olarak Türkiye Türkçesinde kullanılan *gönlü hoş* deyimini “dileği yerine gelmiş, sevinmiş (kimse)” anlamında olup *hatır hoşnut bol-* deyimini ile anlamsal yakınlık içerisindedir.

hātırı tile- (<Ar.+ T.) İstemek, gönlü istemek.

Bir kün hātırım andaġ tiledi kim, qapuġları baġlasam, taġı ewde ħalvat qılsam, Rebbüm birle munācāt qılsam tēp (NF 185/29)

“Bir gün gönlüm kapıları kapatmayı, evde tek başıma kalmayı, Rabbime yalvarıp yakarmayı diledi.”

Hātırım andaġ tiler kim bu kün şahrāqa çıqsaq taġı bir bāġiça içinde oturup teferrüç ve tenezzüh qılsaq tēdi. (NF 214/35)

“Gönlüm bugün dışarı çıkıp bir bahçede oturup seyretmek ve gezinmek istiyor.”

Hatır kelimesi Arapça bir kelime ve öncelikle “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” anlamlarına gelmekle birlikte (TS, 2005, s. 856) “Soğuk davranınca hatırı kırıldı.” cümlesindeki kullanımıyla “gönül, kalp” anlamlarını da ifade etmektedir. *tile-/dile-* fiili ise aslen “aramak, arzu etmek” anlamını ifade etmektedir (EDPT, 1972, s. 492a). *Hatır* kelimesi ve *dile-* fiilinin kalıplaşması ile *hatır* kavramı kişileştirilmiş ve istiare sanatı yapılmıştır. Bunun yanı sıra yalnız kalıp ibadet etmek isteyen de bahçeye

çıkıp gezinmek, oturmak isteyen de insanken “ben istiyorum” şeklinde değil de “hatırım istiyor” şeklinde kullanım parça bütün ilişkisi kurularak ad aktarmasına işaret etmektedir. Türkiye Türkçesinde aynı anlamı ifade eden *canı iste-* deymi “arzu etmek, heves etmek, içi istemek”; *gönlü iste-* deymi “dilemek, arzulamak” anlamları ile kullanılmaktadır.

hoş kel- (<Fa. + T.) Hoş gelmek, hoş gitmek, cazip gelmek.

Peyğāmbar ‘as bu çerigning ‘ažamatını kördi erse könglinge hoş keldi. (NF 52/23)

“Peygamber as’ bu askerin büyüklüğünü gördüğünde beğendi, hoşuna gitti.”

Munlar taqı imānqa kelseler tēdi erse, bu söz inġen hoş keldi Peyğāmbur ‘as’qa. (NF 82/20)

“Bunlar da imana gelebilir dediğinde bu söz Hz. Peygamberin çok hoşuna gitti.”

Mēni namāz qılur erken kördi taqı maŋga aning körmeki hoş keldi. (NF 279 /35)

“Beni namaz kılarken gördü ve onun görmesi benim hoşuma gitti.”

Hoş kelimesi “beğenilen, duyguları okşayan, zevk veren” anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir (TS, 2005, s. 900) ve *gel-* fiili ile birleşerek deyimleşmiştir. *Nehcü’l-Ferâdis*’te *hoş gel-* şeklinde kullanılan deyim Türkiye Türkçesindeki karşılığı “hoşa git-” tir. *Hoşa git-*, “beğenilmek, bir kişiden veya bir şeyden hoşlanmak” anlamlarına gelmektedir (TS, 2005, s. 900). Aksoy, *hoşa git-* deyiminin *kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla/eşit* ya da *göz ucuyla/kuyruğuyla* deyimlerinde de olduğu gibi bölgesel değişiklik olarak yorumlamış, *hoşa gel-* deyimini de bölgelerde görülen değişik biçimlere örnek göstermiştir (Aksoy, 2020a, s. 43). *Hoşuna git-* deymi ise “bir kişi, bir şeyden ya da bir kişiden hoşlanmak” anlamına gelir ve Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 861).

hoş kör(me)- (<Fa. +T) Beğenmek, hoşuna gitmek/beğenmemek, hoşlanmamak.

‘Âmir ḥalāyiqnîḡ tiriglikini hoş körmedin şeherni terk qılıp şahrānı ihtiyār qılıp hemîşe şahrāda yōriyür erdi. (NF 102/33)

“Âmir, insanların yaşantılarını beğenmeyip şehri terk ederek çölü tercih edip her zaman çölde gezerdi.”

Hoş Farsça kökenli bir kelimedir. Beğenilen, iyi ve güzel bulunan şeyler için kullanılan bir sıfattır. *Kör-/gör-* fiili ise gerçek anlamıyla göz sayesinde çevredeki varlıkları seçme, onları tanıma anlamını ifade eder. İki kelime kalıplaşarak *hoş görme-* ifadesinden “beğenmemek, hoşuna gitmemek” anlamı oluşmuş, dolayısıyla *hoş gör-* deyiminde mecaz kullanım söz konusudur. *Hoş gör-* (karşılama) deyimini Türkiye Türkçesinde “gücenilecek veya karşılık gelinecek bir davranışı hoşgörü ile karşılamak, anlayışla karşılamak, kusur saymamak” (TS, 2005, s. 900) anlamında kullanılmakta olup deyim metnimizde olumsuz anlam ifade etmektedir.

köngli hoş bol- (<T. + Fa. + T.) Gönlü hoş olmak, sevinmek, rahatlamak.

Taḡrı te ‘ālā yamanlıqnı bërmegey tēp öḡütledi erse, Peyḡamber ‘as köngli hoş boldı. (NF 6/20)

“Yüce Allah (sana) kötülük vermeyecek diye nasihat ettiğinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) gönlü hoş oldu, sevindi.”

Andın song Ḥaq tvt saṅga nuşrat bergey. Dīnîḡ yükey bolḡay, aḥvālîḡ qavî bolḡay tēdi erse, Peyḡamber ‘as köngli hoş boldı. (NF 6/36)

“Ondan sonra Cenâb-ı Hak sana yardım edecek. Dinin yüksek olacak, durumun güçlenecek dediğinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) gönlü hoş oldu.”

‘Ulemālar, vā ‘izlar benim atım aytıp senîḡ atîḡı ayḡaylar tēdi erse, Peyḡambar ‘āsnuḡ köngli hoş boldı. (NF 46/37)

“Âlimler, vaizler benim adını söyledikten sonra senin adını söyleyecekler dediğinde Hz. Peygamber’in gönlü hoş oldu. (Sevindi.)”

Gönül Türkçe bir kelime olup, “sevgi, istek, arzu, düşünüş, anma vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” (TS, 2005, s. 777), bununla birlikte “farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime ya da kalp” anlamında da kullanılır”(EDPT, 1972, s. 731b). Kelime iyelik eki alarak *hoş bol-* birleşik fiili ile kalıplaşmış ve deyim oluşturmuştur. *Hoş bol-* “iyi davranmak, güzel davranmak” anlamlarında kullanılır (Ünlü, 2012, s. 234). *Köngli hoş bol-* deyimini “sevinmek, halinden memnun ve mutlu olmak” anlamını ifade etmektedir. Aynı zamanda *Ozan Yıldırım’ın* “Gönül iklimine böyle yazmışlar/Gönlü boş olana her şey kış gelir/Aşkın bâdesini başka süzmüşler/Gönlü hoş olana her şey hoş gelir” mısralarında da tanıklandığı üzere halk arasında kullanılmaya devam etmektedir (2015).

könglinge keç- İçinden geçirmek, aklından geçmek.

Men Peyğāmbardın küçlūgrek men tēp könglinge keçti. (NF 37/13)

“Ben Peygamber ‘as’den daha güçlüyüm, diyerek içinden geçti.”

“Gönül, yürek, kalp, dil” bunlar aynı kavram alanına giren kelimelerdir. Türkçenin en eski metinlerinden olan Orhun Yazıtları’ndan beri görmekte olduğumuz *gönül* kelimesi Türkçenin söz varlığı içerisinde özel bir yere sahiptir. “Arzu, istek, dilek” gibi soyut kavramların anlatımında kullanılmış olan kelime eski Türkçe metinlerinde “akıl ve anlayış” kavramlarını da karşılar. *Gönül* kelimesi hem deyim hem de atasözlerimizde sık kullanılmıştır. Bir kelimenin temel söz varlığının bir parçası olduğunu onun deyim ve atasözlerinde kullanılmasından anlayabiliriz (Aydın, 1999). *Könglinge keç-* (gönlüne geçmek) deyimini Türkiye Türkçesinde *gönlüne gir-* şeklinde “kalbine girmek, kalbinde yer etmek, sevgi ve ilgisini kazanmak” anlamında ve bazı fonetik değişiklikler geçirmiş olarak kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 778).

nefsinge uy- (<Ar. + T.) Bedenin isteklerine uymak.

Bu nefsinge uysa, songı tamuğ turur. (NF 45/11)

“Bu nefesine uyarsa sonu cehennemdir.”

Arapça bir kelime olan *nefs* (nefis) “öz varlık, kişilik; insanın yeme içme vb. gereksinimlerinin bütünü” anlamlarında kullanılmaktayken (TS, 2005, s. 1465) *uy-* fiili ise “ölçüleri birbirini tut-; renk, biçim vb. yönünden birbirini tutmak, uygun düşmek; zevke anlayışa uygun düşmek vb.” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 2045). *Nefis* ve *uy-* kelimelerinin kalıplaşmasıyla “öz varlığının yani bedeninin isteklerine uygun davranmak” anlamında bir deyim oluşmuştur ki *nefs* genelde insanın kötü huylarına, çirkin vasıflarına işaret eder. Bu anlamda *nefs* insana düşmandır. Onu terbiye etmek, ezmek, kırmak gerekir. Tasavvufta bu sebeple çile çıkarılır. *Nefsine uy-* deyimini “bedenin isteklerine uymak, günah işlemek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 1465).”

rağbatı tüş- (<Ar.+T.) Rağbet etmek, gönlü istemek, arzu etmek.

Munlar nazarı guzâf ermez, elbette pâdşâhınîng rağbatı ol qargâ tüşmiş bolğay.
(NF 299/21)

“Bunlar boş, manasız bakışlar değil, mutlaka padişah o karı arzu etmiş olmalı.”

Rağbet “istek, arzu, beğenme” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir (TS, 2005, s. 1640). Küçük fonetik değişiklikler ile kullanılmaya devam eden ve bir yerden düşmek, aşağı doğru hareketin genel çağrışımı anlamı ile kullanılan *tüş-/düş-* fiili (EDPT, 1972, s. 560a) ile kalıplaşarak “istemek, beğenmek, gönlü arzulamak” anlamları kazanmış ve deyimleşmiştir. Deyim, metnimizde zamanın padişahlarından birinin dağ başındaki “kar”a iki kere bakmasından padişahın rağbetinin o kara düştüğünü gören hizmetçilerinden biri derhal atını o dağa sürmesi ve bir fıçı dolusu “kar”ı padişaha

sunması şeklinde geçmektedir. *Rağbatı tüş-* deyimini Türkiye Türkçesinde bu şekli ile kullanılmamakla birlikte *rağbet et-* (göster-) deyimini “istemek, beğenmek, istekle karşılamak” anlamı ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1640).

yüzi tüş- Saldırmak, çullanmak, istemek.

Taqı sen muni yahşı körüp munğa yüzün tüşüp erte kēçe qadğunğ taqı hasratıñ muni cem ‘ qılmaq içinde turur. (NF 277/13)

“Sen bunu daha iyi görüp buna saldırıp sabah akşam düşüncen ve özlemin bunu (dünya malını) toplamak hakkındadır.”

Sen de dünyadakini daha iyi görüp ona çullanırsın, sabah akşam düşüncen ve özlemin dünya malını biriktirmek hakkındadır (Aktan, 2017, s. 257).

Yüz kelimesi, olağan fonetik değişikliklerle tüm dönem ve dillerde “görünüş, güzellik” ifade eder (EDPT, 1972, s. 983a). Anlam genişlemesi ile “yön, taraf, cihet, yaka” anlamlarını karşılar (Erol, 2018a, s. 638). *Tüş-* fiili Clauson’da “aşağı doğru hareketin genel bir çağrışımına sahiptir, hem gönüllü, '(bir yere) yerleşmek, attan inmek; emekli olmak, (bir yere) geri çekilmek ve (bir şeyden) istemeden düşmek ' XIV.yy'daki kullanımı hakkında da “*tüş-* ‘olmak; düşürmek; hücum etmek (yani saldırmak); kısmetine düşmek’, vs; bütün dönemlerde yaygın” açıklaması yapılmıştır (EDPT, 1972, s. 560a). Metnimizden alınan örnekte *yüz* ve *düş-* kelimeleri gerçek anlamlarından uzaklaşarak deyimleşmiş ve “o yöne, tarafa hücum etmek, saldırmak” anlamlarını kazanmıştır. *Hücum et-* kelime grubu “bir yere toplanma” anlamını da karşılamaktadır. Örnek cümlemizde de “dünya malına fazla değer verme ve onu toplama, biriktirme” anlamı ifade edilmektedir. *Yüzü düş-* Türkiye Türkçesinde “olumsuz ruh halinin yüzünden belli olması, somurtmak; suratı, çehresi bozulmak” anlamlarını ifade etmekte olup metnimizde ifade ettiği anlamdan oldukça farklıdır.

3.6. Değer Verme ile İlgili Deyimler

‘azîz tut- (<Ar.+ T.) Değer vermek.

Haq te ‘ālānîng ‘aṭāsını ‘azîz tutmaq kerek, tedi. (NF 232/9)

“Cenâb-ı Hakk’ın ikramına değer vermek gerek.” dedi.

Aziz, “ermiş, eren; sevgide üstün tutulan, muazzez” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelime olup (TS, 2005, s. 168) “elde bulundurmak, ele almak; ele geçirmek, yakalamak; avlamak” anlamlarında kullanılan *tut-* fiili (TS, 2005, s. 2012) ile kalıplaşarak “önem vermek, değerli görmek” anlamlarını karşılayan bir deyim oluşturmuştur. *Aziz tut-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamakta, fakat *değer ver-* deyimini “değerli saymak, önem vermek” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 483).

çawı ‘ālamqa münteşir bol- (<T.+Ar.+Ar.+T.) Şöhreti dünyaya yayılmak.

İmām Mālîkning çawı ‘ālamqa münteşir boldı erse, iṭrāf ‘ālamdın üküş mallar hediyyeler kelür erdi. (NF 143/26)

“İmam Malik’in şöhreti dünyaya yayıldığında çevre illerden çok mal ve hediyeler gelirdi.”

Çav kelimesi “ün, şöhret” anlamlarında bir kelime olup *çav bol-* “haberini yayılması” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 132). Clauson kelimeyi “şöhret, itibar (iyi ya da kötü), söylenti, gürültü” şeklinde açıklamıştır (EDPT, 1972, s. 393b). *Ālam* kelimesi “bayrak, simge, dünya, evren” anlamlarında kullanılır. Metnimizde de “dünya” ifade edilmektedir. *Münteşir*, “yayılmış, yaygın” anlamında kullanılan Arapça bir kelime olup *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “yaygın olmak, yayılmak” anlamı kazanmış, tüm kelimeler kalıplaşarak “ünü dünyaya yayılmak” anlamını ifade eden bir deyim oluşmuştur. *Çawı ‘ālamqa münteşir bol-* deyimini Türkiye

Türkçesinde kullanılmamakla birlikte anlam bakımından çok yakın olan *şöhreti dünyayı tut-* deyimini “çok tanınmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 809).

dōst tut- (<Fa. + T) Dost edinmek, dostu saymak.

Taqı eger men Rebbümdin öngin kimersemi dōst tutsa erdim, Abu Bekrni dōst tutğay erdim. (NF 67/ 8)

“Eğer ben Allah’ımdan başka bir kişiyi dost edinmiş olsaydım, Ebu Bekir’i dost edinirdim.”

Kim kim seni dōst tutsa, ol Tanğrı te ‘ālānıng dōstı turur. (NF 103/32)

“Kim seni dost edinirse o yüce Allah’ın dostudur.”

İmām ol ‘azīzni tağrılıq dōst tutmuş erdi. (NF 153/34)

“İmam o saygıdeğer kişiyi Allah için dost edinmişti.”

Dost kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup “sevilen, güvenilen, yakın arkadaş, gönüldaş, iyi görüşülen kimse, düşman karşıtı” anlamlarında kullanılırken (TS, 2005, s. 562); *tut-* fiili ise “ele almak, elinde bulundurmak” anlamlarında kullanılır. Metnimizde *dost tut-* deyimini “samimi dost, gizli tutulması gereken konuları kendisiyle paylaştığı arkadaş” anlamı ile kullanılmıştır. Yani kişinin yanında birinin diğer bütün kişilerden farklı bir yerinin olması anlatılıyor. Hz. Muhammed’in yanında Hz. Ebu Bekir’in diğer bütün sahabelerden ve ümmetten başka bir yerinin olması ifade edilmiştir. Türkiye Türkçesinde *dost tut-* deyimini metinde ifade edilen anlamın dışında “erkek veya kadın evlilik dışı ilişki kurmak” anlamında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 562).

özi berekâtına (<T.+Ar.) Kendisinin bereketine, yüzü suyu hürmetine.

Barayın, özi hıdmatında bir sâ'at oturayın. Bolğay kim özi berekâtında Haq te'âlâ men miskîn fâsiqni yarlıqağay. (NF 259/2)

“Gidip yanında bir saat kalayım. Cenâb-ı Hak belki onun yüzü suyu hürmetine beni ben değersiz günahkârı affeder.”

Öz kelimesi “bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun, varoluş karşıtı” anlamlarında olup (TS, 2005, s. 1553) iyelik eki alarak *berekâtına* kelimesi ile kalıplaşmıştır. *Berekât* ise “bereketler, bolluk” anlamlarında kullanılmaktadır. “Bereket” kelimesinin çoğuludur. *Özi berekâtına* deyiimi “bir kimsenin varlığına verilen değer için” biçiminde bir anlam ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde (birinin veya bir şeyin) *yüzü suyu hürmetine* deyiimi “birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için” anlamında kullanılan bir söz olarak *özi berakâtına* deyiimi ile benzerlik göstermektedir (Aksoy, 2020b, s. 1138).

özünke sığındur- Bağına basmak.

Mekke kâfırları mēni qavdılar, taqı men sizke bardım erse, siz mēni özünğüzke sığındurdunğuz. (NF 56/33)

“Mekke kâfırları beni kovalayıp da ben size geldiğimde siz beni bağına bastınız.”

Öz, “bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun” anlamlarında kullanılan bir kelime olup (TS, 2005, s. 1553) iyelik ve yönelme eklerini almış ve sığındurmak kelimesi ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Sığ-* ise “bir kaba, bir yere bütünüyle girebilmek veya içinden geçebilmek” anlamlarında olup metnimizde “manevi varlığına, benliğine sığdırmak” şeklinde bir anlam ifade ederek mecaz anlam kazanmıştır. *Özüne sığdır-* deyiimi Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat deyime karşılık olabilecek *bağına bas-* “1) göğsü üzerine yaslanıp sevmek, 2) birini

sevgi ve şefkatle yanına alıp korumak, yetiştirmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 611).

qadrini bil- (<Ar.+ T.) Kıymetini bilmek.

Ey hōca, men sening qadrinġni bilmedim, yaman qıldım. Tevbe qıldım zīnhār ve zīnhār mēni qaytargıl. (NF 223/26)

“Hocam! Ben senin kıymetini bilmemişim, kötü bir iş yaptım, tövbe ettim, beni kesinlikle geri götür.”

Arapça bir kelime olan *qadir/kadir* “değer, kıymet, itibar” ifade etmekte ve kelime “bir şeyi anlamış, öğrenmiş bulunmak; bir bilim ve sanat dalında yeterli bulunmak; bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek” (TS, 2005, s. 272) anlamlarında kullanılan *bil-* fiili ile kalıplaşarak “değerini, önemini bilmek; gerekli özeni göstermek” anlamlarını ifade etmekte olup kişinin manevi duygularının derinliğini gösteren bir ifadedir. *Kadrini bil-* deyimini “değerini bilmek, yararlanmak”, *kadrini anla-* deyimini de “değerinin farkına varmak” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan deyimlerdir (Parlatır, 2007, s. 523).

qol qawuştur- El bağlamak, saygı göstergesi olarak elleri vücudun önünde birleştirmek.

Mekkening uluġları qol qawuşturup hıdmat maqāmında turuqmışlar. (NF 37/21)

“Mekke’nin ileri gelenleri el bağlayıp hizmet etme durumunda durmuşlar.”

Kol, insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüme verilen ad olup (TS, 2005, s. 1197) kelime *qawuştur-/kavuştur-* fiili ile kalıplaşarak mecazi anlam kazanmış ve deyim oluşturmuştur. *Kavuştur-* fiili “kavuşmalarını sağlamak, birleştirmek” anlamındadır. Eli elin üstüne, kolu kolun üstüne getirdiğimizde

gerçek anlamda birleşmelerini sağlamış oluruz. Bu hareket mecazi anlamda saygı bildirgesi olarak kullanılmaktadır. *Kol kavuştur-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamakla birlikte karşılığı olarak kabul edebileceğimiz *el bağla-* deyimini “saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmak” anlamında yer almaktadır (Parlatır, 2007, s. 334).

3.7. Gereğini Yapmak Konulu Deyimler

vācib bol- (<Ar.+ T.) Şart olmak, yapılması gerekli olmak.

Ėmdi bizlerke vācib boldı kim sizni ḥalīfeke életsek, tédiler. (NF 239/15)

“Şimdi bize sizi halifeye götürmek şart oldu.”

Ėmdi vefātı bolğan kişiniḡ diyeti kimniḡ üze vācib bolur? (NF 130/1)

Şimdi ölen kişinin diyetini kimin ödemesi gerekir?

Vācib, Arapça bir kelime olup “Müslümanlıkça yapılması gerekli olan” anlamında kullanılır. Kelime *bol-/ol-* fiili ile kalıplaşarak “birisi tarafından yapılması gerekli olmak anlamını karşılamaktadır. *Vacip ol-* deyimini “1) din b. İslam dinine göre yapılması gerekli olmak; 2) mec. yapılması gerekli olmak: Örneğin 'Ayağın nasıl olup da mezbeleye atıldığını bulmak artık başhemşireye vacip olmuştur.' H. Taner cümlesinde vacip olmak, yapılması gerekli olmak anlamı ile kullanılmıştır. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 2073).

yeriḡe keltür- Yerine getirmek, bir eylemi gerçekleştirmek, uygun hale getirmek.

Ḥaq te ‘ālāniḡ fermānını yeriḡe keltürse taqı cüftini āzār qılmasa tēdi. (NF 50/36)

“Cenâb-ı Hakk’ın emrini yerine getiren ve eşini üzmeyenlerindir,” dedi.

Ey Bar Hudāyā, cümleke sening rizāngnı bulmaqqa taqı sening fermāningnı yeringe keltürmek (ke) sen tevfiq bèrgil taqı tamuğdın emān bèrip ... (NF 50/37-38)

“Ey Allah’ım herkese senin rızanı bulmaya ve senin fermanını yerine getirmeye sen yardım et ve cehennemden kuru, bağışla...”

‘Azrā’ il aydı: Men Haq te ‘āl ‘ā fermanını yeringe keltürür-men, ey yer, sening sözüngke iltifat qılmaz-men, tedi. (NF 192/13)

“Azrail (as) Ey yer! Ben yüce Allah’ın (cc) emrini yerine getiririm, senin sözünü önemsemem, dedi.”

Yeringe keltür- deyimini Türkiye Türkçesinde bazı fonetik farklılıklarla “yerine getir-” şeklinde kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde *-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e* ekleri yönelme durumu bildiren eklerdir. Üçüncü tekil ve çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra *-nga/nga* şeklinde kullanılırken Türkiye Türkçesinde yönelme hali eki *-a /-e* şeklinde kullanıldığından n ve g sesleri düşmüştür. *Keltür-* fiili de *geltür-/getür-/getir-* şekillerinde fonetik değişiklikler geçirerek Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. Deyim Türkiye Türkçesinde “istenileni, gerekeni yapmak, eski duruma döndürmek; ifa etmek” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1116).

3.8. Görmek Konulu Deyimler

köz önginde qıl- Göz önünde bulundurmak, hesaba katmak.

Andağ erse, umınçlarınğızni qısqa qılınğ taqı ecellerinğizni közlerinğiz önginde qılınğ, tēp aydı. (NF 303/20)

“Öyleyse ümitlerinizi kısa (sürelili) tutun ve ecellerinizi gözlerinizin önünde tutun, diye söyledi.”

Duyu organlarından biri olan göz, görme işlevini yerine getiren bir organdır. *Ön* kelimesi ise “bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı” anlamında kullanılan bir kelime olup (TS, 2005, s. 1541) “yapma, etme” anlamındaki *qıl-* fiili ile kalıplaşarak “göz önünde tutmak” anlamını ifade etmektedir. Burada ifade edilen bir maddenin göz önünde tutulması, madde olarak göz ile görülmesi değil, “daha sonra yaşanacakların hesap edilmesi, neler olacağının dikkate alınması” anlamı olduğundan mecaz anlam kazanmıştır. *Göz önünde tut-* (bulundurmak) deyimini “herhangi bir durumun nasıl bir sonuca yol açacağını hesaba katmak, dikkate almak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 814).

közi tüş- Elinde olmadan görmek.

Taqı közi nāmaḥrāmqa tüşmesün tēp özini saqlap yörigeni üçün ḥalāyıq közsüz tēp saqınır erdiler. (NF 164/5-6)

“Gözü namahreme ilişmesin diye böyle yürüdüğü için halk onu kör sanırdı.”

Talḥanıṅ közi ol qazqa tüşti taqı közini aṅga uydurdı taqı köṅgli Ḥaq te ‘ālā ḥazratındın yıraq tüşti. (NF 169/30-31)

“Talha’nın gözü ilişip o kaza takıldı ve gönlü Cenâb-ı Hak’tan uzaklaştı.”

Köz, Clauson’da “göz” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 756b). Metnimizde “bir organ adı” anlamı ile yer almakta olan *göz* kelimesi iyelik eki alarak “yer çekiminin etkisi ile boşlukta yukarıdan aşağı inme hareketi” anlamında kullanılan *tüş-/düş-* fiili ile (TS, 2005, s. 590) kalıplaşmış ve “istemeden bir şeyi görmek, gözü kaymak, gözü ilişmek” şeklinde anlamlar ifade etmiş ve deyimleşmiştir. Deyim, Kerküklü Abdülvahit Kuzecioğlu’nun satırlarından bir halk türküsünde de şu şekilde kullanılmıştır.

Kalk gidelim şıh bağına gazele

Men çit alım sen fıstanın tezele

Gözüm düştü eyvandaki gözele (Kuzecioğlu, 2023)

Közi düş- deyimini bugün Türkiye Türkçesinde kullanımda olmamakla beraber aynı anlamı ifade eden (bir şeye) *gözü git-* deyimini “bir şeyi istemeden görmek, elinde olmayarak bakmak”; *gözü iliş-* deyimini “birdenbire veya istemeden görmek” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 816).

közke körünme- Göze görünmemek.

Yā şeyh, bilmez-men közümke hēç kimerse körünmedi, tēp aydı. (NF 300/35-36)

“Ey şeyh! Bilmiyorum, gözüme hiç kimse görünmedi, diye söyledi.”

Bir görme organı olan göz, +GA yönelme ekini almış ve “görünür duruma gelmek, görünür olmak, gözükmek” anlamlarında kullanılan *körün-/görün-* fiilinin olumsuzu görünmemek ile kalıplaşarak “kendisi var olduğu halde göz onu görmemek” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. Metnimizde Utbe isimli şahısa Şeyh Abdülvâhid’in yanına gelirken kimlerle karşılaştığı sorulduğunda “Hiç kimse ile karşılaşmadığını söyler. Halbuki bu mümkün değil, her yer çarşı pazardır. Olan şu ki Utbe, Murakabe (Allah’a bağlanarak çile doldurma) makamında olduğundan gözüne hiçbir şey görünmemektedir. *Göze görünme-* deyimini “1) ortaya çıkmamak, ortalıkta dolaşmamak, saklanmak; 2) kendisi var olduğu hâlde göz onu görememek; 3) değersiz olmak” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 788).

3.9. Gözden Çıkarmak Konulu Deyimler

cân fidâ bol- (<F. + Ar. + T.) Uğrunda yok olmak, feda olmak.

Yığlayur erdi taqı aytur erdi: Ey uluğ, hürmetlig resûl atam sizke fidâ bolsun cānım tēp. (NF 66 /20- 21)

“Ey Büyük, Ulu Peygamber size feda olsun canım diyerek ağlıyor ve söylüyordu.”

Yā Sa’d, ata anam saṅga fidâ bolsun! (NF 86 /24)

“Ey Saad! Anam babam sana feda olsun!”

Eger tilese, qurtgargay ve eger köydürse, cānım fidā bolsun. (NF 149/36)

“Eğer dilerse beni kurtaracak, yakarsa canım feda olsun.”

Cān, Farsça bir kelimedir ve “dirilik veren güç, dirilik özü” anlamlarında kullanılır. Tanımı “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık” şeklindedir (TS, 2005, s. 344). *Fidā bol-* “feda olmak, gözden çıkarmak, uğruna ver, kurban olmak” anlamlarında kullanılır. Metnimizde canın feda olması bahsinde “canın Hz. Peygamber uğruna feda edilmesi”, onu canından vazgeçecek, uğruna ölecek kadar çok sevdiğini ifade etmek maksadı ile kullanılmıştır. “Can feda /kurban” deyimi, “biri için ölüm dahil her şeyi yapabilme veya göze alabilme, kendini feda etme” şeklinde açıklanmakta ve Türkiye Türkçesinde küçük fonetik değişiklikle kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 226). *Feda et-, feda olsun* deyimleri de aynı anlamı ifade edip Türkiye Türkçesinde kullanılan benzer deyimlerdir (TS, 2005, s. 685).

cümlesidin kesil- (<Ar.+ T.) Hepsinden uzak kalmak.

Bu hec qilmaq içinde oğul qızdın taqı ehldin taqı yaq yawuqlardın, cümlesidin kesilmek gerek. (NF 186/34)

“Hac yapma konusunda oğuldan, kızdı, eş dosttan, hepsinden ayrılmak, uzak kalmak gerek.”

Arapça kökenli bir kelime olan *cümle* “hep, bütün, herkes” (Ata, 2014, s. 97); “toplam, yekûn, hep, bütün, herkes” (Ünlü, 2012, s. 128a) anlamlarında kullanılmakta olup *kesil-* fiili ile kalıplaşmıştır. *Kesil-* fiili Clauson’da fiilin pasif hâli, kesilmiş, bölünmüş (kopmuş) vb. şeklinde açıklanmaktadır Budist Uygurlarda “kesilip atılmak” anlamında kullanılmıştır. Örn. *All the nerved of the elephant’s tusks were ‘torn apart and severed’* “Fillerin dişlerinin tüm sinirleri kesilip atılmış ve bölünmüştü.” (EDPT, 1972, s. 750a). *Cümlesindin* ve *kesil-* kelimeleri kalıplaşarak deyim oluşturmuş ve

“hepsinden uzak kalmak” anlamında kullanılmıştır. Deyim, metnimizden alınan bölümde hac ibadetini yerine getirmenin faziletleri anlatılırken kişinin çocuklarından, eşinden, dostundan, yakınlarından, uzak kalmak gerektiği şeklinde yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde *cümlesinden kesil-* deyimini kullanılmamaktadır. Karşılık olarak aynı anlamı ifade eden *uzak düşmek* deyimini gösterebiliriz (Parlatır, 2007, s. 863).

3.10. Güç, Kuvvet Konulu Deyimler

qudratı yet- (<Ar.+ T.) Gücü yetmek.

Seni hēç vesvese qılmaqğa qudratım yetmez. (NF 156 /25)

Sana vesvese vermeye hiç gücüm yetmiyor.

Kim men saṅga vesvese qılmaqğa qudratım yetmez tēmeki, bu takı İblīsning vesvesesi turur. (NF 156/30)

Benim sana vesvese vermeye gücüm yetmez, demesi dahi şeytanın vesvesesidir.

Arapça kökenli bir kelime olan *qudrat/kudret* kelimesi “güç, erk, iktidar” anlamlarında kullanılmaktayken *yet-* fiili “bir gereksinimi karşılayacak özellikte olmak, yeterli olmak” anlamında kullanılmaktadır. *qudratı yet-* deyimini metnimizde ‘elden gelmemek, başaramamak’ anlamlarında kullanılarak mecazi anlam ifade etmiştir. Türkiye Türkçesinde *qudratı yet-* yerine *gücü yet-* deyimini “eldeki imkânlarla ancak altından kalkabilmek, üstesinden gelebilmek” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 802).

tāqatı qalma- (<Ar. + T.) Gücü kalmamak, halsiz düşmek.

Men oqığan ermes-men tēdim erse, mēni tuttı taqı qatıg qıstı, andağ kim tāqatım qalmadı. (NF 5/32)

“Ben okuma bilmiyorum dediğimde beni tuttu ve şiddetli sıktı. Öyle ki hiç gücüm kalmadı.”

yarağı kalma- Gücü kalmamak, halsiz düşmek.

Ėkinç qata mēni tuttu taqı andağ qıstı kim hēç yarağım kalmadı. (NF 5/35)

“İkinci defa beni tuttu ve o şekilde sıktı ki hiç gücüm kalmadı.”

Takat/yarağ kelimeleri “güç, kuvvet” anlamlarında kullanılan Arapça kelimelerdir (Ünlü, 2012, s. 559,662). *Kalma-* fiili ise “zaman, uzaklık veya nicelik belirtilen miktarda bulunmamak, miktar olarak sayılabilen bir kavramın miktarının tükenmesi” anlamına gelmektedir. Soyut bir kavram olan *takat/yarağ* kelimelerinin kalmamak ile ifadesi, kelimelerin somutlaştırıldığını göstermektedir. Böylelikle *takati kalma-* kalıplaşmasının “gücü kuvveti kalmamak, muktedir olmamak” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiş olduğu söylenebilir (Ünlü, 2012, s. 559). Türkiye Türkçesinde *takati kalma-* (kesilmek) “gücü azalmak, bitmek” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 813).

3.11. Güven Konulu Deyimler

halvat qal- (<Ar.+ T.) Baş başa kalmak.

‘Abdullah bin Ubey munāfiqlarınġ uluğı erdi, ol aydı kim: Āyişe Şafvān birle halvat qalmışlar řaħrāda. (NF 289/9)

“Abdullah bin Ubey münafıkların büyüğü idi. O ‘Ayşe çölde Safvan’la baş başa kalmış.’ dedi.”

Āyişe Şafvān birle řaħrāda halvat qalıp yawuz işni qılıp tururlar, tēp ayturlar taqı bu sözni Peyğāambar ‘as’qa aymışlar. (NF 289/24)

“Ayşe Safvan’la çölde baş başa kalıp kötü bir şey yapmış, diye söylüyorlar ve bu sözü Hz. Peygamber’e (s.a.v) bildirmişler.”

Halvet Arapça bir kelimedir ve “yalnız, تنها kalma, tenhaya çekilme, tenhalık” anlamlarını ifade eder (Devellioğlu, 1997, s. 320a). *qal-* fiili Clauson’da “kalmak, geride kalmak, durmak” (EDPT, 1972, s. 615b); TS’de “olduğu yeri ve durumu korumak, sürdürmek” anlamları ile yer almaktadır (2005, s. 1048). *Halvet* kelimesi *qal-/kal-* fiili ile kalıplaşmış ve “iki kişinin yalnız olması, baş başa olması” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiştir. *Halvat qal-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat (biriyle veya bir şeyle) *başbaşa kal-* deyimini “biriyle veya bir şeyle yalnız kalmak” anlamı ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 617).

imîn bol- (<Ar.+T.) Emin olmak, inanmak, güvenmek.

Ey êkki uluğ ferîşteler, zînhâr ve zînhâr qorquğ içinde boluñg, benim qahrımdın imîn bolmañg, fâriğ turmañg, tēp aydı. (NF 165 /6)

“Ey iki büyük melek! Mutlaka korku içinde olun, benim kahrımdan emin olmayın, (korkudan) vazgeçmeyin, dedi.”

Emin kelimesi Arapça “güvenli” anlamına gelmekte olup “meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak” anlamlarında kullanılan *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak gerçek anlamından uzaklaşmış ve “inanmak, herhangi bir şeyden kuşku duymamak, güvenmek” anlamlarını kazanmıştır. Deyim, metnimizde Azâzil lanetlendiğinde Cebail ve Mikâil’in korkudan ağlaması, bu ağlama karşısında Yüce Allah’tan hitap gelmesi ve bu hitapta “benim kahrımdan emin olmayın, her zaman kuşku duyun” şeklinde yer almaktadır. *Emin ol-* deyimini “inanmak, güvenmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

3.12. Hak, Hukuk, Adalet Konulu Deyimler

ḥaqqın bër- (<Ar.+ T.) Hakkını vermek.

Ėmdi kim yollarda olturmaqdın çāraṅgız bolmasa, yolğa ḥaqqın bërıp olturıṅ.
(NF 211/9)

“Yollarda oturmaya çareniz yoksa o zaman yolun hakkını vererek oturun.”

Hak, hak-kkı “adalet, adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç” (TS, 2005, s. 829) anlamlarının yanı sıra “Hak, Allah; doğru, gerçek anlamlarını da karşılamaktadır (Ata, 2014, s. 155a). Kelime, “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek” anlamında kullanılan *bër-/ver-* fiili ile (TS, 2005, s. 2088) kalıplaşarak “gereğini tam olarak yerine getirmek” anlamında kullanılmış ve iki kelime kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. Metnimizde Hz. Peygamber (s.a.v) sahabelerine yollarda oturmaktan sakınmalarını, eğer oturmak zorunda kalırlarsa da yolun hakkını vererek oturmaları gerektiğini bildirmiştir. *Yolun hakkını ver-* metinde “yoldan nâmahrem geçerse gözlerini aşağı indirmek, ona bakmamak” anlamında kullanılmıştır. *Hakkını ver-* deyimini “1) gereğini bütün olarak yerine getirmek 2) birinin çalışmasının karşılığını gereğince değerlendirmek” anlamlarını ifade etmekte olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 836).

ḥaqqın öte(me)- (<Ar. + T.) Hakkını ödemek.

Yā Resūlallāhi, hēç dūnyāda ata ana ḥaqqı ötemekke imkân bar mu? tēp su’al qıldılar. (NF 196/28)

“Ey Allah resulü! Dünyada ana baba hakkını ödemeye hiç imkân var mıdır? Diye sordular.”

Ana oḡulnı yā qıznı bir kün qarnında köterip emgendi. Ol bir kün ḥaqqını ötemiş bolmaḡay, tēdi. (NF 196/16)

“Ana eziyet çekerek oğlu veya kızını karnında taşıdı. O bir günün dahi hakkını ödemiş olmaz, dedi.”

Yā Emire 'l mu 'minīn bu anamnī ekki aylıg yerdin ēgnime kōterip Ka 'beḥānaqa ēletürmen. Bu anamnī ḥaqqını ötemiş bolğay-mu-men? tēp su'al qıldı erse 'Ömer razhu aydı: Ey aḥmaq, bir tolğag emgekini taqı ötemiş bolmagay-sen, tēp aydı. (NF 198/32)

“Ey müminlerin emiri! Bu anamı iki aylık yerden (mesafecen) sırtımda Kabe'ye götürdüm. Annemin hakkını ödemiş olacak mıyım? diye sorduğunda Hz. Ömer (ra) ona ‘Ahmak! Yalnızca doğumun verdiği ağrıyı bile ödeyemezsin.’ dedi.”

Hak, Arapça kökenli bir kelime olup “adalet; adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 829). *Öte-/Öde-* fiili ise “bir alışveriş ilişkisinde borcu alacaklıya vermek, alınan şeyin karşılığını, bedelini vermek” şeklinde açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 1530). Metnimizden alınan örneklerin hepsinde “ana baba hakkı ödemek” şeklinde yer almakta olan deyimde “kişi için emek veren insanlara (ana babaya) bu emeğin karşılığını vermek” anlamında geçmektedir. Bahse konu olan karşılık daha çok manevi değeri olan saygı, sevgi, destek kavramlarını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde *hakkı ödenme-* deyimini “birinin iyiliklerine, emeklerine karşılık olarak ne yapılırsa az olmak” anlamı ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 830).

3.13. Hal, Durum Bildiren Deyimler

ḥālī mütēgayyir bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Hâli değişmek, başkalaşmak.

Yā Ḥadīca, mēni tonga ḥulğāṅ taqı yatqurūṅ kim ḥālīm mütēgayyir boldı tēdim erse, mēni ḥulğap yaturdılar. (NF 6/13)

“Ey Hatice! Beni elbiselere sar ve yatır ki hâlim başkalaştı dediğimde beni sarıp yatırdılar.”

İbrāhīm peygāmbarning vaqtı ḥoş boldı, ḥālī mütēgayyir boldı. (NF 146/11)

“İbrahim Peygamber o anda şenlendi, durumu değişti.”

Həq həzratında fəsiq turur taqı fəsiqning tanuqluqı şerī‘atta eşitilmez, tēdi erse, Harūne’r- Reşidning həlī müteğayyir boldı. (NF 262/27)

“Cenâb-ı Hak katında günahkârdır ve günahkârın tanıklığı şeriatta dinlenmez dediğinde Harun Reşid’in durumu değişti.”

Həl, “vaziyet, durum” anlamında kullanılan bir kelime olup iyelik eki almıştır. Arapça bir kelime olan *müteğayyir*, “teğayyür eden, değişen, başkalaşan; bozulmuş, bozuk” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 1997, s. 766). *Halin müteğayyir olması* da (içinde bulunulan durumun değişmesi, vaziyetin başkalaşması) şeklinde açıklanabilir. Vaziyeti değişen, başkalaşan kişinin duygu dünyası bir anda farklı bir şekle bürünür. Türkiye Türkçesinde *həlī müteğayyir bol-* deyimini kullanılmamaktadır. Ancak *allak bullak ol-* deyimini “altı üstüne gelmek, karmakarışık olmak” mecazi kullanımı ile deyme karşılık olarak gösterilebilir (Aksoy, 2020b, s. 566).

içinge tüş- Korku hissetmek, telaşlanmak.

Ey baba, qaçan tamuğ atınga yettim erse, içimke tamuğ heybeti tüşti. (NF 164/27)

“Ey baba, okurken cehennem kelimesine geldiğimde içime cehennem korkusu düştü.”

“Herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dâhil, dış karşıtı” anlamını ifade eden *iç* kelimesi, (TS, 2005, s. 926) “yukarıdan aşağıya hızlıca inme hareketi” şeklinde ifade edilebilecek *düş-* fiili ile kalıplaşarak “içine, gönlüne yerleşme (girme)” anlamını ifade etmiştir. Deyimin metnimizdeki kullanımı Şakîk-i Belhî’nin dört yaşındaki kızı Eymine’nin Kur’an okurken cehennem kelimesini görüp korkması, içine cehennem ateşinin korkusunun girmesi şeklindedir. *İçine korku*

düş- deymi korku ve endişe ifade eden bir deymdir. Türkiye Türkçesinde *korku düş-* deymi endişelenmek anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 589).

rengi müteğayyir bol- (<Fa. + Ar.+T.) Yüzü değişmek.

Ne bolğay bir qoy maṅga satsaṅ taqı ḥōcaṅqa aysaṅ kim bu qoyı böri yēdi, tēsēṅ, tēp aydı erse, bu qulnuṅ rengi müteğayyir boldı. (NF 300/4)

“Bir koyunu bana satsan ve sahibine bu koyunu kurt yedi, desen ne olacak dediğinde bu kulun rengi değişti.”

Renk, “cisimlerden yansıyan ışığın gözde oluşturduğu duyum” anlamında kullanılan bir kelime olup (TS, 2005, s. 1652) iyelik eki almıştır. Arapça bir kelime olan *müteğayyir*, “değişen, başkalaşan; bozulmuş, bozuk” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 1997, s. 766). *Rengin müteğayyir olması* da “duygu durumu değişen kişinin yüz renginin başkalaşması, değişmesi” şeklinde açıklanabilir. Kişinin duygu dünyasının bir anda değişmesi üzerine, yüz rengi de doğallığını kaybeder kızarır, bozarır. Türkiye Türkçesinde *yüzü değiş-* deymi kullanılmamaktadır. Ancak *beti benzi at-* deymi *rengi müteğayyir bol-* deymi ile anlam bakımından benzerlik göstermektedir (Aksoy, 2020b, s. 635).

vaqtı müteğayyir bol- (<Ar.+ Ar.+ T) Hâli değişmek, durumu başkalaşmak.

Barşışāqa ḥamr aḍaqı bērdi. Barşışa taqı bir qaç aḍaq içti erdi. Barşışanıṅ vaqtı müteğayyir boldı. (NF 257 /12)

“Barsisa’ya içki kadehi verdi. Birkaç kadeh içince Barsisa’nın durumu değişti.”

Vaqt, “vakit, zaman” anlamında kullanılan bir kelime olup iyelik eki almıştır. Arapça bir kelime olan *müteğayyir* “değişmiş, başkalaşmış, bozulmuş”; *müteğayyir bol-* “değişmek, başka hale dönmek, bozulmak” anlamlarını ifade etmektedir (Ünlü, 2012, s.

420). *Vakti mütegayyir bol-* da “içinde bulunulan halin değişmesi, vaziyetin başkalaşması” şeklinde açıklanabilir. Vaziyeti değişen, başkalaşan kişinin duygu dünyasında durumdan durma geçecek şekilde değişiklikler olur. Türkiye Türkçesinde *vaqtı mütegayyir bol-* deyimini kullanılmamaktadır. Fakat aynı anlamı karşılayabilecek *allak bullak ol-* deyimini “dengesini bozulmak, hayretten şaşırıp kalmak, darmadağın olmak” mecazi kullanımı ile deyim karşılık olarak gösterilebilir (Parlatır, 2007, s. 80).”

vāy bol- (<Ar.+ T.) Hayıflanmak.

Andın song aydı kim: Vāy bolsun ol bedbahtqa kim hamr içip tevbe qılmadın öler bolsa, tedi. (NF 253/4)

“Ondan sonra ‘içki içip tövbe etmeden ölen talihsiz kişiye yazıklar olsun’, dedi.”

Vāy, Arapça şaşırma ifade eden bir sözdür. *Vāy bolsun* deyimini ise “üzülme, esef etme, yerinme” anlamlarını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *yazıklar olsun!* deyimini “üzüntü ve kınamanın çokluğunu anlatan bir söz” olup *vāy bolsun* deyimini ile anlamsal açıdan benzerlik göstermektedir (Aksoy, 2020b, s. 1111).

yüzi mütegayyir bol- (<T. + Ar. + T.) Yüzü değişmek, bozulmak, sıkıntı yüzünden belli olmak, başkalaşmak.

Baqar-men İmām Şāfi’ining yüzi mütegayyir bolmuş, titreyü hāl aynadı. (NF 137/36)

“Baktım İmam Şāfi’i’nin yüzü başkalaşmış, titreyerek durumu kötüleşti.”

Emīre’l- mu’minīn ‘Alī razhu qaçan kim mu’azzin ezānını eşitür bolsa erdi, yüzi mütegayyir bolur erdi. (NF 167/41)

“Müminlerin emiri Ali (ra) ne zaman müezzin sesini duyar olsa yüzü başkalaşırdı.”

Yā ḥalīfa, ol şeyhni keltürdüm, tedi erse, ḥalīfanıṅ yüzi mütegayyir boldı ḥalīfa içinge qorquḡ kirdi. (NF 215 /22)

“Ey halife hazretleri! O şeyhi getirdim deyince halifenin yüzü başkalaştı ve içine korku girdi.”

Yüz kelimesi “başta alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat” anlamında kullanılmıştır (TS, 2005, s. 2212). Arapça bir kelime olan mütegayyir, tegayyür eden, değişen, başkalaşan; bozulmuş, bozuk anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 1997, s. 766). *Yüzün mütegayyir olması* da “yüzün değişmesi, başkalaşması, allak bullak olması” şeklinde açıklanabilir. İnsanın ruhsal, psikolojik durumunu gösteren bir deyimdir. Yüzü karışan, bozulan kişi beklemediği, üzücü bir durumla karşılaşmıştır diyebiliriz. Türkiye Türkçesinde *yüzü karış-* (allak bullak olmak,alabora olmak) “can sıkıcı bir durum, yüzünden belli olmak” anlamı ile (TS, 2005, s. 2213); *beti benzi at-* (kalmamak) deyimini “korkudan, heyecandan birdenbire benzi sararmak” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 635).

yüzi sarğar- Yüzü sararmak.

Hüseyn razhu ‘nunḡ oḡlı bar erdi ‘Alī atlıḡ. Qaçan kim namāzğa yöner bolsa erdi, yüzi sarğarur erdi. (NF 168/8)

“Hz. Hüseyin’in Ali adında bir oğlu vardı ki o ne zaman namaza yönelse yüzü sararırdı.”

Ey Peyğāmbarzāda, hemīşe ‘ādatıṅız ol turur kim ābdast qılurda yüzüṅüz sarğarır. (NF 168/10)

“Ey Peygamber torunu! Her zaman adetiniz şöyle ki abdest alırken yüzünüz sararır.”

Yüz kelimesi “başta alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat” anlamında kullanılan bir kelime olup (TS, 2005, s. 2212)

Clauson'da “görünüm, güzellik” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 983a). *Sarğar*- fiili ise bir isimden türetilmiştir. *Sarığ* “sarı olmak, sarıya dönmek” şeklinde yer almaktadır (EDPT, 1972, s. 849a). Kişi hastalanmaya başladığında yüzü, benzi sararır. Fakat metnimizde renkten ziyade korku, tedirginlik gibi bazı duygulanmalar sonrasında yüzün solgun, hasta gibi görünmesi ifade edilmektedir. *Yüz* kelimesi iyelik eki aldıktan sonra *sarğar*- fiili ile kalıplaşmış ve “yüzün hasta ya da solgun görünümü” anlamını karşılayan bir deyim oluşturmuştur. Deyim, yüzünün rengi solmak, sağlığı bozulmak anlamları ile “*Yüzüm mening sargarur*” (Benim yüzüm sararır.) örneğinde tanıklandığı üzere Divân-ı Lügati't Türk'te de yer almaktadır (Şen, 2022, s. 219). *Yüzü sarar*- deyimini “korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün rengi solmak anlamında Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Yine *benzi sarar*- deyimini “sıkıntıdan, üzüntüden veya korkudan ansızın yüzünün rengi değişivermek, sararmak veya solmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 173).

yüzning etleri yerke tüş- (<T.+T.+T.+T.) Yüzünün etleri yere düşmek, utanmak.

Hayā ol qadar gālib boldı üzemke kim öz 'araqımğa battım taqı yüzüm etleri yerke tüşti uyalmaqımdın, tēdi. (NF 244/32)

“Utanma duygusu üzerimde o kadar fazlalaştı ki ter içinde kaldım ve utancımın yüzümün etleri yerlere düştü.”

Etleri tamlananı ile kullanılan “sima, çehre, surat” anlamlarındaki *yüz* kelimesi, isim tamlaması oluşturmuş ve yer çekiminin etkisiyle yukarıdan aşağıya hareket bildiren “yere düşmek” ile kalıplaşarak gerçek anlamında uzaklaşmıştır. Bu deyimde madde olarak yere düşme gerçekleştiren herhangi bir nesne varlığından bahsedilmemekte; deyim “utanma, ar etme, mahcup olma” gibi anlamları karşılamaktadır. *Yüzün etleri yere düş-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

3.14. Hatır, Gönül Konulu Deyimler

hātırı bezmān bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak, incinmek.

Taqı mübārek başınga topraq saçtı. Peyğambar ‘as’nuṅ hātırı bezmān boldı. (NF 8/39)

“Ve mübarek başına toprak attı. Peygamber’in (s.a.v) gönlü kırıldı, çok üzüldü.”

Qaçan kim Peyğambar ‘as bu hālını kördi erse, hātırı bezmān boldı. (NF 53/31)

“Hz. Peygamber (s.a.v) bu hâli görünce gönlü kırıldı.”

Hātırı hasta u bezmān bol- deyiminde *hatır* kelimesi Arapça bir kelimedir ve “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” gibi anlamlara gelmektedir (TS, 2005, s. 856). *Hasta* Farsça bir kelimedir ve “sağlığı bozuk olan, esenliği yerinde olmayan, hastalanmış, rahatsız” (TS, 2005, s. 853); mecazi olarak “(gönlü) incinmiş, kırılmış” anlamındadır (Ata, 2014, s. 164). *Bezman* (Bejman) yine Farsça bir kelime ve hüznü, kederli, üzgün, yası; yırtık, dökük, pejmürde, dağınık anlamlarında kullanılmaktadır (Devellioğlu, 1997, s. 81). Kelimeler kalıplaşarak mecaz anlam kazanmış ve “gönlü kırılmak, incinmek” anlamını ifade etmek için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *gönlü kırılmak* deyimini “üzülmek, incinmek, yerinmek” anlamlarında kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 397).

hātırı hasta bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak.

Abū Bekr oḡlınıṅ taqı hātırı hasta boldı. (NF 94/27)

“Hz. Ebu Bekir’in de gönlü incindi.”

Ġıybat ol turur kim qarındaşıṅıznu yâd qılsaṅız, andaḡ neerseler birle kim ol eşitür bolsa, hātırı hasta bolur taqı köṅli yigrenür, tēdi. (NF 268/39)

“Kardeşinizi eşittiği zaman üzüleceği, gönlünün kırılacağı şekilde ansanız (konuşsanız) gıybet odur.” dedi

Hatır, Arapça bir kelimedir. “Düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” gibi anlamlara gelmekte olup (TS, 2005, s. 856) “gönül, gönülde olan his” anlamlarını da karşılamaktadır (Ünlü, 2012, s. 221). *Hasta* kelimesi, Farsça bir kelimedir ve “sağlığı bozuk olan, esenliği yerinde olmayan, hastalanmış, rahatsız” anlamında olup (TS, 2005, s. 853) *bol-/ol-* fiili ile kalıplaşma sonucunda deyimleşmiş metaforik olarak “gönlü kırılmak, incinmek” anlamını ifade etmek için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *gönlü kırıl-* deyimini “üzülmek, incinmek, yerinmek” anlamlarıyla kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 397).

ḥāṭırı ḥasta u bezmān bol- (<Ar. + Fa. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak, incinmek, kederli, üzgün olmak.

Yā Muḥammed, men atam ‘Abdu’l- Muṭṭalib dīni üze öler- men tēdi erse ḥāṭırı ḥasta u bezmān boldı erse, āyat nāzil boldı. (NF 4/24)

“Ey Muhammed! Ben atam Abdulmuttalip’in dinine uyarak (inanarak, o yolda) ölüyorum dediğinde, (Hz. Peygamber’in) gönlü kırılıp üzüldünce ayet indi.”

Baqar, cümle necis bolmuş. Ḥāṭırı hasta u bezmān boldı. (NF 9/25)

“Bakar hepsi pislik olmuş. Gönlü kırıldı, incindi.”

‘İsā peygāmbar ‘as ‘nunḡ ḥāṭırı ḥasta ve bezmān boldı. (NF 274/6)

“İsa Peygamber’in gönlü incindi.”

Hatır, Arapça bir kelimedir ve “gönül, gönülde olan his” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 221). Kelime iyelik eki alarak *ḥasta u bezmān* terkihi ile kalıplaşmıştır. *Ḥasta u bezmān*, hasta ve bıkkın anlamında kullanılmakta olup *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaştığında hasta ve bıkkın olmayı ifade eder. *Hatırın* hasta ve bıkkın olması ise “gönül yorgunluğuna, gönlün kırıldığına, üzüldüğüne” işaret eder. *Ḥāṭırı ḥasta u bezmān bol-* deyimini bu şekli ile Türkiye Türkçesinde kullanılsa da aynı anlamı işaret edecek *gönlü kırıl-* deyimini “üzülmek, incinmek, yerinmek”(Parlatır, 2007,

s. 397); *gönlüne dokun-* deyimini ise yine “üzülmek, rahatsızlık duymak” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 398).

hātırı mecrūh bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Gönlü kırılmak, gönlü incinmek.

Bu mu'min qarındaşıning hātırı mecrūh boldı, özi hasta ve bezmān bolup qayıttı.
(NF 296/13)

Bu mümin kardeşinin gönlü kırıldı, hastalandı ve üzülmekle döndü.

Hatır kelimesi Arapça bir kelime olup “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” kelimeleri ile açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 856). *Hātır* kelimesi ayrıca “gönül, gönülde olan his” (Ünlü, 2012, s. 221) anlamlarını da ifade etmekte olup kelime iyelik eki almıştır. *Mecrūh*, Arapça bir kelimedir ve “incinmiş, yaralı” anlamlarına gelmektedir (Ata, 2014, s. 280). *Bol-/ol-* yardımcı fiili ile birlikte kullanılarak “incinmek” anlamını; *hātırı mecrūh bol-* deyimini ise “hatırı incinmek, gönlü kırılmak, üzülmek” anlamlarını karşılamaktadır. Deyim, metnimizde İsrailoğulları içinde biri mümin biri kafir olan iki kardeşten mümin olanın kendisine miras kalan altınları, yoksul ve acizlere dağıtması üzerine kafir kardeşin mümin olanın gönlünü incitmesi, onu üzmesi, biçiminde işlenmiştir. Türkiye Türkçesinde *hātırı mecrūh bol-* deyimini kullanılsa da deyim karşılık olarak “üzülmek, incinmek, yerinmek” anlamlarında kullanılan *gönlü kırıl-* deyimini kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 397).

hātırı munağğaz bol- (<Ar. + Ar.+ T.) Gönlü kırılmak.

Üküş tefrī'ler qıldı erse Mu'avīye hātırı munağğaz boldı. (NF 91/10)

Çok uyarılar yaptığında Muaviye'nin gönlü kırıldı, Muaviye üzüldü.

Hatır kelimesi Arapça bir kelime olup “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” şeklinde açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 856). *Hātır* kelimesi ayrıca “gönül,

gönülde olan his” (Ünlü, 2012, s. 221) anlamlarını da ifade etmekte olup kelime iyelik eki almıştır. *Munagğaz* “mutsuz, kederli olmak” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelime olup (Ata, 2014, s. 297) *bol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “gönlü mutsuz, kederli” anlamını ifade etmiş ve *hatır* kelimesi *munagğaz bol-* kelime grubu ile birlikte kullanılarak deyimleşmiştir. Deyim, “çok üzülmek, darılmak, gücenmek” anlamlarını ifade etmekte olup Türkiye Türkçesinde metindeki kullanımı ile yer almamaktadır. Türkiye Türkçesinden karşılık olarak gösterebileceğimiz *gönlü kırıl-* deyimini “üzülmek, incinmek, yerinmek” (TS, 2005, s. 397); (birinin) *hatırını kır-* deyimini “üzmek, gücendirmek” anlamlarıyla kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 846).

hātırı munğiz (munğiş) bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Gönlü kırılmak, üzgün olmak.

Mu ‘āviya bir kūn Yezīddin āzār boldı, hātırı munğiş boldı. (NF 201/26)

“Muaviye bir gün oğlu Yezit’ten kötü muamele gördü ve gönlü incindi.”

Hēç naşīhatımızın eşitmez, hemīşe hātırımız mundın munğiz bolur, tēp aydı. (NF 238/32)

“Öğütlerimizi hiç dinlemiyor, sürekli gönlümüz kırılıyor, diye söyledi.”

Ol Rebī’ning hātırı munğiz boldı taqı Abū Yūsuf el- Qāzīqa aydı kim: Men halīfanīng emīni bolğaymen taqı ribāhōr taqı bēnamāz bolmağaymen. (NF 262/4)

“O Rebi’nin gönlü kırıldı ve Ebu Yusuf el- Kâdi’ye, ‘Ben halifenin güvendiği bir adamım. Faiz yemem. Namazsız değilim.’ dedi.”

Hatır, Arapça bir kelimedir. “Düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” (TS, 2005, s. 856) anlamlarına gelmekle birlikte “Beklediği ilgiyi göremeyince hatırı kırıldı.” cümlesindeki kullanımıyla “gönül, kalp” anlamlarını da ifade etmektedir. *Munğiş* “kederli, üzgün, kırılgan, incinmiş” anlamlarını ifade etmekte olup (Ata, 2014, s. 298) *bol-* yardımcı fiili ile kalıplaşmıştır. *Hātırı munğiş bol-* söz grubu “gönlün kırılması, üzülmek, incinmek” anlamlarını ifade ederek istiare sanatı yapılmış ve

metaforik bir kullanım oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde aynı anlamı ifade eden *gönlü kırıl-* deyimini “zlmek, incinmek, yerinmek” anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 397).

htrı şikeste bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak.

Bu s'atta bu quřnuĝ atını aydım erdi, hl unutmuş-sen, tp bmeze szledi erse, atası htrı şikeste boldı. (NF 199 /17)

“Az önce bu kuşun adını söylemiştim, hemen unutmuşsun, diye kötü konuřtuĝunda babasının gönlü kırıldı.”

Ayyb peygmbar taqı erteke tegi yıĝlayu keçti taqı htrı inĝen şikeste boldı taqı Haq te'l'qa sıĝındı. (NF 231/11)

“Eyüp Peygamber de ertesi güne kadar aĝlayarak geçirdi (geceyi), gönlü kırıldı ve Cenb-ı Hakk'a sıĝındı.”

Hatır Arapça bir kelime ve öncelikle “düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yd” (TS, 2005, s. 856) anlamlarına gelmekle birlikte “Bu konudaki tavrın hatırımı kırdı.”cümlesindeki kullanımıyla “gönül, kalp” anlamlarını da ifade etmektedir. Farsça bir kelime olan *şikeste* ise “kırılmış, incinmiş” (Ata, 2014, s. 389b) anlamlarında kullanılmakta olup *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “gönlün kırılması” yani “zlmek, incinmek” anlamlarını ifade etmiş dolayısıyla deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *htrı şikeste bol-* şekli ile yer almayan deyimın anlam bakımından karřılıĝı olabilecek *hatırı kırıl-* deyimini yöresel aĝızlarda kullanılmaktadır. *Gönlü kırıl-* deyimini ise “zlmek, incinmek, yerinmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 397).

hātırını iste- (<Ar.+T.) Gönlünü yapmak.

Yā Muḥammed, öz qavmunġ Qurayşilerniġ hātırlarını muḥāfızat qılmaq yaḥşıraq turur bu ġarīblarniġ taqı bu dervīşlerniġ hātırlarını istemekdin, tēdi.
(NF 264/7)

“Ey Muhammed! Bu gariplerin gönüllerini almaktansa kendi kavmin olan Kureyşlilerin gönüllerini yapmak daha iyidir” dedi.

Hatır, “gönül” anlamında kullanılmış ve “arzulamak, istek duymak” anlamındaki (TS, 2005, s. 987) *iste-* fiili ile kalıplaşarak “gönlünü yapmak, mutlu etmek, razı ve hoşnut etmek” anlamlarında kullanılarak deyimleşmiştir. *Hātırını iste-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamakla birlikte (birinin) *gönlünü etmek* (yapmak) deyimini, “birini razı ve hoşnut etmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 801).

hātırını muḥāfızat qıl- (<Ar.+Ar.+T.) Gönlünü korumak, hatır gönül yapmak.

Yā Muḥammed, öz qavmunġ Qurayşilerniġ hātırlarını muḥāfızat qılmaq yaḥşıraq turur bu ġarīblarniġ taqı bu dervīşlerniġ hātırlarını istemekdin, tēdi.
(NF 264/7)

“Ey Muhammed! Bu gariplerin gönüllerini almaktansa kendi kavmin olan Kureyşlilerin gönüllerini yapmak daha iyidir” dedi.

Mundaġ qavmlarġa muḫī‘ bolmaġıl taqı ol dervīş şaḥābalardın közüñni kētermegil taqı anlar hātırını muḥāfızat qılġıl, tēp fermān keldi. (NF 264/32)

“Böyle kavimlere boyun eğme ve o yoksul sahabelerden gözünü ayırma ve onların gönlünü hoş tut,” diye fermān geldi.

Hatır kelimesi Arapça bir kelimedir. “Düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” kelimeleri ile açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 856). Kelime ayrıca “gönül, gönülde olan his” (Ünlü, 2012, s. 221) anlamlarını da ifade etmekte olup iyelik ve belirtme eklerini almıştır. Ardından *muḥāfiẓat qıl-* birleşik fiili ile kalıplaşmıştır. *Muḥāfiẓat* kelimesi “saklama, koruma, kayırma” (Devellioğlu, 1997, s. 666a); *muḥāfiẓat qıl-* ise “koruyuculuğunu yapmak, muhafaza etmek” anlamını ifade etmektedir. Gönülün koruyuculuğunu yapmak, “gönülleri hoş tutmak, mutlu etmek” anlamı ile mecaz anlam ifade etmektedir. Deyim Türkiye Türkçesinde yer almaz fakat aynı anlamı ifade eden (birinin) *gönlünü etmek* (gönül yapmak) deyimini, “bir kimsenin gücenikliğini ya da istemediği bir durumu uygun davranışlarla olumlu yola çevirmek”(Aksoy, 2020b, s. 801), *gönlünü* (hatırını) *hoş etmek* deyimini de “istediğini yaparak sevindirmek” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 801).

ḥāṭırınqa teşvîş kir- (Ar.+ Ar.+ T) İçine kuşku girmek.

Yā Resūlallāhi, ‘ālam içinde ḥatunlar üküş turur; ḥāṭırınḡızqa teşvîş kirmiş bolsa, aṅḡar ṭalāq bering taqı öṅḡin ḥatun alıṅ, temiş. (NF 289/28)

“Ey Allah resulü! Alem içinde kadın çoktur, içinize kuruntu girdiyse onu boşayın, başka kadın alın, demiş.

Hatır kelimesi Arapça bir kelimedir. “Düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd” kelimeleri ile açıklanmaktadır (TS, 2005, s. 856). Kelime ayrıca “gönül, gönülde olan his” (Ünlü, 2012, s. 221) anlamlarını da ifade etmekte olup iyelik ve yönelme ekleri olarak *teşvîş kir-* kelime grubu ile kalıplaşmıştır. *Teşvîş* “karışıklık, kargaşa, kuruntu, şüphe” anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir kelime olup (Ata, 2014, s. 423b) *kir-/gir-* fiili ile kalıplaşmıştır. Clauson’da *kir-* “girmek; bazı genişletilmiş anlamlarla Kuzeybatı Kumuk, Güneybatı Osmanlıda *gir-*; Tkm. *gi:r-*” şeklinde yer alır (EDPT, 1972, s. 735b). *Ḥāṭırınqa teşvîş kir-* deyimini “gönlüne şüphe, kuruntu girmek; içten içe şüphelenmek” anlamlarını karşılayarak deyimleşmiştir. Deyimin Türkiye Türkçesinde aynı anlamı ifade eden şekillerine örnek olarak *içine kurt düş-* deyimini “kendisine zararı

dokunacak bir durum meydana geleceğinden kuşkulanmak”(Aksoy, 2020b, s. 870); *içine kuşku çok-* deyimini “içten içe şüphesi yoğunlaşmak” anlamları ile kullanılmaktadır.

köngli bar- Gönlü gitmek, gönlü kaymak.

Êkinç rek ‘atda yana köngli ol terske bardı. Yana def‘ qıldı. Üçinç rek ‘atda taqı köngli ol terske bardı. Hem törtinç rek ‘atta taqı köngli terske bardı. (NF 170 /35-36-37)

“İkinci rekâta kalbi yine hayvan gübresine takıldı, yine kovdu. Üçüncü ve dördüncü rekâta da gönlü yine o hayvan gübresine kaydı.”

Gönül Türkçe bir kelime olup, “sevgi, istek, arzu, düşünüş, anma vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” (TS, 2005, s. 777). *Bar-* “varmak, gitmek, ölmek, helak olmak, evlenmek krş. *var-*” anlamlarında kullanılan bir kelimedir (Ünlü, 2012, s. 78). Metnimizden alınan örnekte Şeyh Nessâc’ın (rhi) kendisine hediye edilen bahçenin gübre işleri sebebi ile namaz esnasında gönlünün sürekli Cenâb-ı Hakk’ın huzurundan uzak düşmesi, gönlünün, düşüncesinin hayvan gübresine (necaset) kayması şeklinde işlenmiş ve *gönlü bar-* deyimini kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *gönlü var-* deyimini kullanılmamaktadır. Fakat *gönlünden geçir-* (*geçmek*) deyimini yaklaşık olarak aynı anlamı ifade etmekte ve “bir şeyin olmasını veya bir şey yapmayı istemek ya da düşünmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 800).

köngli qatıg bol- Kalbi katılaşmak, merhametsizleşmek, acımasızlaşmak.

Ol ma ‘nîdin ötrü kim âdemî ta ‘âmını toya yîse, teni ağır bolur, köngli qatıg bolur. (NF 137/8)

“O sebepten ki bir insan doyana kadar yemek yerse, vücudu ağırlaşır, kalbi katılaşır, merhametsizleşir.”

Ey Bār Huḍāyā, ‘āriflar kõngli sening ḥazratıngda ingen qatıg boldı. (NF 138/2)

Ey Allah’ım, ariflerin gönlü senin huzurunda çok sağlamlaştı.

Katıg; sert, sağlam vb. (EDPT, 1972, s. 597b) aynı zamanda “katı, çok, zor, iyice, sağlamca, sert, sıkı, güç (krş.katı) anlamlarını ifade etmektedir (Ünlü, 2012, s. 295). Mecazi olarak ise “acımasız, merhametsiz, hoşgörüsüz” anlamındadır. *Katıg kõngül* “sert, acımasız, merhametsiz gönlü” ifade etmekte olup *kõngli katıg* kelimeleri isnat grubu oluşturmuştur. *Kõngli katı* (gönlü katı) biçiminde kullanılmakta olan kelime grubu da “acımasız” anlamını ifade eder. *Sanga ötler emdi ay kõngli katıg* “Ey gönlü katı, şimdi sana öğüt veriyor” (KB:5713[567]) örneğinde de tanıkladığımız gibi *katı* *kõngül*, *katıg kõngüllüg* şeklinde Kutadgu Bilig’de de yer almaktadır (Şen, 2022, s. 129). *Katıg kõngül* aynı zamanda *katag kõngül*, *katı kõngül* (katı gönül) kararlı düşünce anlamını da karşılamaktadır. *Avı süzük kõngüli katıg* ifadesi de “Sözü doğru, düşüncelerinde kararlı” (Ht II:2103[18]) anlamında kullanılmıştır (Şen, 2022, s. 118).

Metnimizden alınan birinci örnekte İmam Şāfi’î on altı yıldan beri doyana kadar yemek yemediğini ifade etmiş, bunun sebebini ise “doyana kadar yemek yiyen kişinin teni ağırlaşır, kalbi katılaşır zekiliği kaybolur, çok uykusu gelir, ibadet etmekte tembelleşir.” şeklinde açıklamıştır. İkinci örneğimizde ise İmam Şāfi’î Allah’a dua ederken ariflerin gönlünün Allah’ın huzurunda, ona kavuşma arzusuyla çok acı çektiğini; ona ibadet etmekten, Allah yolunda kararlı bir şekilde yürümekten kalplerinin sağlamlaştığını ifade etmektedir.

kõngli üçün (Bir kimsenin) hatırı için, gönlü kırılmasın diye.

Anıng kõngli üçün destür bérđi. (NF 246/19)

“Onun hatırı için (gönlü kırılmasın diye) izin verdi.”

Eger mēni sewer ersēngiz, kerek kim benim kõnglüm üçün bu şanamğa secde qılsāngiz, tēp derḥōst qıldı erse, şanamqa taqı secde qıldılar. (NF 255/1,2)

“Eğer beni seviyorsanız, benim hatırım için bu puta secde etseniz” diye istediğinde puta da secde ettiler.

Köngül “*gönül*” kelimesi “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı ve mecaz olarak da istek, arzu” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 777). Metnimizden alınan örneklerde “hatır” anlamı ile yer almıştır. Üçün/için ise “amacıyla, maksadıyla” anlamlarında kullanılan bir ilgeçtir. Metnimizde könglüm için ya da köngli için biçimlerinde kullanılan deymi “gönlüm/ gönlü, hatırım/hatırı hoş olsun diye, hatırı/hatırım kırılmasın, mutlu olsun/olayım diye” anlamları ile kullanılarak deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *gönül* kelimesi yerine “*hatır*” kelimesi tercih edilmiş ve *hatırı için* deymi “gerektiği için değil, birini memnun etmek için”(Aksoy, 2020b, s. 846); “saydığı ve sevdiği için” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 451).

köngülke kir- Gönlüne girmek, kalbinde yer etmek.

Üküş mal kelse, hēç ol mālınġ maĥabbatı könglinge kirmes erdi. (NF 143/30)

“Çok mal gelse de gelen malın sevgisi gönlüne girmezdi.”

Eger Şeytān könglinge kirip ĩmānıġnı taqı tevĥīdīġnı taqı ma`rifatıġnı alsa, ne qılġay erdīġ? (NF 225/34)

“Eğer şeytan kalbine girip imanını, irfanını ve tevhit inancını alsaydı ne yapacaktın?”

könglinge (endīşe) kir- Endişelenmek, kaygılanmak.

Hāşlarnıġ ĥāşlarnıġ rūzası könglinge Ĥaqdın öġin neerselerniġ endīşesi kirmek birle bozlur. (NF 182/36)

“Seçkin insanların daha üstününün orucu da gönülde, Allah’tan başka şeylerin kaygısını bulundurmakla bozulur.”

“Arzu, istek, dilek” gibi soyut kavramların anlatımında kullanılmış olan *köngül* eski Türkçe metinlerinde “akıl ve anlayış” kavramlarını da karşılar. Metnimizden alınan bölümlerde *gönlüne gir-* deyimini ilk örnekte “sevgi ve ilgisini kazanmak” anlamı ile kullanılmıştır. Fakat metinde her zaman bu anlamı ile yer almamaktadır. Alınan ikinci örnekte “Eger Şeytān könglinge kirip ĩmānıngnı taqı tevĥīdīngni taqı ma‘rifatıngnı alsa...” şeklinde kullanılmış olup “şeytan kalbine girince iman ve tevhit inancını alsa...” biçiminde geçmektedir. Burada yine *kalbine gir-* söz konusu olmakla beraber bu, “bir şeyin sevgi ya da muhabbetinin gönle girmesi” değil, “kalbine fitne, kuşku girmesi; şeytan tarafından aklının çelinmesi” anlamlarını ifade etmektedir. Yer verilen üçüncü örnekte ise gönle endişe duygusunun girmesi “kalbine Allah’tan başka şeylerin, dünyalık nesne sahibi olma kaygısının girmesi” şeklinde ifade edilmiştir. Tüm örneklerde bir kavramın gönle girmesi ifadesinde istiare yapılmış ve metaforik anlatım kullanılmıştır. *Könglinge kir-* (gönlüne girmek) deyimini Türkiye Türkçesinde *gönlüne gir-* şeklinde “kalbine girmek, sevgi ve ilgisini kazanmak” anlamında ve bazı fonetik değişikliklerle kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 778).

könglini qarart- Kalbini karartmak.

Ol Taŋrı te ‘āl ‘ā kim ol müğnuŋ könglini qarartıp bēlinge zunnār bağladı. (NF 226/5)

“O Yüce Allah ki o ateşperestin kalbini karartıp beline kemer bağladı.”

Gönül kelimesi “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı ve mecaz olarak da istek, arzu” anlamlarında kullanılır (TS, 2005, s. 777). Kelime “rengini karaya çevirmek, esmerleştirmek, siyahlaştırma; karanlık duruma getirme” anlamlarında kullanılan “karart-” ettirgen fiili ile kalıplaşarak “kalbin, gönlün kararması; küfür ve isyana yönelme, imanı kabul etmez duruma gelme” anlamında kullanılmış ve deyim oluşturmuştur. *Gönlü karar-* deyimini “dünya zevklerine karşı isteği kalmamak, hiçbir şeyden tat almaz olmak” anlamı ile (Aksoy, 2020b, s. 800); *gönlünü karart-* deyimini “hayattan bıkkınlık getirmek, hayata karşı sevgi ve isteği azalmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 398).

köngli hasta u bezmān bol- (<T. + Fa. + Fa. + T.) İncinmek, gönlü kırılmak, gönlüne dokunmak.

Bu hālını mundağ kördüm erse, könglüm hasta u bezmān boldı. (NF 123/21-22)

“Bu halini görünce gönlüm incindi, içim bir tuhaf oldu.”

Peygāmbar ‘as mübārek qarınığa taş bağlamış açlıq sebebidin. Bu aḥvālını kördüm erse, könglüm hasta ve bezmān boldı. (NF 21/16)

“Hz. Peygamber (s.a.v) açlık sebebiyle mübarek karnına taş bağlamış. Bu durumunu gördüğümde gönlüm kırıldı, incindim.”

Qaçan kim Peygāmbar ‘as kāfırlar ebter tēgenini eşitti erse, köngli hasta u bezmān boldı. (NF 46/27)

“Kâfirlerin ebter dediklerini işitince Hz. Peygamber’in gönlü kırıldı.”

Gönül kelimesi “kalpte oluşan duyguların kaynağı, hatır, akıl” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 777). *Gönül* kelimesi Clauson’da “başlangıçta oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime, akıl, düşünce ve kalp yerine kullanılmıştır” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 731b). *Hasta u bezmān*, hasta ve bıkkın anlamında kullanılmakta olup *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaştığında hasta ve bıkkın olmayı ifade eder. Gönlün hasta ve bıkkın olması ise gönül yorgunluğuna, gönlün kırıldığına, üzüldüğüne işaret eder. *Köngli hasta u bezmān bol-* deyiimi bu şekli ile Türkiye Türkçesinde kullanılmasa da aynı anlamı işaret edecek *gönlü kırıl-* deyiimi “üzülmek, incinmek, yerinmek”(Parlatır, 2007, s. 397); *gönlüne dokun-* deyiimi ise yine “üzülmek, rahatsızlık duymak” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 398).

köngli tile- Gönlü istemek, arzulamak.

Yā Resūlallāhi, könglüm andağ tileyür kim sizin birle gazātqa barsam, kāfırlar birle uruşsam... (NF 200/26-27)

“Ey Allah’ın resulü! Gönlüm şöyle diliyor ki sizinle birlikte cihada çıksam, kâfirlerle savaşsam...”

Gönül (köñül) kelimesi Clauson’da “başlangıçta oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime, akıl, düşünce ve kalp” kavramları ile açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 731b). *Tile-* /*dile-* fiili ise “birinden bir şeyin yapılmasını istemek, rica etmek, arzu etmek” (TS, 2005, s. 529); Clauson’da ise “orijinal olarak bir şeyi aramak; bu nedenle bir şeyi arzulamak, birinden bir şeyi istemek” şeklinde açıklanmıştır (EDPT, 1972, s. 492a). *Gönlü iste-* deyimini “içten, kuvvetle istemek, arzulamak” anlamlarını ifade ederek gönül kavramı kişileştirilmiş, teşhis sanatı ile gerçek anlamından az çok uzaklaşmış ve kalıplaşarak deyim olmuştur. *Gönlü iste-* deyimini Türkiye Türkçesinde “dilemek, kuvvetle içten arzulamak” anlamlarında kullanılmaya devam etmektedir.

köñgölde karar qıl- (<T. + Ar. + T.) Gönlünde yer etmek, içine yerleşmek.

Yâ Resûlallâhi, siz bu sözlerni eşittîngiz taqı bu sözler köñglüñgüzde karar qıldı.
(NF 290/16,17)

“Ey Allah resulü! Siz bu sözleri duydunuz ve bu sözler içinizde yer etti.

Gönül (köñül) kelimesi Clauson’da “başlangıçta oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime, akıl, düşünce ve kalp” kavramları ile açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 731b). Ayrıca “kalp, gönül; zihin açıklığı ve idrak sür’atı” olarak tanımlanmaktadır (Akkoyunlu & Ercilasun, 2020, s. 738). Kelime iyelik ve bulunma eklerini alarak *qarar kıl-* birleşik fiili ile kalıplaşmıştır. *Karar qıl-* “durmak, karar kılmak, kararlaştırmak” (Ünlü, 2012, s. 289a) anlamlarında kullanılırken *köngül* kelimesi ile birlikte kullanılarak metnimizden alınan bu örnekte “kişinin gönlünde yer etmek, hatta yaşanan olaylar sonrasında içinde, gönlünde şüphe kalması” anlamlarını ifade etmiştir. Nitekim, eserde Hz. Peygamber’in eşi Hz. Ayşe, kendisi hakkında halk arasında çıkan dedikodulara Hz. Peygamber’in şüphe ile yaklaşması üzerine ona bu sözleri söylemiştir.

könglünge qorquğ kir- Korkmak, ürpermek.

Kördüm erse, könglümke yana qorquğ kirdi. (NF 7/3)

“Gördüğümde yüreğime yine korku girdi.”

Yā Ḥadīca, mēni tonga çulğağıl kim könglümke yana qorquğ kirip turur. (NF 7/5)

“Ey Hatice beni kıyafetlere, bezlere sar ki gönlüme yine korku giriyor, korkuyorum.”

Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü duygusuna *korku* adı verilir (TS, 2005, s. 1217). Korku, insanı aciz kılan doğal bir dürtüdür. Metnimizde zaman zaman Allah korkusu, ölüm korkusu, cehennem korkusu şeklinde bu duyguya yer verildiğini görmekteyiz. *Korkunun insanın içine* (gönlüne) *girmesi* ifadesinde korku kavramı metaforik bir anlam kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde *korkuya kapıl-* deymi “endişelenmek, korkmak ve (içine) korku düşmesi” (Parlatır, 2007, s. 590); *korku düş-* deymi ise “endişelenmek, korkmak” anlamlarıyla yer almaktadır (Parlatır, 2007, s. 589).

könglüngde keçür- Gönlünden geçirmek.

Velikin sen neçeme kim yahşı hıdmat qılsañg, könglüngde keçürer-sen, kâşki munlar ölseler taqı men bu zaḥmatdın qurtulsam, tēp. (NF 196/25)

“Ama sen ne kadar güzel hizmet etsen de gönlünden ‘Keşke bunlar ölseler de zahmetten kurtulsam’ diye geçirirsin.”

Tilinde yawuz kelimeler sözlemedin taqı könglinde yawuz endişeler keçürmedin şabur qılıp tursa taqı Ḥaq te ‘āl ‘ānıñ ḥükminge muṭī’ bolsa, Ḥaq tebāraka ve te ‘āl ‘ā ol qulğa uçtmaḥ içinde toquz yüz derece yüksek qılı bergey, tēdi. (NF 225/25)

“Kötü söz söylemeden, gönlünden kötü düşünceler geçirmeden sabreder ve Cenâb-ı Hak’ın emrine boyun eğerse Cenâb-ı Hak o kulun derecesini cennette dokuz yüz kat yükseltir.”

Men sanğa Tanğrını şefti qılur-men kim sen rāst aygıl, qaçan kim bizlerni körmişde könglünde keçti_mü kim Peyğambar as qatında olturğanlar cümlesidin men yahşıraq turur-men Haq te ‘āl’ā hazratında? (NF 260 /33)

“Eğer doğru söylersen ben sana Allah’ı (cc) şefaatçi kılarım. Bizi gördüğünde senin aklından (içinden), ‘Cenâb-ı Hak katında Hz. Peygamber’in (s.a.v) yanında oturanların hepsinden daha iyi benim.’ düşüncesi geçti mi?”

Yā Resūlallāhi, rāst aytur- sen, munūng teg söz könglimde keçti, tēdi. (NF 260 /36)

“Ey Allah resulü! Doğru söylüyorsun, böyle bir düşünce içimden geçti” dedi.

Köngül “*gönül*” kelimesi “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı ve mecaz olarak da istek, arzu” anlamlarında kullanılır (TS, 2005, s. 777). *Gönül* kelimesi iyelik eki ve bulunma hali eki alarak *keçür-* fiili ile kalıplaşmıştır. *Keçür-* geniş çaptaki anlamlarıyla; fiziksel olarak 1. Bir kişinin bir şeyi çizmesi (çizik atmak), gözden çıkarması, yok sayması, 2. Bir şeyin bir şeyin içinden geçmesi, 3. Soyut olarak zamanın geçmesi, zaman geçirmek, günahlarını affetmek vb. anlamlarda kullanılır (EDPT, 1972, s. 698b). *Köngül* ve *keçür-* kelimeleri kalıplaşarak “içinden geçirmek, bir şeyi yapmayı düşünmek” anlamları kazanmış ve deyimleşmiştir. *Gönlünden geçirmek* (geçmek) deyimini “1) bir şeyin olmasını veya bir şey yapmayı istemek 2) düşünmek”; *içinden geçirmek* deyimini “bir şeyi yapmayı düşünmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 800).

köngül közini aç- Gönlünün gözünü açmak (sezgileri esas alan yaklaşım), manevi alemlerin inceliğini kavratmak.

Ol qulğa şerī at aḥkāmını bildürür taqı ol qulnı faqīh qılur köngliniḡ közini açar. (NF 128 /2)

“O kula İslâm hukukunu bildirir ve o kulu fıkıhçı yapar. Onun gönül gözünü açar.” (Aktan, 2017, s. 133)

Gönül (köñül) kelimesi Clauson’da “başlangıçta oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime, akıl, düşünce ve kalp” kavramları ile açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 731b). *Gönül* kelimesi “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” ve mecaz olarak da “istek, arzu” anlamlarında kullanılır (TS, 2005, s. 777). Kelime, *gözü* kelimesi ile tamlama oluşturmuştur. Göz, görme organını ifade etmektedir. “Gönül gözü” tamlaması *aç-* fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Köngül közi* (gönül gözü) tamlaması sezgileri esas alan yaklaşım üzerine kuruludur. *Köngül közi birle bakıp tengledim* (Gönül gözü ile bakıp değerlendirdim) örneğinde de görüldüğü gibi bir olayın, bir durumun sezgilerden yola çıkılarak değerlendirilmesi durumu söz konusudur (KB: 5691[565]) (Şen, 2022, s. 134). *Gönül gözü açık* ifadesinin ilahi bir yönü vardır. Gönül gözünün açık olması “kalp gözü açık, maddi olan âlem dışında maneviyatı da görebilmek, her insanın göremediğini görmek, her insanın duyamadığını duymak, manevi alemlerin inceliğini kavramak” anlamlarını karşılamaktadır.

köñgüldin çıkar- Vazgeçmek, ilgilenmemek.

Taqı bizlerke boy bering duşmanlıqnı köñgüldin çıkarıñ. (NF 80/21)

“Bizlere boyun eğin, düşmanlığı içinizden çıkarın.”

Qayu neerse kim köñgülke sewüglügrek turur, ol neerseniñ maħabbatını köñgüldin çiqarsun, andın soñg namāzqa şurū ‘ qılsun. (NF 168/37)

“Hangi nesne gönlüne çok sevicek gibi gelir, o nesnenin sevgisini gönlünden çıkarsın ondan sonra namaza başlasın.”

Andağ erse, mu’min ve muvahhid qatıqlanmaq kerek avval köñglidin dünyā maħabbatını çiqarmaq kerek. (NF 169/1-2)

“Öyleyse mümin ve Allah’ı bir bilen kişi çalışıp çabalamalı, önce gönlünden dünya sevgisini çıkarmalı.”

Gönül (köñül) kelimesi Clauson’da “başlangıçta oldukça farklı çağrışımlara sahip soyut bir kelime, akıl, düşünce ve kalp” kavramları ile açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 731b). *Köñgöl* kelimesi *-din* ayrılma ekini almış ve *çıkar-* fiili ile kalıplaşarak metnimizden alınan ilk örnekte “gönülden çıkarmak” deyimini “artık bir kenara bırakmak, (husumeti) düşünmemek, (düşmanlık) gütmemek” anlamında kullanılmıştır. “Zihninizden düşmanlık geçirmeyin” şeklinde yorumlandığında kelimenin “akıl” anlamı daha da ön plana çıkmaktadır. Diğer örneklerde ise daha çok “dünya sevgisi veya dünyalık nesnelere duyulan ilginin gönülden çıkarılması yani bu nesnelerle ilgilenmemek, dünyaya değer vermemek” anlamları ifade edilmiştir. *Gönülden çıkarmak* deyimini “artık sevmez anmaz olmak, sevgisini sürdürmemek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 802).

köñgöldin keç- Gönülden geçmek, akla gelmek, bir şeyin olmasını istemek.

Menim köñglümde andağ keçti kim bu ekegü Cebre’il taqı Mıkāil bolğaylar. (NF 74/ 39)

“İçimden bu ikisinin Cebail (as) ve Mikail (as) olacakları (olma ihtimali) geçti.”

Haq tvt’qa üküş şükür qılğıl, hēç neerse köñglünge keçürmegil, tēp mürīdqa ögütlep habar ıda bērdi erse, ol mürīd taqı şabur qıldı. (NF 226/7)

“Cenâb-ı Hakk’a çok şükret, gönlümden kötü bir şey geçirme (gönlünü ferah tut) diye müridine öğüt verip haber gönderdiğinde o mürit sabretti.”

Ādam oğlanları mēni körsün taqı tã’atımnı eşitsün, mañga hürmet ve ‘izzet qılsunlar, tēp köñglinde keçer bolsa, ol tã’atqa riyā ve sem’a kirür. (NF 279 /15)

“İnsanlar beni görsün ve ibadetlerimi işitsin, bana saygı göstereyin,” diye gönlünden geçerse o ibadete gösteriş girer.

“Gönül, yürek, kalp, dil” bunlar aynı kavram alanına giren kelimelerdir. Türkçenin en eski metinlerinden olan *Orhun Yazıtlarından* beri görmekte olduğumuz *gönül* kelimesi Türkçenin söz varlığı içerisinde özel bir yere sahiptir. “Arzu, istek, dilek” gibi soyut kavramların anlatımında kullanılmış olan kelime eski Türkçe metinlerinde “akıl ve anlayış” kavramlarını da karşılar. *Gönlünden geçir-* deyiimi metnimizden alınan örneklerde hem “akıl” hem “yürek, dilek” anlamlarında kullanılmış; “Aklından geçirmek, arzu etmek, istemek” anlamlarını karşılamıştır. *Gönlünden geçir-* (geçmek) deyiimi “Bir şeyin olmasını veya bir şey yapmayı istemek, düşünmek” anlamındadır (TS, 2005, s. 778). Aynı zamanda *aklından geç-* deyiimi “düşünmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanımda olan bir deyimdir (TS, 2005, s. 51).

köngülke orna- Gönle girmek, gönülde yer edinmek.

*Men qorqtum kim dünyā maṅga meyl qılıp dünyā maḥabbeti könglümke ornap
Haq te ‘āl’ā ḥazratındın yıraq bolmağayın. (NF 72/41)*

“Dünya bana meyl edip dünya sevgisi gönlüme yerleştiğinde Cenâb-ı Hakk’un huzurundan uzak olmayayım, diye korktum.”

Türkçenin söz varlığında özel bir yeri olan *gönül* kelimesi “arzu, istek, dilek” gibi soyut kavramların anlatımında kullanılmış bir kelimedir. *Orna-* fiili ise *orun* (ET. yer, mevki) kelimesinin -a İFYE alması ile “yerleşmek” anlamını ifade etmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s. 133). İki kelimenin kalıplaşması ile “gönle yerleşmek, istemek, arzu etmek” anlamını taşıyan bir deyim oluşmuştur. Metnimizden alınan örnek cümlede “dünya sevgisinin gönülde yer etmesi yani dünyaya ait geçici, maddi güzelliklerin istenmesi” anlamı ifade edilmektedir. *Gönlüne gir-* deyiimi “kalbine girmek”(TS, 2005, s. 778); *yer et-* deyiimi de “1) iz bırakmak; 2) iyice yerleşmek: Aklımda yer etmiş olmalı ki mahalleden çıkarken biliyordum oraya gideceğimi” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 2167).

köngülke sığma- Gönülde başka sevgiye yer olmaması.

Hêç öngin kimersening maħabbatı könglümke sığmaz. (NF 67/ 10)

“Başka hiç kimsenin sevgisi gönlüme sığmaz.” (Gönlümde başka bir sevgiye yer yok).

Gönül “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” (TS, 2005, s. 777) anlamını karşılamaktayken *sığ-* fiili “bir yere tamamen girebilmek, içinden geçmek” anlamlarında kullanılmaktadır. *Gönle sığ-* deyimini “gönlünde yer etmek, benimsenmek”; *gönle sığma-* ise “gönülde yeri olmaması, gönlün dolu olması, başka bir sevgiye yer olmaması” anlamını ifade etmektedir. Burada “gönül” kutu, çuval vb. içine bir şeyler koyularak doldurulabilen bir nesneye benzetilmiş ve kendisine benzetilen söylenmeden sadece benzeyenle kurularak kapalı istiare yapılmıştır. *Sığ-* asıl anlamı “(bir şeye) sığmak, uygun gelmek” şeklinde vermiştir (ED 804b). Kelime Uygur Türkçesinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. TS (I) yeri olmak, (II) yakışmak, uymak (Erol, 2018b, s. 690). Türkiye Türkçesinde *gönle sığ-* deyim olarak görünmemekle birlikte deyim, Yunus Emre’den seçilen aşağıdaki beyitte de görülmekte, edebi metinlerimizde ve halk arasında kullanılmaya devam etmektedir.

Ben o yâri sevdiğimi nice bir gizleyebilem,

Gönlüme sığmaz n’ideyim, meğer razım ile deyem.

Yunus Emre

köngülü hasta bol- (<T. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak, gönlü incinmek.

Peyğambar ‘as qaçan kim gazâtqa çıkar bolsa erdi, hatunlarındın birini ihtiyâr qılıp çıkarmaz erdi kim köngülleri hasta bolmasun, tēp. (NF 288/22)

“Hz. Peygamber (s.a.v) ne zaman savaşa çıksa gönülleri incinmesin diye hatunlarından birini seçmezdi.”

Farsça kökenli “sağlığı bozuk olan, esenliği yerinde olmayan, hastalanmış, rahatsız” anlamlarına gelen *hasta* kelimesi (TS, 2005, s. 853) *bol-/ol-* yardımcı eylemi ile kullanılarak “hastalanmak” kavramını ifade etmektedir. *Gönül* kelimesi ise “sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 777). Metnimizde gönlün hastalanmasından bahsedilmekte olup fiziksel anlamda bedenin hastalanması söz konusu değil mecazi olarak “gönlün, hatırın yaralanması, duygusal olarak üzülmek, incinmek” anlamı kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *gönlü kırıl-* deyimini de “üzülmek, incinmek, yerinmek” anlamları ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 397).

3.15. Hoşgörü Konulu Deyimler

açuq yüz Güler yüz, hoşgörü, sevecenlik.

Men aydım: Yâ Resûlallahi, hâlî bu oğlanı açuq yüz birle oğşayur erdingiz, emdi ne boldı kim yığlayur siz? (NF 123/15)

“Ey Allah Resûlü! Az önce bu çocuğu güler yüzle okşuyordunuz, şimdi ne oldu da ağlıyorsunuz, dedim.”

Ol kâfirni hoş söz birle, açuq yüz birle Haq yolına ündeyü başladı erse, ol kâfir Peyğambar ‘as’qa üküş sökti, köp cefâlar qıldı. (NF 8/ 37)

“O kâfiri hoş söz ve güler yüzle Allah yoluna çağırmaya başladığında o kâfir Hz. Peygamber’e (s.a.v) küfür etti, çok eziyetler yaptı.”

Umm-i Mu’îd aydı: Yigit turur. Meḥâsini qara turur. Açuq yüzlüg turur. Âvâzında heybet bar. (NF 17/ 24)

“Ümmü Muid, yiğittir, sakalı karadır, açık tenlidir (güler yüzlüdür), sesinde heybet var, dedi.”

Açuq kelimesi “açık” anlamında olup “açık gökyüzü, arkadaş canlısı, açıkça ortaya koymak, ekonomik anlamda eksiklik” anlamlarını da barındırır. Modern Türk dillerinde genellikle “açık” vb. olarak kullanılmıştır (EDPT, 1972, s. 22b). *Açık*, “kapalı

olmayan, çıplak; kesin, gerçek; anlaşılır, fasih; aydınlık, meymenetli, güler (yüz)” biçiminde anlamları da karşılamaktadır (Ata, 2014, s. 5a). *Yüz* ise çeşitli genişletilmiş anlamlarda kullanılan bir kelime olup metnimizden alınan örneklerde “çehre, surat” anlamını ifade etmektedir. *Açık yüz* sıfat tamlamasında kullanılan *açık* kelimesi “hoşgörü, sevecenlik” kavramlarını ifade ettiğinden mecaz anlamı olup *açuk yüz* “aydınlık, güler yüz” anlamında kullanılan bir deyim oluşturmuştur.

haddin keç- (<Ar. + T.) Haddini aşmak, sınırı aşmak, ölçüyü kaçırmak.

Velikin cefaları inġen haddin keġti erse, anda qarġadı. (NF 10/1)

“Ama eziyetleri haddini fazla aşınca, orada beddua etti.”

Taqı haddin keġmenġ. Haq tvt haddin keġgenlerni sewmes. (NF 182/5,6)

“Haddi de aşmayın. Allah ölçüyü kaçıranları sevmez.”

Yā Muġammed, boy bērmegil ol kimerse(l)erke kim anlarnıġ kōġgüllerini bizni yād qılmaqđın ġāfıl qıldıuq taqı anlar öz havāsıġa uydılar taqı anlarnıġ işi haddin keġmek erdi. (NF 264/31)

“Ey Muhammed! Bizi anmaktan kalplerine gaflet verdiğimiz; kendi heves ve isteklerine uymuş, haddini aşmış olan o kişilere boyun eğme.”

Had kelimesi Arapça bir isim olup “sınır, uç, derece” anlamlarını ifade eder (TS, 2005, s. 826). *Keç-/geç-* fiili ise “geride bırakmak, aşmak” anlamı ile kullanılmıştır. *Haddi geç-* deyimini “sınırı geçmek, ölçüyü aşmak, fazlalaşmak” anlamını ifade etmek için kullanılmıştır. Deyim, Türkiye Türkçesinde *haddini aşmak* şeklinde kullanılmaya devam etmekte olup “ölçüyü kaçırmak, aşırı gitmek” anlamlarını karşılamaktadır (Parlatır, 2007, s. 436).

3.16. Huzur Konulu Deyimler

emān bër(me)- (<Ar. + T.) Huzur, güven, rahatlık vermemek/ vermek.

Qayu yerde namāz qılğanımıznı körseler, ururlar, sökerler, hēç bizlerke emān bërmezler tēdim erse (NF 8/25-26)

“Nerede namaz kıldığımızı görseler vururlar, küfür ederler, bizlere hiç aman vermezler dediğimde...”

Men sizke bardım qorqa eymenü, siz maṅa qorquḡumdın emān bërdingiz taqı maṅa nuşrat bërdingiz tēdi. (NF 56/34)

“Ben size çekinerek, korkarak geldim. Siz bana huzur, rahatlık verdiniz ve bana yardım ettiniz.”

Bizing birle uruş qılmaḡıl, bizke emān bērgil, öz dīnimiz üze turalıḡ! (NF 101/19)

“Bizimle savaşma, bizi bağışla, kendi dinimiz üzerinde devam edelim.”

Arapça bir kelime olan *emān*, “emniyet, güven, huzur, rahatlık” (Ünlü, 2012, s. 170a) anlamlarında kullanılmaktadır. “Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletme” anlamında kullanılan *bër-/ver-* fiili ile (TS, 2005, s. 2088) kalıplaşmıştır. Metnimizden alınan ilk örnekte olumsuzluk eki almış ve “emniyet vermemek, güven vermemek, rahatlık vermemek”; diğer örneklerde ise olumsuzluk ekini almayıp “güven vermek, huzur vermek” anlamlarında kullanılarak deyimleşmiştir. *Aman ver-* deyimini “canını bağışlamak, öldürmemek” anlamıyla; *aman verme-* deyimini ise “rahat bırakmamak, göz açtırmamak, acımayıp öldürmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 87).

fitne qopar- (<A. + T.) Fitne çıkarmak, ara bozucu davranışlar yapmak.

Yā taqı êkki musulmān arasında ġammāzlıq qılıp uruş kiriş, üküş fitneler qoparur(lar). (NF 50/4)

“İki Müslüman arasında dedikoduculuk yapıp kavga, dövüş, ara bozucu davranışlar yaparlardı.”

“Karışıklık, kargaşa” anlamında kullanılan *fitne* kelimesi Arapça kökenli bir isimdir (TS, 2005, s. 707). *Kopar-* fiili ise “kopmasını sağlamak, kopmasına yol açmak” anlamında kullanılan bir fiilken kelime, metnimizde mecaz anlam kazanarak “birden ve güçlü bir şekilde başlamak veya başlatmak” anlamını karşılamıştır. *Fitne* soyut bir kavramken somutlaştırılmış ve kapalı istiare sanatı yapılmıştır. *Fitne kopar-* deyiimi “aniden karışıklık, karmaşaya sebep olmak” anlamını ifade etmektedir. *Fitne fesat çıkar-* deyiimi Türkiye Türkçesinde “1) ara bozucu söz söylemek; 2) ara bozucu davranışta bulunmak” anlamları ile yer almaktadır (TS, 2005, s. 707). Ayrıca *fitne sok-* deyiimi de Türkiye Türkçesinde “insanları birbirine düşürmek, geçimsizliğe yol açan bir ortam hazırlayarak kişilerin arasını açmak” anlamını ifade etmek için kullanılmaktadır (Aksoy, 2020a, s. 785).

halāvat bul- (<Ar.+ T.) Huzur bulmak.

Namāzım toldı ters birle taqı necis birle. Hēç halāvat bulmadım. (NF 171/1)

“Namazım hayvan gübresiyle, necasetle doldu. Hiç huzur bulamadım.”

Halāvat kelimesi Arapça kökenlidir ve “tatlılık, hoşluk, zevk” anlamlarında kullanılır (Ata, 2014, s. 158b). *Bul-* fiili ise “bulmak, elde etmek vb.” (EDPT, 1972, s. 332a); bulmak, elde etmek, karşılaşmak (Paçacıoğlu, 2016, s. 150a) anlamları ile kullanılmaktadır. Metnimizden alınan bölümde *halāvat* kelimesi “huzur ve rahatlık” kavramlarını ifade ederek mecaz anlamda kullanılmış; *bul-* fiili ise “elde etmek” anlamı ile “huzur bulmak, huzura erişmek, kavuşmak” anlamlarını karşılayarak olumsuzluk eki

de almış ve “hiç huzur bulmamak, rahata erememek” anlamlarını karşılayan bir deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *halāvat bul-* deyimine karşılık olabilecek *rahata kavuş-* deyimini, “rahatlamak”(TS, 2005, s. 1640); *huzur bul-* deyimini ise “ruhsal açıdan rahatlamak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir.

(kōnglinge) ārāmluq endür- (<Fa. + T.) Gönlüne rahatlık, huzur vermek.

Haq te ‘ālā Abū Bekr kōnglinge ārāmluq endürdi. (NF 15/32)

“Cenâb-ı Hak, Ebu Bekir’in gönlüne huzur, rahatlık verdi.”

Ārāmluk kelimesi “rahat, huzur (Ünlü, 2012, s. 48b) ; yerleşme, istirahat etme, karar kılma” anlamlarına kullanılır (Devellioğlu, 1997, s. 35). *én/in-* fiili ise “yukarıdan, yüksekten aşağıya doğru gelmek” anlamı ile kullanılır. Burada inmek kelimesi mecaz anlam kazanarak *ārāmlık indir-* ifadesi “huzur vermek, rahat vermek” anlamlarını ifade etmektedir. Rahat ve huzurun gönle yukarıdan inmesi, ilahi güce olan ve huzurun oradan gelebileceği şeklinde yer eden inancı işaret etmektedir. Deyim, (kōnglinge) *ārāmluq endür-* biçiminde Türkiye Türkçesinde kullanımda değildir. İfade ettiği anlam bakımından *huzur ver-* deyimini “gönül rahatlığı, dirlik vermek, dinlendirmek” anlamları ile deyimle karşılık olarak gösterebiliriz (TS, 2005, s. 906).

kōngli açıl- Gönlü açılmak, ferahlamak, huzura kavuşmak.

Yūsufnuṅ kōngli açılsun, tēp alıp şahrāqa çıqtılar. (NF 80/35-36)

“Yusuf neşelensin, ferahlasın diye (onu)alıp şehir dışına çıktılar.”

Ey baba, bu Yūsufnı bizke bērseng, şahrāqa çıqarsaq, Yūsufnuṅ kōngli açılsa, bolmaz-mu? (NF 246/11)

“Baba! Yusuf’u bize versen, sahraya (kıra) çıkarsak, Yusuf’un gözü gönlü açılma olmaz mı?”

Köngli açıl- deyimini metnimizde “rahatlamak, neşesi yerine gelmek” anlamlarında kullanılmıştır. *Açıl-* fiili “kapalı durumdan açık hâle getirilme” gerçek anlamından uzaklaşarak “açılmak; yayılmak; rahatlamak, ferahlamak” anlamını ifade etmiş (Ata, 2014, s. 4) ve *gönül* kelimesi ile kalıplaşarak “gönlü rahatlamak, içi ferahlamak” anlamında kullanılan bir deyim oluşturmuştur. Deyim, Türkiye Türkçesinde de *gözü gönlü açıl-* “neşelenmek, ferahlamak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020a, s. 816). Ayrıca *gönül aç-* deyimini de “neşelendirici şeylerle sıkıntıyı gidermek” anlamı ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020a, s. 802).

köngli karar qıl- (<Ar. + T.) Huzur bulmak, sükûnete kavuşmak.

Her kêçe men bu Medîne şehrini tezgînür-men. Andın song könglüm karar qılur, yoq erse könglüm hêç qarâr qılmaz. (NF 77/11)

“Her gece ben bu Medine şehrini dolaşıyorum. Ondan sonra gönlüm sükûnete kavuşur, yoksa gönlüm huzur bulmuyor.”

Arapça kökenli bir kelime olan *karar*, “bir iş veya sorun hakkında düşünülerek verilen kesin yargı” anlamında kullanılan bir kelimeyken (TS, 2005, s. 1080) metnimizden alınan örnekte “dingin olma, sabır, tahammül” anlamlarını ifade ederek mecaz anlam kazanmıştır. Aynı zamanda *qıl-/kıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “sükûnete kavuşmak, huzur bulmak” anlamlarını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde *karar kıl-* deyimini kullanılmakla birlikte deyimini ifade ettiği anlam ile metnimizde ifade edilen anlam arasında bir bağlantı yoktur. Türkiye Türkçesinde *karar kıl-* deyimini “birçok şeyi deneyip birini seçmek” anlamı ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1080). Deyime karşılık olarak gösterebileceğimiz *huzur bul-* deyimini ise “ruhsal yönden rahatlamak” anlamını ifade ettiğinden *gönlü karar kıl-* deyimini ile anlamsal yönden yakınlık içerisindedir.

lezzet bul- (<Ar.+ T.) Tadına varmak.

Men taqı bir yazuq qılayın taqı tã 'at içinde lezzet bulayın, tedi. (NF 256/41)

“Ben de bir günah işleyeyim ve ibadetten lezzet bulayım, tat alayım,” dedi.

Lezzet, “ağız yoluyla alınan tat anlamında olmakla birlikte soyut anlamı ile herhangi bir şey karşısında duyulan zevk ve haz”ı ifade etmektedir (TS, 2005, s. 1307). *Bul-* fiili “elde etmek” (EDPT, 1972, s. 332a); “arayarak veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak” (TS, 2005, s. 324) biçimlerinde açıklanmaktadır. Metnimizde Barsisa adındaki zahit kişinin İblis’le yaptığı bir görüşmede, Barsisa’da günahı olan kişilerin ibadetten daha fazla zevk alacağı kanısı oluşmuş ve bu cümleyi sarf etmiştir. Dolayısıyla *lezzet* kelimesi “haz, zevk” soyut anlamı ile kullanılmış ve yine *bul-* fiili de mecaz anlam kazanarak “aranan bir nesnenin ele geçirilmesi” değil de “zevk almak, hoşlanmak” anlamı katmıştır. *Lezzet bul-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Benzer anlamlar ifade edecek *lezzet al-* deyimini “hoşlanmak”(TS, 2005, s. 1307); *tat al-* deyimini “bir şeyden hoşlanmak, zevk almak” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1917).

mezelerni bulğastur- (<Fa. +T.) Tatları kaçırmak, ağzının tadını kaçırmak.

Mezelerni bulğasturğan ölüm sözini sözleşing kim bu külmekingiz sizdin zâyil bolsun, tēp aydı. (NF 304/23-24)

“Tatları kaçıran “ölüm”den söz edin ki bu gülmeniz sona ersin. (Sizden gitsin.)”

Meze “tat, lezzet, yapılan işten duyulan zevk” anlamlarında kullanılan Farsça bir kelimedir (Ata, 2014, s. 291a). *Bulğa-* fiili (Temel olarak bir şeyi (bir sıvı vb.) karıştırmak ve mecaz olarak (birini) şaşırtmak, rahatsız etmek, bir düzensizlik hali yaratmak anlamlarında kullanılmaktadır (EDPT, 1972, s. 337a). *Bulğa-* fiili metnimizde “karışıklık, düzensizlik yaratmak” mecaz anlamı ile kullanılmıştır. *Mezelerni bulğastur-* deyimini ise “tatları kaçırmak, ağzının tadını bozmak” anlamlarını ifade etmekte olup

deyim Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat aynı anlamı ifade edecek *tadını kaçır-* deyimini “aşırılığa kaçmak, hoşla gitmeyen bir durum yaratmak”(TS, 2005, s. 1918); *ağzının tadını kaçır-* deyimini “bir kimsenin kurulu düzenini bozmak, keyfini bozmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 47).,

mezelerni yıq- (<Fa. + T.) Zevkleri yıkmak, devirmek.

Ey közüüm yaruqı, ol ‘Azrā’il turur, hatunlarını tul qılğan, oğlanlarını öksüz qılğan, ābadānlarını harāb qılğan, cemā’atlarını perīşān qılğan, mezelerni yıqğan melekü’l- mevt turur. (NF 64/38)

“Ey gözümün nuru! O Azrail’dir. Hanımları dul, çocukları öksüz bırakan, bakımlı yerleri harap eden, toplumları perişan eden, zevkleri yıkan, yarıda kesen ölüm meleğidir.”

“Tat, lezzet, yapılan işten duyulan zevk” anlamlarında kullanılan Farsça kökenli bir kelime olan *meze*, (Ata, 2014, s. 291a) çoğul ve belirtme eklerini alarak “devirmek, yıkmak, yok etmek vb.” anlamlar ile tüm modern Türk dillerde olağan fonetik değişikliklerle yaşayan Buddhist Uyg. metinlerinde (He severed the maral deer’s neck and) başın yèrde yıktı ‘threw its head on the ground’ biçiminde de tanıklanan *yıq-/yık-* fiili ile kalıplaşmıştır (EDPT, 1972, s. 897b). Böylelikle “yapılan işten duyulacak zevkin alınmamasına sebep olmak; tadını yarıda bırakmak” anlamları kazanarak gerçek anlamından uzaklaşmış ve deyim oluşturmuştur. *Mezelerni yıq-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

yüreki ārām qıl- (<T.+ Fa. +T.) İçi, gönlü rahat etmek; huzura kavuşmak

Yā Yūsuf, elgingni bir qata bu yürekim üze qođgıl kim yürekim ārām gılsun, tedi. (NF 250 /40)

“Ey Yusuf! Elini bir kerecik olsun şu kalbimin üstüne koy. Koy ki kalbim rahat etsin.”

Ārām kelimesi “rahat, huzur, dinlenme” anlamlarını ifade eden Farsça kökenli bir kelime olup (Ata, 2014, s. 20) *qıl-* yardımcı fiili ile birleşerek “rahat etmek, huzur bulmak” anlamlarında kullanılmıştır. *Yürek* kelimesi ise “temelde fiziksel bir nesne olarak “kalp” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 965a). Ayrıca metaforik olarak “bir kimsenin ruhsal yönü, gönül”. anlamlarını da ifade etmekte olan kelime (TS, 2005, s. 2208) iyelik eki almıştır. “Yüreğinin rahat etmesi, ferahlamak, huzura kavuşmak” anlamlarını karşılayan *yüreki ārām qıl-* söz grubu, *yürek* kelimesinin kişileştirilmesi ile mecaz anlam ifade ederek deyimleşmiştir. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanılmamakla birlikte aynı anlamı ifade eden *içi rahat et-* deyimini “kaygı duyulacak bir konu bulunmadığını öğrenerek ferahlamak” (Aksoy, 2020a, s. 872) *huzur bul-* deyimini “ruhsal açıdan rahatlamak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

3.17. Izdırap (Acı, Üzüntü, Keder, Sıkıntı) Konulu Deyimler

bağır başı Ciğer yarası, büyük ve onulmaz acı.

Taqı bu qadğu bu hasrat birle, köz yaşı, bağır başı birle ‘Arafâtdın qayıttım. (NF 187/30)

“Bu kaygı ve özlemle, gözü yaşlı, bağı yanık durumda Arafat’tan döndüm.”

Hemîşe qadğu birle, köz yaşı birle, bağır başı birle tünle oyağlıg birle, kündüz rûza birle ‘ömrini keçürmek kerek, tedi. (NF 163/23-24)

“Hayatını sürekli kaygıyla, göz yaşıyla, bağı yanık, gece uyanık ve gündüz oruçlu şekilde geçirmek gerek, dedi.”

Bağır “göğüs, ciğer”; *baş* ise “yara” anlamındadır. *Bağır başı* “ciğer yarası; büyük ve gizli acı, onulmaz yara” anlamlarında kullanılmıştır. *Bağır başı* tamlamasına DLT’de de şu örnekle rastlanmıştır: *Bağrım başın kartadım* “Bağrımın yarasını deştim, derdimi ortaya döktüm.” (Şen, 2022, s. 78). Metnimizden alınan ilk örnekte Ali İbn-i Muvaffik (rhi)’in rüyasından naklettiğine göre aralarında konuşup sonra da göğe yükselen iki kişiden bu yıl hac yapan altı yüz bin kişiden sadece altı kişinin haccının kabul olduğunu duyunca kaygı ile uyanır ve bağı yara içinde yani çok üzgün bir

durumda Arafat’a döner. Deyim Türkiye Türkçesinde *bağrı yan-* biçiminde “1) üzüntü çekmek, çok acı duymak; 2) çok susamış olmak” anlamlarıyla yer almaktadır (TS, 2005, s. 178).

bağrı kebāb bol- (<T. + Ar. + T.) Çok üzüntü çekmek.

Üç kün boldı kim endiše içinde taqı qadğu içinde bağrı kebāb boldı. (NF 147/40)

“Üç gündür, endişe ve kaygı içinde içim yandı.”

Yā Yehūdā, bu ahvāllarımdın zīnhār babamqa (ḥabar) bērmēng kim bağrı kebāb bolğay taqı ‘ayşı ḥarāb bolğay, tēdi. (NF 248/15)

“Ey Yehûda! Sakın bu durumlardan babama haber vermeyin. Çok acı çekecek (ciğeri yanacak) ve hayatı zindan olacak.”

Clauson’da *bağır* kelimesinin anlamı “karaciğer” olarak verilmiş ve bunun nedeni olarak “karaciğerin duyguların kaynağı olduğu inancı” gösterilmiştir (EDPT, 1972, s. 317a). Kelime *kebāb bol-* birleşik fiili ile kalıplaşarak “çok acı duymak, üzüntü yaşamak” anlamlarını ifade eden bir deyim olmuştur. *Kebap*, “doğrudan doğruya ateşte veya kap içinde susuz olarak pişirilmiş et” anlamında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1124). Metnimizde, Hz. İbrahim oğlunu kurban etmesi ile ilgili gördüğü rüyaları oğlu İsmail’e anlatırken çok ağır bir imtihandan geçtiğini, bağrının yani içinin kebab gibi yandığını ifade etmiş, oğlunu kurban edecek olmanın derin acısını yine oğlu ile paylaşmış ve bu ifadeyi kullanmıştır. *Bağır/ciğer* somut bir kavramken soyut anlama doğru bir anlam genişlemesi söz konusudur. *bağrı yan-* deyimini “1) üzüntü çekmek, çok acı duymak, 2) çok susamış olmak”(TS, 2005, s. 178); *içi yan-* deyimini “1) çok susamak; 2) büyük bir acı, sıkıntı vb. nedenlerle çok üzülmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 485).

bağrı pāra pāra bol- (<T. + Fa. +Fa. + T.) Ciğeri parçalanmak

Ēmdi ey Zuhri, bu āyātni oqısam, bağrım pāra pāra bolur. (NF 122/14)

“Ey Zuhri! Şimdi bu ayeti ben okusam ciğerim parçalanır.”

Clauson’da *bağır* kelimesinin anlamı “karaciğer” olarak verilmiş ve bunun nedeni olarak “karaciğerin duyguların kaynağı olduğu inancı” gösterilmiştir (EDPT, 1972, s. 317a). *Bağır* kelimesi “bağır, göğüs, ciğer” şeklinde açıklanır (Ata, 2014, s. 41). Kelime iyelik eki alarak *pare pare ol-* birleşik fiili ile kalıplaşmış, *pare* kelimesi de Farsça kökenli “parça, kısım” anlamına gelen bir kelime olup *bağrı pare pare ol-* “çok acı çekmek, canı yanmak” anlamlarında kullanılan bir deyim oluşturmuştur. *Bağrı pare pare ol-* deyimini Türkiye Türkçesinde bu şekli ile yer almamakla birlikte deyim karşılık olabilecek *yüreği* (ciğeri) *parçalan-* (parça parça olmak) deyimini “birinin üzücü durumuna pek çok acımak” anlamı ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1131).

könglinge qorquğ tüş- Endişelenmek, içine korku girmek.

‘Alīning könglinge qorquğ tüşti taqı qadğurdı. (NF 115/15)

“Hz. Ali’nin gönlüne korku düştü, üzüldü.”

Qaçan kim mundağ tüş kördüm erse könglümke qorquğ kirdi. (NF 132/7)

“Böyle bir düş gördüğümde içime korku girdi.”

Haq te ‘āl ‘ānıng qorquğını könglüngge tüşürüp ol ma ‘şīyatdın rucū ‘ qılmışıng bar mu? (NF 140/40)

“Allah korkusunu içine düşürüp o günahı işlemekten vazgeçtiğin oldu mu?”

İnsanlığın uygarlık tarihi düşünüldüğünde insanların var olabilmek, hayatta kalabilmek için harcadıkları çaba malumdur. İlk çağlardan itibaren mevsimsel şartlarla, düşman kabilelerle, yabani hayvanlarla, türlü hastalıklarla mücadele vermek, çeşitli

zorlukların üstesinden gelmek zorunda kalan insanoğlu için tüm bu sayılanlar vb. korkunun kaynağını oluşturmaktadır. Metnimizde korku kavramı *tüş-/düş-* fiili ile kalıplaşarak “insanın gönlüne, içine korku duygusunun girmesi yani bir şeylerden korkmak” anlamında kullanılmış ve “korku” gibi soyut bir kavram, somut bir nesne şeklinde ele alınarak benzerlik ilgisi kurulmuş ve istiare yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde *korku düş-* deyimini “endişelenmek, korkmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 1217).

meşaqquat tegür- (<Ar. + T.) Eziyet etmek.

Kāfirler üküş zaḥmat ve meşaqquat tegürgeyler. (NF 6/35)

“Kafirler çok eziyet ve zahmet verecekler.”

Neçe kim Peyğāmbar ‘as’qa kāfirlar zaḥmat u meşaqquat tegürseler, hēç iltifāt qılmas erdi. (NF 11/42)

“Kâfirler Hz. Peygamber (s.a.v)’e ne kadar eziyet etseler de hiç ilgi göstermez, önemsemezdi.”

Arapça kökenli *meşaqquat* kelimesi zahmet kelimesindeki gibi “güçlük, eziyet, sıkıntı” ile açıklanabilir. *Meşaqquat tegür-* “zorluğun, eziyetin birilerine dokunması yani eziyet etmek” anlamında kullanılarak deyimleşmiştir. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanımda değildir. Deyime karşılık olabilecek *eziyet ver-* “zahmet çektirmek”; *zarar ver-* “kötülük etmek” anlamıyla Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerdir (TS, 2005, s. 2224).

muşallaṭ qıl- (<Ar. + T.) Başına bela etmek, başına sarmak.

Haq te ‘āl ‘ā mēni Ayyūb mālī üze muşallaṭ qıldı. (NF 228/28)

“Cenâb-ı Hak beni Eyüp’ün malları üzerine musallat etti.”

Eger Haq te ‘āl‘ā māṅa oğulları taqı qızları üze musallat qılsa erdi, nazar qılğay erdim, aḥvālī neteg mungiz bolğay erdi. (NF 229/8)

“Eğer Cenâb-ı Hak beni onun oğulları ve kızları üzerine musallat etseydi, onun nasıl üzüldüğünü o zaman görürdüm.”

Ey mel‘ün, bargıl, oğlanları taqı qızları üze musallat qıldım, tedi erse, on oğlı taqı qızı bar erdi. (NF 229/ 11)

“Ey lanetli! Git, oğulları ve kızları üzerine musallat ettim dediğinde on çocuğu vardı.”

Arapça kökenli *musallat* kelimesi “bir kimse veya şeyin üzerine bıktıracak kadar düşen (kimse)” anlamını ifade eder (TS, 2005, s. 1422). Kelime *kıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “(birini, bir şeyi) bir başkasının başına bela etmek” anlamında kullanılmış ve anlamca kaynaşmış birleşik fiil oluşturmuştur. *Musallat et-* deyimini Türkiye Türkçesinde aynı anlamla kullanılmaya devam etmektedir. *Başına sar-*, *başına dola-* deyimleri de Türkiye Türkçesinde aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 621).

yağı eri- Korku ile üzülmek, isteyip kavuşamamak sebebi ile çok üzülmek.

Eger sen Firdevs atlığ uçtmaḥnı bir qata körmış bolsa erdiṅ, ol uçtmaḥ ārzūsıdın yağıṅ erigey erdi taqı nefsiṅ uluğ maşaaqqatqa taqı zahmetke tahammul qılğay erdi. (NF 184/40)

“Eğer sen Firdevs adlı cenneti bir kez görmüş olsaydın, o cennete kavuşma isteği yüzünden yağın eriyecek ve nefsin büyük zahmet ve eziyete katlanacaktı.”

Taqı yā Yahyā, eger tamuğqa taqı bir qata nazar qılmış bolsa erdiṅ tamuğ heybetidin yağıṅ erigey erdi taqı közleriṅdin sarıḡ suw aqğay erdi. (NF 185/2)

“Ey Yahya! Eğer cehenneme de bir kere bakmış olsaydın cehennemin dehşetinden yağın eriyecek ve gözlerinden sarı su akacaktı.”

“Birleşiminde stearik, oleik, palmitik asitlerle gliserin bulunan ve bunların oranlarına göre kıvamları değişen bitkisel veya hayvansal madde” şeklinde açıklanan *yağ* kelimesi, (TS, 2005, s. 2105) “katı durumdan sıvı hâle geçmek” anlamında kullanılan *eri-* fiili ile birlikte kullanılarak “kaygı, korku ya da kavuşma arzusu ile keder içinde olmak, üzülmek” anlamlarını ifade ederek gerçek anlamlarından uzaklaşmış ve deyim oluşturmuştur. Metnimizden alınan birinci örnekte cenneti bir kez görenin ona kavuşma isteği ile yağlarının eriyeceği, bunun da insan nefesine eziyet olduğu ifade edilmekte olup “üzülmek, nefsi üzme” anlamını vermektedir. İkinci. örnekte ise cehennem bir kez görenin cehennem ateşinin heybetinden kaygı ve telaşa kapılıp üzülmesi söz konusudur. *Yağı eri-* deyimini Türkiye Türkçesinde (içinin, yüreğinin) *yağı erimek* “korkulacak bir durum meydana gelecek diye kaygı çekmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 871).

zahmat bër- (<A. + T.) Zahmet vermek.

Bu kün bu Muḥammed Mekkeni aldı, yarın bizlerke kelgey, bizlerke taqı zahmat bërgey. (NF 51/12)

“Muhammed bugün Mekke’yi aldı, yarın da gelip bizlere eziyet edecek. (Bizleri zora sokacak.)”

Zahmet “güçlük, sıkıntı, yorgunluk, eziyet, meşakkat” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir (TS, 2005, s. 2220). Kelime *bër-* fiili ile kalıplaşarak “(birine) eziyet etmek, onu sıkıntı içinde bırakmak” anlamını ifade etmiştir. Türkiye Türkçesinde de *zahmet ver-* “yük olmak, sıkıntı vermek eziyet etmek” anlamında kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 949).

zahmat tegür- (<Ar. + T.) Bir sıkıntı içinde bırakmak, zor duruma sokmak.

Bu uyam oğlu Muhammedke ħalāyiq üküş zahmat tegrü başladılar. (NF 10/25-26)

“Kardeşimin oğlu Muhammed’e insanlar çok eziyet etmeye başladılar.”

Ėmdi kim qondunġuz, zīnhār u zīnhār bu kēçe yatmaġ, oyaġ turunġ, arslanlar sizlerke yā taqı kölüklerinġizke zahmat tegürmesün tēdi. (NF 11/31)

“Madem ki kondunuz bu gece asla yatmayın, uyanık durun, aslanlar size ve hayvanlarınıza zarar vermesin.” dedi.

Adaqını ol teşükke qoğtı, bolmasun kim bu teşükdin yılan çıqıp Peyġāmbar ‘as’qa zahmat tegürmesün tēmiş erdi. (NF 16/6)

“Delikten yılan çıkıp Hz. Peygamber’e (s.a.v) zarar vermesin diye ayağını o deliğe koydu.”

Arapça bir kelime olan *zahmet*, “güçlük” anlamına gelmektedir *Tegür-* ise “ulaştırmak” anlamındadır. “Zahmeti, güçlüğü bir kişiye dokundurmak, ulaştırmak, böylelikle bir kişiyi olumsuz bir duruma maruz bırakmak, birine zorluk ve sıkıntı vermek” anlamı ifade edilmektedir. *Zahmat tegür-* Türkiye Türkçesinde kullanımda olan bir deyim değildir. Ona karşılık olabilecek *eziyet ver-* deyimi “zahmet çektirmek” (Parlatır, 2007, s. 366); *zarar ver-* deyimi “kötülükte bulunmak” anlamlarıyla kullanılmaya devam etmektedirler (Parlatır, 2007, s. 953).

3.18. İlgi, Alaka Konulu Deyimler

yüz çevür- Gösterdiği ilgiyi kesmek, ilgilenmemek.

Peygāmbar ‘as’ nunḡ rāstlıqına bir nişān körseler, ol nişāndın yüz çewürler.
(NF 26/5)

“Peygamber as ‘in doğruluğuna bir iz görseler, o izden yüzlerini çevirirler, onunla ilgilenmezler.”

Qatıḡ uruşsunlar, duşmandın yüz çewürmesünler tēp qıldım tēdi erse...(NF 52/9)

“İyice, sağlamca savaşsınlar, düşmandan ilgiyi kesmesinler deyip yaptım dediğinde...”

Zahīd ol kimerse turur kim, dünyādın yüz çewürse taqı āhīratqa yüz ursa. (NF 103/25)

“Zahit dünyadan yüz çevirip ahirete yönelen kişidir.”

İmām cevāb aymadı, taqı ol dōstıdın yüzün çewürdi erse, ol dōstı qatıḡ kaḡgurdı.
(NF 153 /38)

“İmam cevap vermedi ve o dostuna gösterdiği ilgiyi kesti, dostu çok üzüldü.”

Yüz kelimesi Türkiye Türkçesinde söz varlığı açısından kıymetli bir kelime olup bu kelime ile kurulu birçok deyim, atasözü ve birleşik fiil bulunmaktadır. *Yüz* çok anlamlı bir kelime olup metnimizden alınan örneklerde “sima, çehre, surat” anlamını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. *Yüz ewür-*, *çewür-* deyimlerinde fiil kısımları zamanla fonetik değişikliklere girerek *çevir-* şekline evrilmiştir. *Çevir-* fiili ise “bir şeyin yönünü değiştirmek, öteki yüzünü görünür duruma getirmek, döndürerek hareket ettirmek” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 419). Metnimizde, *yüz* ile *çevir-* kelimeleri kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. İnsan yakınlığı, ilgiyi kestiği insandan bedenen uzaklaşır; yüzüne bakmak, onu görmek istemez. O kişi ile karşılaştığında yüzünü başka yöne çevirip onu görmezden gelebilir. Bu yönden deyim gerçek anlam ifade ederken kişinin manevi yönden de yüz çevirdiği kişiden uzaklaşması söz

konusudur. Kişi, o kişiye önceleri gösterdiği değeri göstermez ve onu umursamaz olur. Deyimin hem gerçek hem mecaz anlam ifade edecek şekilde kullanılması değinmece (kinaye) sanatının yapıldığına işaret etmektedir. *Yüz çevir-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1132). Yine Türkiye Türkçesinde kullanılan *dirsek çevir-* deyimini de “sevdiği ve saydığı birinin yüzüne bakmamak, aralarındaki ilişkiyi kesmek” anlamı ile *yüz çevir-* deyimini ile anlamsal yakınlık içerisinde (Parlatır, 2007, s. 304).

yüz ewür- İlgilenmemek, değer vermemek.

Eger bu Muhammed öler bolsa ya öldürü(lü)r bolsa, siz imāndın yüz ewrüp artqaru qayıtğay-sizler. (NF 68/20)

“Eğer Muhammed ölür ya da öldürülürse imanı bırakıp (inançla ilgiyi, ilişkisi kesip) geriye (eski dininize mi) döneceksiniz?”²

O eğer ölür veya öldürülürse imandan yüz çevirip gerisin geri dönecek misiniz? (Aktan, 2017, s. 82)

Kim kim imāndın yüz ewrüp artınga qayıtsa, hergiz Taŋrı te ‘ālāqa neerse ziyān qılmadı (NF 68/21)

“Kim imanla ilgilenmeyip geriye dönerse kesinlikle Allah’a zarar vermedi.”

Ol ‘Arablar zekātın qabul qılmadılar taqı imāndın yüz ewürdiler erse Abū Bekr razhu çerig ıda berdi. (NF 69/23-24)

“O Araplar zekâtı kabul etmediler ve inançtan ilgiyi kestiklerinde Ebu Bekir asker gönderdi.”

Qayu mu ‘min ve muvaḥḥid kim benim sünnetimdin yüz ewürür bolsa, taqı tevbe qılmadın öler bolsa...menim ḥavzumğa kelübilmegey. (NF 181/41)

² *Nehcü’l-Ferâdis*’in transkripsiyonlu metninde qayıtğay-sizler (döneceksiniz) şeklinde yer alan kelime ayet mealinde “Dönecek misiniz?” şeklinde yer almaktadır.

“Hangi iman eden ve Allah’ı (cc) bir bilen kişi benim sünnetimden yüz çevirirse ve tövbe etmeden ölürse...benim havuzuma gelemeyecek.”

Ali İmran Suresi 144. ayetin Türkçe meali “Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah’a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir” şeklindedir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023a).

3.19. İnanç, Maneviyat Konulu Deyimler

dīndin qayıt- (<Ar.+ T.) Dinden dönmek, dinden vazgeçmek, inandığı dine inanmaz olmak.

Ol ümmetler şabr qılur erdiler, dīnleridin qaytmaz erdiler. (NF 8/28)

“O ümmetler sabrettiler, dinlerinden dönmediler.”

Tagı ba ‘zılarını têmür tarğağ birle etlerini tarar erdiler süngükleringe tegi, taqı anlar dīnleridin qaytmaz erdiler. (NF 8/30)

“Hatta bazılarını demir tarakla kemiklerine kadar etlerini tararlar da onlar dinlerinden dönmezlerdi.”

Maṅa ne qılsaṅ qılğıl, men Mūsā peygāmbar dīnidin qayıtma-men. (NF 114/28)

“Bana ne yaparsan yap ben Musa Peygamberin dininden dönmem.”

“Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum” şeklinde tanımlanan *din* kelimesi Arapça kökenlidir (TS, 2005, s. 531). *Qayıt-* “dönmek, geri dönmek, vazgeçmek, caymak” anlamlarını ifade etmektedir (Ata, 2014, s. 208). *Dön-* fiili ise “kendi eksenini veya başka bir şeyin etrafında hareket etmek” temel anlamını karşılamaktadır. Metnimizde *qay(ı)t-/dön-* fiili

mecaz anlam kazanarak “inanç, din veya düşüncesini değiştirmek” anlamını ifade etmiştir. *Dinden dön-*, “inandığı dinden vazgeçme, düşüncesini değiştirme” anlamı ile kullanılmıştır. Deyim, Bakara suresi 217. ayette şu şekilde yer almaktadır: “İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve ahirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023b). “Eski Türkçede *dindin yan-* şeklinde “eskiden inandığı dini inkâr etmek” anlamını ifade eden bir deyimde kullanılmıştır. Örneğin: *ançada yandursalar silerni diningizlerdin* “Sizleri dininizden çevirinceye dek...” (Şen, 2022, s. 95).

ḥarām yê- (<Ar.+ T.) Haram yemek.

Qamluq qılıp neerse almaq ḥarām turur. Sen maṅga ḥarām yêdürdüṅ, tēdi. (NF 204/11)

“Kâhinlik edip bir şey almak haramdır. Sen bana haram yedirdin.”

Mundın ma'lūm bolur kim ādemīniṅ miner atı ḥarām yēyür bolsa, ēdisi uluḡ şavāblardın mahrūm bolur ermiş, ḥāşşa kim özi ḥarām yēyür bolsa, anıṅ ḥālī neteg bolḡay. (NF 207/35-36)

“Bundan da anlaşılıyor ki bir insanın bindiği at haram yerse atın sahibi büyük sevaplardan mahrum olurmuş, özellikle ki kendisi haram yese onun hâli nasıl olacak?”

Ėkki enḡeki arasındaki aḡzını ḥarām yemekdin saqlasa taqı tilini ḡybatdın taqı yalḡandın saqlasa taqı men ol kişike oḡ turur-men. (NF 241/5)

“İki dudağı arasındaki aḡzını haram yemekten, dilini ḡybet etmekten sakınsa ben o kişiye kefil olurum.”

Haram, “helal karşıtı, dinen yasaklanmış olan, din kurallarına aykırı olan, yasak” anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir kelimedir (TS, 2005, s. 845). Kelime “yemek yeme, karın doyurma işi” anlamlarında kullanılan *ye-* fiili ile kalıplaşmış ve “dinen yasaklanmış bir davranışı yaparak elde edilen nesneyi kendi yararına kullanmak”

anlamını karşılayarak deyim oluşturmuştur. *Haram ye-* deyimi “toplumun gelenek ve göreneklerine veya dinî kurallarına aykırı olarak bir şeyi kendi yararına kullanmak, sahiplenmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 845).

īmān ‘arza qıl- (<Ar.+ Ar.+ T.) İman sunmak, iman göstermek.

Yā şeyh, maṅga īmān ‘arza qılīṅ, tēdi erse, şeyh taqı ol Yahūdīqa īmān ‘arza qıldı. (NF 174/34)

“Ya şeyh! Beni imana getirin (iman sunun) dediğinde şeyh de o Yahudi’yi imana getirdi. (İman sundu)”

İman “inanç” anlamına gelen Arapça bir kelime olup *emn* “güvenme, korkusuzluk, güvenç” kökünden gelir. Anlam genişlemesiyle İslâm dininde, “Tanrı’ya bağlanma, inanç, inanma” (Eyuboğlu, 2020, s. 346), 1. İnanma, inanç 2. İslâm dinini kabul etme anlamlarında kullanılır (Devellioğlu, 1997, s. 433a). *‘Arza* kelimesi ise “sunma, gösterme (arz: bir büyüğe sunma, gösterme, bildirme, önüne koyma)” (Devellioğlu, 1997, s. 40b) anlamında kullanılan bir kelime olup *qıl-/kıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşmış *‘arza qıl-* “sunmak, göstermek” anlamında kullanılmaktadır. *īmān ‘arza* kılmak deyimini “birinin imâna gelmesine vesile olmak, onu imana getirmek, iman sunmak” anlamlarını ifade etmekte olup Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. *İmana getir-* deyimini “1) Müslümanlığı kabul ettirmek; 2) istenilen biçimde davranmayı zorla kabul ettirmek” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde bulunmaktadır (Parlatır, 2007, s. 497).

īmān keltür- (<Ar. + T.) İman etmek, Müslümanlığı gönül rızası ile kabul etmek.

Munça terbiyet qılıp īmān keltürmedin āhīratqa barganığa üküş qadğurdi. (NF 4/16)

“Bunca, bu kadar bakıp besleyip Müslümanlığı kabul etmeden ahirete gideceğine çok üzüldü.”

Uş qarındaşıñg ‘Abbās īmān keltürdi taqı bir qarındaşıñg Hamza taqı īmān keltürdi. (NF 12/11,12)

“İşte kardeşin Abbas iman etti, diğer kardeşin Hamza da iman etti.”

Andağ erse, men sizke aytur-men kim īmān keltürüñg, Tanğrı te ‘āl ‘ānı birlēñ taqı mēni Haq te ‘ālānıñg resülü tēp inanıñg! Ve eger īmān keltürmezsenğiz, tamuğ atlıg ot bar. (NF 12/38, 39)

“Öyle ise ben size söylüyorum iman getirin. Yüce Allah’ı (cc) bir olarak kabul edin. Beni Cenâb-ı Hakk’ın resulü diye kabul edin. Eğer iman getirmezseniz cehennem adlı ateş var.”

İman, “inanma, inanç, İslam dinini kabul etme” (Devellioğlu, 1997, s. 433); anlam genişlemesiyle “İslâm dininde, Tanrı’ya bağlanma” anlamlarını ifade etmektedir (Eyuboğlu, 2020, s. 346). Kelime, *keltür-/getir-* fiili ile birleşerek “gönül rızasıyla bir dîni kabul etmek; yürekten inanmak, o dîne mensup olmaya başlamak” gibi anlamları karşılayarak deyim oluşturmuştur. *İman getir-/imana gel-* deyimi “gönül rızasıyla Müslümanlığı kabul etmek; 2) yürekten inanmak” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 497).

īmāndın qayıt- (<Ar.+T) İnançtan dönmek, vazgeçmek.

Üküş ‘azāblar qıldı kim īmāndın qayıtğıl tēp. Hēç īmāndın qayıtmadı. (NF 70/18)

“İslam’dan dönmesi için çok işkence uyguladı fakat (Bilali Habeşi) hiç dönmedi.”

İman Arapça bir kelimedir. “İnanç” anlamında kullanılmaktadır. *Qayıt-* “dönmek, geri dönmek, vazgeçmek, caymak” anlamlarını ifade etmektedir (Ata, 2014, s. 208). *Īmāndın qayıt-*, “inanç ya da dinini bırakıp başka bir dini, inancı benimsemek” anlamında kullanılarak *dönmek* kelimesi “kendi ekseni üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek” biçiminde olan gerçek anlamından uzaklaşarak mecazi anlam üstlenmiştir. Metnimizde Bilâl Habeşi, Ümeyye İbn-i Halef’in kuluyken Peygamber’in (s.a.v) yanına gelip Müslüman olmuştur. Ümeyye İbn-i Halef bunu öğrendiğinde imandan dönmesi için çok eziyetler eder. Ama Bilâl Habeşi hiç imandan dönmez.

īmānnı ıçğın- (<Ar.+ T.) İmanını kaybetmek.

Īmānnı ıçğınmaqđın qorqup yığlayur-men, tēdi. (NF 164/1-2)

“İmanı (imanımı) kaybetmekten korkup ağlıyorum, dedi.”

Arapça bir kelime olan *iman*, “inanç” anlamını ifade etmekte olup gözden kaybolmasına izin vermek, morfolojik olarak bir şeyin kaymasına izin vermek (EDPT, 1972, s. 23b) anlamlarını ifade eden *ıçğın-* fiili ile kalıplaşarak “dinî inancını kaybetmek, terk etmek, bırakmak; inançsız durumda olmak” anlamlarını karşılayarak deyim oluşturmuştur. Metnimizden alınan bölümde Sufyān-ı Şavrī (rahmhi) ölüm vakti geldiğinde ağlamaya başlar. Bu ağlama günahları için değil, son vakitlerinde şeytan vesvesesine maruz kalıp imanını kaybetmek korkusundandır. Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu deyim anlam bakımından yakınlık gösteren *dinden imandan ol-*

deyimi “dinî inancını yitirmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 531).

ma‘lûm bol- (<Ar.+T.) İçine doğmak, sezinlemek.

*Velîkin Hüseyn razhu taqı şehîd bolmazdın oza şehâdatınıñ eşeri Peyğambar
‘as’qa ma‘lûm bolmış erdi. (NF 122/38)*

“Ama Hüseyn daha şehit olmadan önce onun şehit edileceği Hz. Peygamber’in içine doğmuştu.”

Arapça kökenli bir kelime olan *ma‘lûm* “bilinen, belli, kuşkusuz” anlamlarında kullanılmakta olup (TS, 2005, s. 1337) *bol-/ol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “içine doğmak, sonucun öyle olacağını bilmek, görmek” anlamlarında kullanılan bir deyim oluşmuştur. Deyim, *(birine) malum olmak* “içine doğmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 1337).

qarğışı yet- Bedduası ulaşmak, değmek, ilenci yerine gelmek.

Muhammed sañga qarğap turur, anıñ qarğışı yetmesün. (NF 11/23)

“Muhammed sana beddua edip durur, onun bedduası sana ulaşmasın. (Bedduası tutmasın)”

Kargış, halk ağzında kullanılan Türkçe bir kelimedir. “Kargıma işi veya bu maksatla söylenen sözler, lanet, telin, beddua, ilenç, alkış karşıtı” anlamlarına gelmektedir (TS, 2005, s. 1086). *Karga-* “kötülemek, ilenmek, beddua etmek” anlamlarına gelir. “Kargışı yetmesin” bedduası, “beddua ettiği kişiye ulaşmasın, ona zarar vermesin” gibi anlamlar ifade etmektedir. *Kargışı yet-* “bedduası tut-, ilenci yerine gel-” yani bir kimsenin başına kötü şeyler gelmesi için edilen bedduanın gerçekleşmesi anlamında kullanılmıştır. *Kargışı yet-* deyimini bugün Türkiye Türkçesinde kullanımda

olan bir deyim değildir. Aynı anlamı ifade eden *bedduası tut-* deyimini “birinin ahı veya ilenci yerine gelmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 168).

rūza(e) boz- (<Fa. + T.) Oruç bozmak, orucu geçersiz hâle getirmek

Enes ibnü Mālik razhu rivayat qılır Peyğāmbardın. Peyğāmbar ‘as habar bërü yarlıqar: Bêş neerse turur kim rûzanı bozar. (NF 183/5)

“Enes İbni Malik, Hz. Peygamber’in (s.a.v) şöyle emrettiğini bildirir: Beş nesne (dir ki) orucu bozar.”

Rūze Farsça kökenli bir kelime olup “oruç” anlamına gelmektedir. “Bir şeyi kendisinden beklenen işi yapamayacak duruma getirmek; bir yerin, bir şeyin düzenini karıştırmak” (TS, 2005, s. 310) anlamlarında kullanılan *boz-* fiili ile bir araya gelerek “bir şey yiyerek, içerek orucunu kesmek veya sona erdirmek” anlamları kazanmış ve deyimleşmiştir. *Rūza boz-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanımda olan bir deyim olmamakla birlikte *oruç boz-* deyimini aynı anlamla kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 683).

rūza(e) tut- (<Fa. + T.) Oruç tutmak.

Ol sözni ayğaniŋga tevbe qıldı taqı istiğfār qıldı, qul āzād qıldı, üküş rûzalar tuttu. (NF 33/32)

“O sözü söylediğine tövbe etti ve af diledi, köle azat etti, çok oruçlar tuttu.”

Taqı munlar erteke tegi ĩā‘at ve ‘ibādat qılır erdi taqı kündüz rûza tutar erdi. (NF 161/26)

“Bunlar ertesi güne kadar ibadet ederdi ve gündüz oruç tutardı.”

Bu ayatnıñ sebep-i nuzûlı ol erdi kim dervîş şahâbalarda biri rûza tuttu. (NF 177/21)

“Bu ayetin iniş sebebi şudur: Yoksul sahabelerden biri oruç tuttu.”

Qayu mu'min ve muvaḥḥid bir kün rûza tutar bolsa Ḥaq te'ālā rizāsı için, Ḥaq tvt ol mu'minni tamuğ otıdın andağ yırağ qılğay kim... (NF 179/24)

“Hangi mümin ve Allah'ı (cc) bir bilen kişi, Allah (cc) rızası için bir gün oruç tutarsa Cenâb-ı Hak o mümini cehennem ateşinden şöyle uzaklaştıracak ki...”

Ruze “oruç” anlamında kullanılan Farsça kökenli bir kelimedir (Ata, 2014, s. 353b). *Tut-* ise “elde bulundurmak, ele almak; ele geçirmek, yakalamak; avlamak” anlamlarında kullanılan bir fiildir (TS, 2005, s. 2012). İki kelimenin kalıplaşması ile *tut-* fiili gerçek anlamından uzaklaşarak “oruç ibadetinin yapılması, ibadetin yerine getirilmesi” anlamını ifade etmiştir. *Ruza tut-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat aynı anlam ifade eden *oruç tut-* deyimini “oruç ibadetini yerine getirmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1516).

(tā'atnıñ) ḥalāvâtını bul- (<Ar.+ T.) İbadetin tadını almak, hoşluğuna ulaşmak.

Taqı men ol şübhelig sütüni içmişdin song tā'atnıñ ḥalāvâtını neteg bulğaymen? tēp aydı. (NF 205/15)

“Ben o şüpheli sütü içtikten sonra ibadetin tadını nasıl alacağım, diye söyledi.”

Tā'at, Arapça kökenli bir kelime olup “Ḥaq te'ālā'āqa tā'at qılsam- Cenâb-ı Hakk'a ibadet etsem” örneğinde de görüldüğü gibi “Allah'ın buyruklarını yerine getirme, ibadet etme” anlamına gelmektedir (TS, 2005, s. 1877). *Ḥalāvât* kelimesi ise “tatlılık, hoşluk, şirinlik, zevk” anlamlarında kullanılan yine Arapça kökenli bir kelimedir (Ünlü, 2012, s. 210b). *Tā'atnıñ ḥalāvâtı* isim tamlaması, *bul-* fiili ile kalıplaşmıştır. *Bul-* fiili “bazı anlam uzantıları ile bulmak, elde etmek vb” anlamındadır (EDPT, 1972, s. 332a). *Tā'atnıñ ḥalāvâtını bul-* deyimini “ibadetinin tadını almak, ibadet

etmenin oluşturduğu hoşluk hissini yaşamak” anlamlarını karşılayarak gerçek anlamından uzaklaşmış ve deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *tā‘atnıḡ ḥalāvātını bul-* deyimi kullanılmamakla birlikte deyimle aynı anlamı ifade edebilecek *tadını almak* deyimi “1. Yaptığı işten zevk duymaya başlamak, 2. Bir şeyin ne tatta olduğunu anlamak” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1063).

zekât bër- (<Ar.+ T.) Zekât vermek.

Yana ayıtḡa(y)lar kim tēwelerindin zekātını bērmemiş bolḡay, anlarını ‘Araṣātınḡ bir kēng ṣaḥrāsınḡa keltürgeyler. (NF 173/15)

“Aynı şekilde develerinin zekâtını vermemiş olanları Arasat’ın geniş bir alanına getirecekler.”(Aktan, 2017, s. 171)

Taqı tēvelerke fermānlaḡaylar kim bu zekāt bērmegen kişini aḡaqlarınḡız birle basınḡ taqı tişlerinḡız birle ısırınḡ, tēp (NF 173/17)

“Bu zekât vermeyen kişiyi ayaklarınızla çiğneyin ve dişlerinizle ısırın diye develere emir verecekler.”

Bu ḥadīṣdin ma‘lūm boldı kim zekāt bērmegenlerke uluḡ ‘azāb ve ‘uqūbat bolḡay. (NF 173/25)

“Bu hadisten belli oldu ki zekât vermeyenlere büyük azap ve ceza olacak.”

Taqı biri birini yamanlıqdın yıḡarlar, taqı beş namāznı qılurlar, zekāt bērürler. (NF 211/31)

“Ve birbirlerini kötülükten vazgeçirirler, beş vakit namazı kırlar, zekât verirler.”

Zekât, İslâm dininin beş şartından biri olup zengin kişilerin sahip olduğu mal varlığının belli bir oranda ihtiyacı olanlara dağıtılmasını öngörür. *Bër-/ver-* fiili “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek” anlamındadır (TS, 2005, s. 2080). *Zekât ver-* deyimi “Müslümanlıkta, sahip olunan mal ve paranın

kırkta birlik payını sadaka olarak dağıtmak” anlamını ifade etmekte olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 955).

3.20. İtaat Etmek Konulu Deyimler

artınğa yörü- Ardından gitmek, birine her konuda uyum sağlamak.

Dāvud peygāmbar ‘as oğlınğa aydı: Ey oğlum, arslan artınğa yörigil taqı yılan artınğa yöriseñg, yörigil, velīkin zīnhār, ey oğlum nāmaḥram ‘avrat artınğa yörimegil, tēp va ‘z ve naṣīḥat qıldı. (NF 244/19)

“Davut Peygamber “Ey oğlum! Aslanın ardından gidersen git, yılanın ardından gidersen git, fakat kesinlikle haram kadının ardından gitme.” diye oğlunu uyarıp öğüt verirdi.”

Art “arka, geri” anlamlarında kullanılan bir kelime olup iyelik ve yönelme ekleri almış ve “öne doğru adımlar atarak ilerlemek” anlamındaki *yürü-* fiili ile kalıplaşmıştır. Burada ifade edilen “fiilen birinin ardından yürümek, birini adım adım takip etmek” değildir. Deyimin ifade ettiği anlam “(her şeyini feda ederek) doğru ya da yanlış fazlaca hesap etmeden birine takılmak, (birine) uyum sağlamak, (birinin) davranışlarına göre yaşamak” şeklindedir. Metnimizden alınan Davut Peygamber’in oğluna verdiği öğütte “Sana helâl olmayan bir kadından sakın. Onun ardından gitme, ona uyum sağlama” mesajları yer almaktadır. Ardından yürü- Türkiye Türkçesinde kullanımda olmasa da aynı anlamı ifade eden *ardından git-* deyimini “1. peşine takılmak; 2. mec. aynı düşünceye sahip olmak”; *peşinden yürü-* deyimini “1. birinin arkasından yürümek, gitmek; 2. mec. bir kimseye her konuda uymak” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1600).

bey‘et bër- (<Ar. + T.) Biat etmek, egemenliğini kabul etmek

Peygāmbar ‘as ‘qa kelip selām qılıp bey‘et bèrdiler. (NF 19/14)

“Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelip selam verip biat ettiler, egemenliğini tanıdılar.”

Peyğāmbar ‘as’ öz əlgi birle ol bey’et bərgennîng əlgini tutar taqı aytur erdi.
(NF 19/15)

“Hz. Peygamber (s.a.v) kendi eli ile o bağlılıklarını bildirenlerin elini tutar ve (şöyle) söylerdi.”

Əmdi cüftlerimiz sizke bey’et bərdiler, bizler taqı keldük sizke bey’et bərmekke tedi. (NF 19/32,33)

“Şimdi eşlerimiz size bağlılıklarını bildirdiler, bizler de bağlılığımızı bildirmeye geldik.” dedi.

Bey’et Arapça bir kelime olup “biat etme, olur, onay, işe başlatma, göreve atama; birinin yetkinliğini tasdik ve arz etme” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 93). Kelime *bər-/ver-* sözcüğü ile kalıplaşarak “birinin egemenliğini tanımak, kabul etmek” anlamında bir deyim oluşturmuştur. *Beyet ver-* Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Deyime karşılık olarak gösterilebilecek aynı anlamı ifade eden *boyun eğ- deyimi* “isteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak” anlamıyla (Aksoy, 2020b, s. 661); *boyun ver-* deyimi ise “buyruk altına girmek” anlamıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 308).

boy bər- (<T. + T.) Boyun eğmek, itaat etmek.

Ey Peyğāmbar, Taŋgridin qorqıl taqı kâfirlarqa taqı munâfiqlarqa boy bərmegil, tedi. (NF 35/11)

“Ey Peygamber, Allah’tan kork ve kâfirlere ve münafıklara boyun eğme (itaat etme).” dedi.

Ve eger musulmān bolmasaŋız, bizke boy bərip yıllık māl bəringler! (NF 61/8)

“Eğer Müslüman olmazsanız bize boyun eğip yıllık vergi versinler.”

Taqı bizlerke boy bəring duşmanlıqnı kōŋgüldin çıqarîng (NF 80/21)

“Bizlere boyun eğin, düşmanlığı içinizden çıkarın.”

Yağılar ol kişiler bolur kim musulmān erken halīfağa boy bërmediler. (NF 102/31)

“Düşmanlar, o kişiler ki Müslümanken halifeye boyun eğmediler.”

Boy sözcüğünün kökeni “büyümek, gelişmek” anlamına gelen bod’dur. Eski Türkçede *Bed /bud/ bod* şekilleri görülmektedir. *Bedük/büyük, bedü-/büyü- bedüt-/büyüt-* kelimelerinde “boy, çekmek, uzamak” anlamı saklıdır. Kelime aynı zamanda “oba, topluluk, oymak” anlamlarını da içerir (Eyuboğlu, 2020, s. 97). Boy “boy, beden, vücut, boyun” anlamında ve özellikle gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesini ifade etmekten *bër-/ver-* fiili “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine ulaştırmak, iletmek” anlamında olup (TS, 2005, s. 2088) iki kelime kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Boy* kelimesi gerçek anlamı ile kullanılmışken *ver-* fiili ile kalıplaşmayla mecaz anlam ifade ederek “boyun eğmek, itaat etmek, tabi olmak” anlamlarında kullanılmıştır. Başı öne doğru eğme hareketi, birine bağlılık bildiren bir hareket olarak kabul edilmektedir. Türkiye Türkçesinde *boy ver-* şeklinde bir kullanım görülmemekle birlikte aynı anlamı ifade edecek *boyun eğ-* deyimini “isteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 308).

boyun bër- Boyun eğmek, buyruk altına girmek.

Kim kim Resûl fermânınça bolsa, yürise, aṅga boyun bërse, Tanḡrı te’ālā fermânınça yüridi taqı Tanḡrıqa boyun bërdi tēp yıǵlar erdi. (NF 66 /23, 24)

“Kim Allah resulünün fermanına göre yaşarsa, ona itaat ederse Yüce Allah’ın fermanına göre yaşamış ve Allah’a boyun eğmiş sayılır.” diye ağılıyordu.

Velikin zekât bërmez (-miz) tēdiler erse, inqiyād boyun bërme bolur. (NF 69/20)

“Fakat zekât vermeyiz dediklerinde, itaat etme, buyruk altına girme olur.”

Qaçan kim Tanḡrı te’ālā hūkminge boyun bërseler, zīnhār yā Ma’āz, halāyıqning mällarınıṅ üdüründüsi(n) almaǵıl. (NF 172/38)

“Ey Muaz! Yüce Allah’ın (cc) hükmüne itaat ederlerse asla halkın mallarının en iyisini alma.”

Boyun, gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesine verilen addır. *Boy* kökünden *boy-ın boyun* (ense, gövde, boyun) şeklinde türetilmiş olup (Eyuboğlu, 2020, s. 98) *bër-/ver-* fiili ile birlikte kullanıldığında mecaz anlam ifade ederek “birinin kendinden daha üst olduğunu kabul etmek, ona itaat etmek” şeklinde bir anlam kazanmıştır. Eski Türkçe metinlerinde bu deyim *boyun sun-* (kılıca boyun sun-), *boy bër-* şekillerinde kullanımı vardır. *Boyun vermek*, “buyruk altına girmek, boyun eğmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 308).

boyun sun- Boyun eğmek, itaat etmek.

Ey Haq te ‘ālānīng fermānınga boyun sunğan nefis, qaytgıl (NF 135/31)

“Ey yüce Allah’ın emirlerine boynunu eğer nefis, dön. (Rabbine dön)”

Haq te ‘ālānīng fermānınga boyun sunmağan qullardın bolur. (NF 189/19-20)

“Allah’ın (cc) emirlerine boyun eğmeyen kullardan olur.”

Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesine *boyun* adı verilir. *Sun-* fiili ise “bir büyüğe veya nezaket gereğince bir kimseye bir şeyi vermek, arz etmek, yollamak, göndermek, takdim etmek” anlamındadır (TS, 2005, s. 1820). *Boyun* kelimesi *sun-* fiili ile kalıplaşarak “boynunu birine takdim etmek” gibi bir anlam ifade etmiştir ki “itaat etmek, boyun eğmek” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. *Boyun eğ-* deyim “birinin istek ya da emirlerine istemese de uymak, katlanmak” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 661).

etekingə t k- Ortaya d kmek, birine sunmak

Peyg mbar‘ as aydı: Y  ‘Al , barg l ol yarıq ı sat  l, t di erse, men taq  ol yarıq ı satt m taq  keldim yarmaqlar ı Peyg mbar‘ as eteking  t kt m. (NF 110/11)

“Hz. Peygamber (s.a.v) “Ey Ali, git o zırh n ı sat deyince ben de o zırh ı satt m ve geldim. Paras n ı Hz. Peygamber’in (s.a.v) ete ine d kt m.”

Etek bir kadın giysisi olup beden n belden a a ı ına giyilir. Bununla birlikte etek, giyilen kıyafetin alt kenarlarını da ifade etmektedir. Ge mi  d nemlerden itibaren din ya da devlet b y klerine sayg  g stergesi olarak o ki ilerin eteklerinin ucunu  pme, eteklerinin kenarına oturma vb. davran   kal pları benimsenmi tir. Dilimizde bununla ilgili kendine yer bulmu  bir deyim de “el etek  pmek” ifadesidir ki “bir i in olması i in i i yapabilecek ki ilere yalvarıp yakarmak” anlam  ta ımaktadır. *Ete ine d k-* deyiminde de bir ki inin elindeki nesneleri kendinden  st makamda, mertebede olan birine verirken kulland   sayg  ifadesini g rmekteyiz. *Etek* kelimesi *d k-* fiili ile kal pla arak “bir ki inin elindeki e ya, para vb. nesneleri di er bir ki inin kullanımına sunması” anlam n  kazanm   ve deyimle mi tir. G n m z T rkiye T rk esinde *ete ine d k-* deyimini kullanılmamaktadır.

ferm n ng d n  ıqma- (<Fa. +T.) S z nden  ıkmamak.

Kev e  alq  sizin  ferm n ng z d n  ıqmasa, t di erse, Ab  H n fe rah mhi qab l q lmadı. (NF 128/20)

“K fe halk  sizin s z n zden d  arı  ıkmasa dedi inde Ebu Hanife kabul etmedi.”

Bu   ca sizni qat   sewgey erdi taq  h   sizin  ferm n ng z d n  ıqma ay erdi, t di. (NF 266/25)

“Bu Bey sizi  ok sevecek ve sizin s z n zden hi   ıkmayacak.” dedi.

Farsça “buyruk, emir” anlamlarında kullanılan *ferman* kelimesi, “içeriden dışarıya gitmek” anlamındaki *çık-* fiili ile kalıplaşmış ve olumsuzluk eki de alarak “alınan emir, buyruk dışında bir hareket yapmamak, emirden (sözden) çıkmamak, o emri, sözü yerine getirmek” anlamlarında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanımda olan *sözünden çıkma-* deyimini “birinin isteklerine, öğütlerine, sözlerine uyarak davranmak” anlamı ile (Aksoy, 2020b, s. 1046) *fermānından çıkma-* deyimini anlamsal açıdan uyuşmaktadır.

fermānıqa kir- (<Fa. + T.) Emrine girmek, emrinde olmak.

Yūsufnı ündegeyin taqı üzeñgizke qapuñnı bağlayın taqı rāzıñnı ayğıl. Eger fermānıñqqa kirse, kirdi ve eger fermānıñqqa kirmese qoğmağıl. (NF 250/15)

“Yusuf’u çağırayım ve üzerinize kapıyı kilitleyeyim, sırrını söyle. Eğer emrine girerse girer, fakat emrine girmezse bırakma.”

Farsça bir kelime olan *ferman*; “buyruk, emir” anlamlarında kullanılmakta olup *kir-/ (gir-)* fiili ile kalıplaşmıştır. Clauson’da *kir-* “girmek; bazı genişletilmiş anlamlarla Kuzeybatı Kumuk, Güneybatı Osmanlıda *gir-*; Tkm. *gi:r-*” şeklinde yer alır (EDPT, 1972, s. 735b). *Gir-* “dışarıdan içeriye girmek, sığmak, katılmak, almak, fethetmek vb. çeşitli anlamlara gelmektedir (TS, 2005, s. 764). *Fermanına gir-* metaforik bir kullanımla “birinin emirlerini yerine getirmeyi kabul etmek” anlamını taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde *ferman* kelimesinin yerini *emir* kelimesi olarak deyim kullanılmaya devam etmektedir. (Birinin) *emrine gir-* deyimini “bir kimsenin buyruğu altında bulunmayı kabul etmek” anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 353).

hıdmatga kir- (<Ar. + T.) Görev almak, hizmetinde olmak.

Qaçan kim Peyğāmbar ‘as hıdmatınga kirdiler erse, Peyğāmbar ‘as baqar... (NF 60 /19)

“Ki o Peygamber ‘as’ın hizmetine girdiklerinde, Peygamber ‘as bakar...”

Men taqı, özi hıdmatınğa kirdim. (NF 143/35)

“Ben de onun hizmetine girdim.”

Şābit ibnü Qays razhu Peyğāmbar ‘as hıdmatınğa kirdi taqı aydı: Yā Resūlallāhi helāk boldum. (NF 258/5)

“Sabit İbn-i Kays Hz. Peygamber’in (s.a.v) hizmetini görmeye girdi ve ‘Ey Allah’ın resulü! Mahvoldum.’ dedi.”

Arapça bir kelime olan *hıdmat*, “hizmet” anlamında kullanılan bir kelimedir (Ünlü, 2012, s. 228). Metnimizde “birinin işini görme veya birine yarayan bir işi yapma” anlamı ile yer almakta olup (TS, 2005, s. 896) *gir-* fiili ile kalıplaşarak “görev almak; işe, çalışmaya başlamak” anlamlarını karşılamış ve deyimleşmiştir. Kendinden yaşça ya da konum, mevki bakımından yüksek olanlara hürmet, saygı gösterilir. Metnimizden alınan ikinci örnekte İmam Şāfi‘, İmam Malik’in yanına girişini betimlerken “*hıdmatınğa kirdim*” ifadesine yer vermiştir. “Kapısına kul olmaya, eteğine yüz sürmeye, ona hizmet etmeye” gitmek şeklinde yorumlayabiliriz. *Hıdmatga kir-* deyimini Türkiye Türkçesinde bazı fonetik değişikliklerle kullanılmaya devam eden bir deyimdir. Örneklerin tümünde “derece olarak daha üst bir kişinin huzuruna çıkma, karşılıklı görüşmek için kişinin bulunduğu yere girme” anlamı kazanmıştır. “Hizmete girmek” deyimini Türkiye Türkçesinde “bir yerde çalışmaya başlamak, bir yerde görev almak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 470).

hıdmatında bol- (<Ar. + T.) Hizmetinde olmak.

Peyğāmbar ‘as hıdmatında üküş bolup turur erdi. (NF 90/40- 41)

“Hz. Peygamber’in yanında(hizmetinde) çok bulunmuştu.”

Peyğāmbar ‘as ahādışini eşitmek için Mekkeke bardı taqı Süfyān hıdmatında boldı. (NF 153 /2)

“Hz. Peygamber’in hadislerini öğrenmek için Mekke’ye gitti. Süfyan’ın yanına vardı. (Hizmetinde oldu.)”

Hizmet kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup “birinin işlerini yapma ya da birisi için işe yarar bir iş yapma” anlamına gelmekte olup *bol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “birinin işlerini yapmak üzere hazır olmak” anlamını karşılayan bir deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *hizmetinde ol-* deyimini “birinin yanında çalışmak, onun işlerini yapmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 471).

hıdmatında yöri- (<Ar.+ T.) Hizmetinde bulunmak, onun için çalışmak.

Munça ḥalāyiqğa ‘ilm aytur-sen, sendin yaşqa, kiçig oğlanqa şāgird boldunḡ taqı mununḡ hıdmatında yöriyür-sen (NF 139/9)

“Bunca halka ilim öğretirsin, senden yaşça küçük olana öğrenci oldun ve onun hizmetinde (yanında)bulunuyorsun.”

Arapça kökenli “hizmet, iş, huzur, kat, yan” anlamında kullanılan *hıdmat/hizmet* kelimesi (Ata, 2014, s. 171) “ileri doğru adımlar atarak gitmek” anlamındaki *yöri-/yürü-* fiili ile kalıplaşarak “birinin işlerini yapmak, onun hizmetinde bulunmak, yanında yürümek” gibi mecazi anlamlar kazanmış ve deyimleşmiştir. *Hıdmatında yöri-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamakta, fakat *hizmetinde ol-* deyimini “birinin yanında çalışmak, işlerini yapmak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 471).

sünnetinçe yöri- (<Ar.+T.) Sünnete göre davranmak.

Peyğāmbar ‘as’nunḡ sünnetinçe yörimegen taqı şahābanıḡ sīretinçe yörimegen bid‘at işler birle meşḡul bolḡannıḡ yamanlıqını aymaq ḡıybat ermez. (NF 269/17)

“Hz. Peygamber ‘in (s.a.v) sünneti ve sahabenin yaşantısı üzerine yaşamayıp da sonradan türetilen bilgilere göre (Hz. Muhammed’in ölümünün ardından ortaya çıkan değişik bilgi ve yargılara göre) işler yapan kişinin yaptıklarının kötü olduğunu söylemek ḡıybet değildir.”

H. Muhammed'in Müslümanlarca uyulması gerekli sayılan davranışları ve herhangi bir konuda söylemiş olduğu sözleri “sünnet” olarak adlandırılmakta olup (TS, 2005, s. 1828) sünnet kelimesi, iyelik ve eşitlik eklerini alarak “(onun) sünnetine göre, (onun) söz ya da davranışları nasıl gerektiriyorsa” anlamlarını ifade etmektedir. Sünnet kelimesi “adımlar atarak ileri doğru hareket etmek anlamındaki *yöri-/yürü-* fiili ile kalıplaşarak “H. Muhammed (s.a.v)’in söz ve davranışlarına göre hareket etmek, onu örnek alarak yaşamak” anlamlarını karşılamaya başlamış ve deyimleşmiştir. Sünnetinçe yürü- deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. “Birinin başladığı işi aynı anlayışla devam ettirmek” anlamını ifade eden *izinden yürü-* deyimini *sünnetince yürü-* deyimine karşılık olarak gösterebiliriz (Aksoy, 2020b, s. 894).

yolınğa kir- (<T. + T.) Yoluna girmek.

Cümle ħalāyiq bir yolğa kirseler, men ol ħalāyıqnı qoğup enşārılar yolınğa kirgey-men. (NF 56/27, 28)

Bütün insanlar bir yola girseler, ben o insanları bırakıp Ensarilerin gittiği yoldan giderim.

Yoluna gir- deyimini Türkiye Türkçesinde “istenilen, gerekli olan biçimde gelişmeye başlamak” anlamı ile yer almaktadır. Fakat bu anlam metnimizde geçen yola girmek/yoluna girmek deyimlerinin kullanıldığı anlamla örtüşmemektedir. Metnimizde *yola gir-* ve *yoluna gir-* deyimleri “(onların) inandığına inanmak, benimsediğini benimsemek, (onlarla) aynı inanç ve davranış kalıplarını benimsemek anlamlarında kullanılmıştır. Tasavvufta da “yola girmek” şeklinde ifade edilen tarikata girmek, tarikatın usul ve adaplarına uymak, onlara göre davranmak şeklinde açıklanmaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanımda olan (birinin) *izinden yürü-* deyimini “birine içten bağlanarak onun başladığı işi aynı anlayışla sürdürmek” anlamı metinde kullanılan *yolınğa kir-* deyiminin ifade ettiği anlam ile uyum sağlamaktadır (Aksoy, 2020b, s. 894).

yoluça yörü- Bir kişiye uymak, ona her konuda tabi olmak.

Eger bu hālāyiq benim yolumça yörimiş bolsa erdiler, maṅga inḡen sewüglüg bolḡay erdiler, tēdi. (NF 190/18)

“Eğer bu insanlar benim yolumda gitselerdi, bana çok sevimli geleceklerdi.”

Yol kelimesi “bir yerden bir yere giderken aşılacak uzaklık; insan, hayvan ve taşıtların üzerinden geçtiği, yürümeye uygun alan” anlamlarında kullanılmakta iken metnimizden alınan örneklerde gerçek anlamından uzaklaşarak “bir davranış biçimi, tutum ya da tarzın genel adı” olmuştur. *Yürü-* fiili de aynı şekilde “ileri doğru adım atarak ilerlemek” anlamından uzaklaşarak “(birinin) tutum ve davranışını benimsemek, doğru bulmak ve o şekilde davranmak” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiştir. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanılmamakla beraber benzer anlam ifade eden *peşinden yürü-* deyimi “1) birinin arkasından yürümek, gitmek; 2) mec. bir kimseye her konuda uymak” (Parlatır, 2007, s. 718); *(birinin) izinden yürü-* deyimi “birine içten bağlanarak onun başladığı işi aynı anlayışla sürdürmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 516).

3.21. İzin Konulu Deyimler

destür bër- (<Fa. +T) İzin vermek, müsaade etmek.

Yā Umm-i Mu‘īd, destūr bërür-mü-sen anı saḡmaqqa? tēdi erse, Umm-i Mu‘īd aydı: İnḡen destūr bërür-men. (NF 16/38-39)

“Ey Ümmü Muid! Sağmaya izin verir misin? deyince Ümmü Muid, ‘tabi ki izin veririm.’ dedi.”

Eyyūb (anası) Peyḡāmbar‘ as ḡazratıḡa kirdi. Destūr tiledi erse, Peyḡāmbar‘ as taqı destūr bërdi. (NF 19/24-25)

“Eyüp’ün annesi Hz. Peygamber’in (s.a.v) huzuruna girip izin isteyince Hz. Peygamber de izin verdi.”

Andın song̃ Peyğāmbar ‘as destūr bērdi erse, çıqtılar. (NF 20/9)

“Ondan sonra Hz. Peygamber (s.a.v) izin verdiğinde çıktılar.”

Eger destūr bērsēngiz, Ka‘beke ziyārat qılalīng taqı qurbānlar boğuzlağalīng tēdiler erse, anlar aydılar: Bu yoldın destūr bērmēz-miz. (NF 29/21-22)

“Eğer izin verirseniz Kabe’yi ziyaret edelim ve kurbanlar keselim.” dediklerinde onlar “Bu yoldan izin vermeyiz.” dediler.

Farsça *destūr* kelimesi “izin, müsaade” anlamda kullanılırken *bēr-/ver-* fiili “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, iletmek” anlamında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 2080). Metnimizde soyut bir kavram olan *destur*, somutlaştırılarak mecaz anlam kazanmış ve “izin vermek” anlamını ifade etmiştir. *Destur ver-* “birini bir şey yapmada serbest bırakmak” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. Deyim, Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren tanıklanmaktadır (Şen, 2022, s. 279). *Destur* vermek deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmazken aynı anlamı karşılayacak *müsaade et-* (*buyur-*) deyimini “1) izin vermek, 2) geçiş için yol vermek, yol açmak, 3) elverişli, uygun olmak.” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1438).

icāzat bē- (<Ar. + T.) İzin vermek.

Manğa taqı icāzat bērsēngiz, men Şāmqa barsam, ticārat qılsam tēp aydı. (NF 11/ 21)

“Bana da izin verseniz, ben Şam’a gitsem, ticaret yapsam.” diye söyledi.

Haq te ‘ālāqa hamd u senā qıldı taqı cümle halāyıqqa icāzat bērdi. (NF 23/43)

“Cenâb-ı Hakk’a şükretti ve herkese izin verdi. Tüm halka, insanlara izin verdi.”

Yā Muḥammed, bu yıl Mekkeke kirmekke icāzat yoq, kelür yıl icāzat bērelīng. (NF 33/17)

“Ey Muhammed! Bu yıl Mekke’ye girmeye izin yok. Gelecek yıl izin verelim.”

Ol aydı kim: Men Dāvud peygāmbār oğlu Süleymān men tēdi taqı bizke icāzat bērdi kim kiring tēp, taqı men kirmedim. (NF 47/33)

O “Ben Davut Peygamber’in oğlu Süleyman’ım” dedi. Bize girmemiz için izin verdi ama ben girmedim.

İcazet, Arapça bir kelime olup “izin, onay, onaylama” anlamlarına gelmektedir. Kelime, “kendinde olan bir nesneyi başka birine eriştirmek, iletmek” anlamındaki *bēr-ver-* fiili ile kalıplaşarak mecaz anlam kazanmış ve deyim oluşturmuştur. *İcazet ver-* deyimi “izin, onay vermek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 480).

3.22. Kabul Konulu Deyimler

maşlahat kör- (<Ar. + T.) Uygun görmek.

Yā emīre’l - mu’minīn, sizdin song ḫalīfa kim bolḡay, kimni maşlahat körer-siz? (NF 85/19)

“Ey müminlerin emiri! Sizden sonra kim halife olsun, kimi uygun görüyorsunuz?”

Peygāmbār ‘as taqı şaḫābalar bu sözni maşlahat kördiler. (NF 21/4-5)

“Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabeler bu sözü uygun buldular.”

Men aṅgar bey‘et bērmekim şer‘an revā bolur hem taqı Qurayşī turur hem taqı üküş fitneler basılır, tēdi erse cümle şaḫābalar maşlahat kördiler. (NF 120/25)

“Benim ona bağlılığımı bildirmem İslâm açısından uygundur. Hem (o da) Kureyş’tendir hem de karışıklıklar önlenir, dediğinde bütün sahabeler uygun gördüler.”

Maşlahat “uygun, beğenilen, takdir edilen hal” anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir kelime olup (Ünlü, 2012, s. 378) *kör-/gör-* fiili ile kalıplaşarak deyim

oluşturmuştur. *Gör-* fiili “bir duyu organı olan göz yardımı ile bir şeyin varlığını fark etmek” gerçek anlamından uzaklaşarak “yakışır olmak, münasip olmak, o iş için uygun olduğunu düşünmek” anlamlarını ifade ederek mecaz anlam kazanmış ve deyimleşme sürecine girmiştir. *Maşlahat kör-* şeklinde Türkiye Türkçesinde yer almayan deyim karşılık olarak *uygun gör-* deyimini “yakışır, yaraşır görmek, elverişli bulmak” anlamlarıyla karşılık olarak gösterebiliriz (Aksoy, 2020b, s. 1085).

muwāfaqat tüş- (Ar.+ T.) Uygun düşmek.

Menim rāyım Haq te ‘āl’ānıŋ fermānıŋa muwāfaqat tüşti. (NF 84/7)

“Benim görüşüm Cenâb-ı Hakk’ın buyruğuna uygun düştü.”

Muvāfaqat “uyma, uygunluk; uzlaşma, razı olma, peki deme” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelimedir (Devellioğlu, 1997, s. 695). *Düş-* fiili ise gerçek anlamıyla “yerçekiminin de etkisiyle yukarıdan aşağıya inme hareketi”ni ifade eder (TS, 2005, s. 590). *Muvāfaqat* ve *tüş-* kelimelerinin kalıplaşmasıyla *düş-* kelimesi mecaz anlam kazanarak deyim, “uygun olmak, örtüşmek, aynı doğrultuda olmak” anlamlarını ifade etmiştir. *Muvāfaqat tüş-* deyimini metinde tek yerde geçmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde *uygun düş-* deyimini “yakışmak, yaraşmak, elverişli olmak” anlamlarıyla kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1085).

revā kör- (<Fa. + T) Uygun bulmak, yakıştırmak.

Neteg mundağ harāmı özünge revā körer-sen? (NF 170/16)

“Böyle haramı nasıl kendine yakıştırırsın.”

Haq tvt revā körmedi kim mu’min kimerse taqı bir mu’minge kīnelig bolsa, hāşşa Abū Bekr meŋgizlig mu’min bolsa. (NF 291/21)

“Cenâb-ı Hak mümin kişi bir mümine, özellikle de Ebu Bekir’e benzer bir mümin ise, uygun görmedi.”

Revā, Farsça bir kelime olup “uygun, lâıyk, yerine getirme, karşılama” anlamlarında kullanılmaktadır (Ata, 2014, s. 352a). *Kör-/gör-* fiili ise “temel olarak (bir şeyi) görmek, çeşitli geniş anlamlarıyla birlikte örneğin (bir şeyi) tecrübe etmek” (EDPT, 1972, s. 736a) anlamı ile yer almaktadır. Metnimizde Şeyh Nessâc’ın kendisini ziyarete gelen bir kadı ile yaptığı görüşmede, onun yaptığı iş karşılığı insanlardan rüşvet aldığını fark ettiğinde, ona söylediğı “bu durumu kendine nasıl yakıştırıyorsun, kendini buna mı lâıyk buluyorsun” anlamlarını ifâde etmek için kullanılan *reva gör-* deyimini “uygun görmek, layık görmek, yerine getirmek” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 483b). Türkiye Türkçesinde (bir davranışı birine) *reva gör-* deyimini “bir davranışı, bir olayı bir kimse için uygun görmek” anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 732).

3.23. Kılavuzluk Etme Konulu Deyimler

köni yolqa köndür- Doğru yola döndürmek, birine doğru yolu göstermek.

Seniñ sebebüñdin bir kimersenî Haq te’âlâ köni yolqa ködürse, ol sanğa yahşıraq turur dünyâ malını şadaqa qılmaq şavâbıdın, tēp aydı. (NF 159/23)

“Allah senin vasıtanla bir kişiyi doğru yola döndürürse bu senin için dünya malını sadaka verme sevabından daha güzeldir.”

Köni kelimesi Clauson’da “doğruluk” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 732b). *Yol* kelimesinin +*qa* yönelme ekini alarak *yolqa* şeklinde geçtiğı metnimizden alınan örnek cümlede “bir yerden bir yere gitmek için aşılın uzaklık, mesafe” gerçek anlamından sıyrılarak yapılan iş ve amellerin kurallara, töreye uygun olmasını; dîni gereklerin yerine getirilmesini, her türlü kötülükten uzak olmasını ifade etmektedir. Doğru yol mecazi anlamda Hak yolunu da ifade etmektedir. KB’de *köni yolka kirdiñ* ifadesi “dosdoğru yola (cennete) girdin” (EDPT, 1972, s. 917b) şeklinde bulunmaktadır. *Köndür-* fiili ise “birisini doğru yola yönlendirmek; birisine doğru yolu göstermek” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 730b). *Köni yolqa ködür-*deyimi “doğru yola döndürmek, doğru yola çevirmek, her türlü kötülüğün uzak olduğı dîni görevlerin yerine

getirildiği bir yaşam tarzı benimsemesini sağlamak” anlamını karşılayarak deyimleşmiştir. *Doğru yola döndür-* deyimini, Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

yol köndür- Yol göstermek.

Muhammed ummatınga veliler kelip yol köndürürler, tēp i tiqāt qıldım. (NF 185/36)

“Muhammed (s.a.v) ümmetine veliler gelip yol gösterirler diye düşündüm.”

Yol kelimesi bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik anlamının yanında mecazi olarak “tavır, tutum, yöntem, tarz, davranış biçimi” anlamlarını da karşılamaktadır. *Köndür-* fiili ise “doğru yola sevk etmek” anlamlarında kullanılmıştır (Paçacıoğlu, 2016, s. 420a). Metnimizden alınan örnek cümlede *yol* kelimesi, “bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, mesafe” (TS, 2005, s. 2188) gerçek anlamından sıyrılarak “tutum, davranış biçimi,” anlamlarını karşılamıştır. İki kelimenin kalıplaşması ile “ne yapılacağı, nasıl bir tutum ve davranış benimsenip uygulanacağını öğretmek” anlamında bir deyim oluşmuştur. *Yol göster-* deyimini “1) kılavuzluk etmek, yolu bilmeyene anlatmak, tarif etmek 2) mec. ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1122).

yol körgüz- Yol göstermek.

Haq tebāreke ve te ‘āl ‘ā benim birle sizlerke yol körgüzdi. (NF 56/30)

“Yüce Allah (cc) benimle size yol gösterdi.”

“Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik, rāh” anlamındaki *yol* kelimesi (TS, 2005, s. 2188) *körgüz-/göster-* fiili ile kalıplaşmış mecazlaşarak “nasıl davranılacağını, neler yapılacağını öğretmek” anlamı kazanmış ve deyimleşmiştir. Deyim, fiilde gerçekleşen fonetik değişikliklerle (kör-/gör- arasında k>g

değişimi; körgüz- *kör- güz- ffe/göster-*) *yol göster-* biçiminde Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. *Yol göster-* 1) kılavuzluk etmek, yolu bilmeyene anlatmak, tarif etmek 2) mec. ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek” anlamlarında Türkiye Türkçesinde de kullanılan bir deyimdir (Aksoy, 2020b, s. 1122).

3.24. Küçümseme Konulu Deyimler

ẖör kör- (<Fa. +T.) Hor görmek, değersiz saymak.

Özini uluğ kördi taqı ol fāsiqni ẖör kördi erse, Haq tvt ol ‘ābidniḡ ol qılğan işini tilemedi. (NF 259/6)

“Kendini büyük, o günahkârı küçük gördüğünde Cenâb-ı Hak, o âbidin yaptığı ibadeti kabul etmedi.”

Haq te ‘āl‘āniḡ buyruqını osal tutsaḡ iltifat qılmasaḡ taqı ḡalāyıq közünde ẖör körünsēḡ, barçadın öziḡni artuq körsēḡ, kibr ol bolur, tēdi. (NF 258/26)

“Cenâb-ı Hakk’ın emirlerinden usanırsan, önemsemezsen insanları değersiz görürsen, kendini herkesten yüksek görürsen bu, kibirdir.” dedi.

Farsça bir kelime olan *hor* “adi, bayağı, aşağılık” anlamlarında kullanılmaktadır. (Ata, 2014, s. 174) *Kör-/gör-* fiili ise gerçek anlamıyla “göz sayesinde çevredeki varlıkları seçme, onları tanıma eyleminin adıdır.” Clauson’da “temel olarak (bir şeyi) görmek, çeşitli geniş anlamlarıyla birlikte örneğin (bir şeyi) tecrübe etmek” biçiminde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 736a). *Gör-* kelimesi metaforik olarak kullanılmış ve *hor gör-* deyimini “değersiz saymak, kıymet vermemek, kendinden aşağı kabul etmek” anlamları kazanmıştır. Deyim “bir kimseye değersiz gözle bakmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 860).

ẖōr (köz birle) baq- (Fa. + T. + T.) Değer vermemek.

*Kibr ol bolur kim Haq te ‘āl‘āning fermāninga iltifāt qılmas(a) taqı halāyığğa
hōr kōz birle baqsa. (NF 258/3)*

“Kibir, Cenâb-ı Hakk’ın emirlerine önem vermeme ve insanları değersiz sayma ile olur.”

*Ol ‘ābid qatında olturdı erse, ol ‘ābid bu fāsiqdin ‘ārlandı taqı bu fāsiqqa hōr
kōz birle baqtı. (NF 259/4)*

“O ibadet eden kişinin yanına oturduğunda âbid bu günahkâr kişiden utandı ve ona yüksekte baktı, onu hor gördü.”

*Men ol zāhidning cümle řā'atını ħabř qıldım, řā'atını baştın qılsun benim
qullarımğa ħōr köz birle baqqanı üçün. (NF 259/10-11)*

“Ben o zahidin bütün ibadetlerini iptal ettim, benim kullarıma hor gözle baktığı için ibadetini baştan yapsın.”

Farsça kökenli bir kelime olan *hor* kelimesi, deyimimizde *göz* ismini niteleyen bir sıfat özelliği göstermektedir. *Hor göz* “aşağılayan, değer vermeyen bakış”ı ifade ederken *bak-* fiili ise “gözetlemek, seyretmek” anlamında değil “(hor) saymak, öyle değerlendirmek, küçümsemek” anlamıyla kullanılmıştır. (Birine) *hor bak-* deyimini “değersiz saymak, değer vermemek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 898).

3.25. Mesafe, Yol Konulu Deyimler

yıraq düş- Uzak düşmek.

*Talḥanınḡ közi ol qazqa tüşti taqı közini anḡa uydurdı taqı köngli Haq te'ālā
hazratındın yıraq tüsti. (NF 169/30-31)*

“Talha’nın gözü ilişip o kaza takıldı (gözü onu takip etti) ve gönlü Cenâb-ı Hak’tan uzaklaştı.”

Yûsuf aydı: Men saḡa yaqın kelsem, Taḡrıdın yıraq tüşer-men. (NF 250/34)

“Yusuf, ben sana yaklaşsam Allah’a uzak düşerim, dedi.”

Clauson’da *yıraq* “ırak” (EDPT, 1972, s. 963a) kelimesi “uzak, çok uzak” biçiminde yer almaktadır”(EDPT, 1972, s. 214a). *Tüş-* fiili ise (bir yere) çekilmek hem de istemsiz olarak (bir şeyin) düşmesi için aşağı doğru hareketin genel bir çağrışımına sahiptir (EDPT, 1972, s. 560a). *Uzak* ve *düş-* kelimelerinin kalıplaşması ile “uzak olmak, mesafe olarak uzakta bulunmak” anlamlarını ifade etmiş ve mecaz anlam kazanmıştır. Metnimizden alınan örnekte gönlün Yüce Allah’tan uzak düşmesi ifade edilmiştir. Türkiye Türkçesinde *uzak düş-* deyimini “uzak olmak, uzak bulunmak” anlamları ile yer almaktadır (TS, 2005, s. 2048).

yol bër- Yol vermek.

Bir yılan keldi, taqı ol teřükdin çıqmaqqa qařd qıldı Abū Bekrning ađaqınęa başını tegürdi. Abū Bekr rařhu yol bërmedi. (NF 16/8)

“Bir yılan geldi, o delikten çıkmak istedi. Başını Ebu Bekir’in ayağına değdirdi. Ebu Bekir yol vermedi.”

Bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık anlamında kullanılan *yol* kelimesi (TS, 2005, s. 2188) bir şeyi birisine iletmek anlamındaki *ver-* fiili ile kalıplaşıp olumsuzluk eki ile kullanıldığında “geçmesine izin vermemek” anlamını ifade eden bir deyim oluşturmuştur. *Yol ver-* deyimini “1) geçmesine izin vermek 2) hızını artırmak 3) işten çıkarmak, içine son vermek” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 2189).

3.26. Müjde Konulu Deyimler

bişārat bër- (<A. + T.) Müjde vermek.

Peyğāmbar ‘as çeriglerini, şaflarını tüzdi, taqı halāyıqnı uruşqa qondurdi, taqı munlarga feth birle bişārat bërür erdi. (NF 53/7)

“Hz. Peygamber (s.a.v) askerlerini, saflarını dizdi, herkesi savaş konumuna getirdi ve onlara zafer ile müjde verdi.”

Menim qadğum, hasretim ol ‘āşī ve cāfī ümmetim üçün turur, maṅga anlar aḥvālının bişārat bërgil! (NF 65/23)

“Benim üzüntüm ve özlemim o günahkâr ve (kendi nefesine) zulmeden ümmetim içindir. Bana onların durumundan müjde ver.”

Ey uçmaḥ birle bişārat bërilmış atam, ey ummatınga şefqatlıg, mihrubān atam! tēp yığlar erdi. (NF 66/12-13)

“Ey cennetle müjdelenmiş atam, ey ümmetine şefkatli, merhametli atam (babam) diyerek ağlıyordu.”

Bişārat “müjde, muştı” anlamlarında kullanılan Arapça bir kelime olup (Ünlü, 2012, s. 102) *bër-/ver-* fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmakta; *b>v* değişimi geçiren *ber-* fiili ise Türkiye Türkçesinde vermek şeklinde kullanılmakta olup *bişārat bër-* deyimine Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır. Fakat ifade ettiği anlam açısından Farsça bir kelime olan *müjde*, *müjde ver-* (götürmek) şekli ile “bir kimseye sevindirici, mutlu bir haberi ulaştırmak” anlamında Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1432).

müjde bër- (<Fa. + T.) Müjde vermek, sevindirici haberi ulaştırmak.

Taṅrı te‘ālā yalguz saṅga ol şevāb bërgey tēp Peyğāmbar ‘as. Abū Bekrke müjde bërdi. (NF 73/7)

“Yüce Tanrı yalnız sanan o sevabı verecek diye Peygamber as. Ebu Bekir’e müjde verdi.”

Müjde kelimesi “muştı; sevindiren haber, sava, müjde, erim beşaret” anlamlarında kullanılan Farsça bir kelime olup (TS, 2005, s. 1432) *ber-/ver-* fiili ile kalıplaşarak “sevinilecek bir haber iletmek” anlamı kazanmış ve deyim oluşturmuştur. *Müjde ver-* (götürmek) deyimini “bir kimseye sevindirici, mutlu bir haberi ulaştırmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 649).

3.27. Onur, Haysiyet Konulu Deyimler

ağır kel- (<T. + T.) Gücüne gitmek, onuruna dokunmak.

Bismike'llāhümme tēdi erse, musulmānlarqa bu söz ağır keldi. (NF 33/37)

“Allah’ım senin isminle dediğinde Müslümanlara bu söz dokundu, güçlerine gitti.”

İmām Şāfi’īning vālidası hēç mundağ huşūmat birle qāzīqa barmış y oq erdi. Bu iş inġen ağır keldi. (NF 140/6)

“İmam Şāfi’ī’nin annesi böyle düşmanlıkla (böyle bir dava ile) kadiya gitmemişti. Bu iş çok ağırına gitti.”

Men öz hācatım üçün sening malıngdın alsam, kerek kim saŋga ağır kelmese, tēdi. (NF 178/28)

“Ben ihtiyacım için senin malından ne kadar harcasam sana ağır gelmemeli, dedi.”

Bizlerke taqı Huzeyfening mundağ qılmaqı inġen ağır keldi erse Huzeyfe aydı razhu: Bilür-mü-sen, men mundağ nişe qıldım? (NF 214/13)

“Böyle yapması bizlere de ağır gelince (gücümüze gidince) Huzeyfe, ‘Böyle bir işi ben neden yaptım biliyor musun?’ dedi.”

Ağır kelimesi temelde “tartıda çok çeken, hafif karşıtı” anlamında kullanılmakla birlikte yüzyıllar içinde bazı anlam dallanmaları yaşamıştır. “Eski Türkler, saygıdeğer ve hürmet edilmesi gereken şeyler için “ağır” deyimini kullanırlardı (Erol, 2018b, s. 647). Ağır misafir (itibarlı, değerli) sıfat tamlaması ile Türkiye Türkçesinde bunun yansımasını görebiliriz. *Ağır gel-* deymi “gücüne gitmek, onuruna dokunmak, yapılması güç gelmek, kişiliğine zor gelmek, büyüklüğünün zedelendiğini düşünmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde de kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 35). Aynı zamanda *ağırına git-*, *gücüne git-* deyimleri “onuruna dokunmak veya gücüne gitmek” anlamları ile ağır gel- deymi ile anlamsal benzerlik içerisindedir (Aksoy, 2020b, s. 534).

yüz suyu tök- Onuru sarsılmak, şerefi ile oynanmak.

Hurmet qılmaz, yüzüm suyun halâyıq qatında töker. (NF 91/14)

“(Bana) saygı duymaz. Halkın yanında onurumu sarsar.”

Musulmannıñ qanını nâhaq yerde tökmek harâm turur taqı nâhaq yerde mālını almaq taqı harâm turur taqı yüzi suwını tökmek harâm turur. (NF 268/17-18)

“Müslümanın haksız yere kanını dökmek haramdır, haksız yere malını almak da itibarını düşürmek de haramdır.”

Ey yārānlarım, qayu biringiz kim taqı bir mu'minning mālını şerī'atdın taştın almış bolsa taqı gıybat qılıp yüzi suwını tökmüş bolsa, zīnhār ol mālını edisinge qaytarsun taqı yüzi suwını töküp āzār qılmışdın behillik tilesün. (NF 271/12-13,14)

“Ey ashabım! Hañiniz bir müminin malını şeriat kuralları dışında alırsa, gıybet edip (ona) itibarını kaybettirirse mutlaka o malı sahibine geri versin ve değersizleştirdiği, incittiği o kişiden bağışlanmayı dilesin.”

Yüz kelimesi çok anlamlı bir kelime olmakla birlikte “görünüm, güzellik”, “başa, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat”

anlamlarında kullanılır (TS, 2005, s. 2212). Su, yaşam için çok gerekli bir sıvı olup suyun yokluğunda insanoğlunun hayatta kalma şansı bulunmamaktadır. Vücut susuz kaldığında tüm hücreler yavaş yavaş ölmeye, hücreler öldüğünde de deri solmaya ve kurumaya başlar, canlılığını yitirir. *Yüzsuyu dök-* deyiminde suyun bu hayati yönü ifade edilmiş fakat mecaz anlam ön plana çıkarak “onur sarsılması, utanmak, utandırılmak” kastedilmiştir. *Yüz suwı* “şeref, haysiyet, onur” anlamlarındadır. Onuru sarsılan, utanan insan, yüzünün canlılığını, parlaklığını yitirir; yüzünün suyu dökülmüş gibi olur. *Yüzsuyu dök-* deymi “onurunu sarsacak kadar çok yalvarmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1133).

3.28. Ölüm Konulu Deyimler

cān bër- (<Fa. + T.) Can vermek.

Menim köksüm üze cān bërdi taqı song hālında benim yarımını öziniñ yarı birle cem ‘ qıldı tēp küwenür erdi. (NF 66/6)

“(Hz. Peygamber) benim göğsümde can verdi ve son anlarında benim tükürüğümle kendi tükürüğünü birleştirdi diye övünürdü.”

Mēni falān öltürdi, tēdi taqı yıqıldı, cān bërdi. (NF 238/24)

“Beni falan kişi öldürdü.” diyerek yıkıldı ve can verdi.

Yā Rabbenā, men gāzāt qıldım, kāfırlar birle uruştum, seniñ dīniñni yüksek qılmaq üçün taqı seniñ hoşnūdluquñg üçün uruştum taqı cān bërdim, şehīd boldum. (NF 283/7)

“Ya Rabbi ben cihat yaptım. Kâfirlerle savaştım, senin dinini yüceltmek ve seni hoşnut etmek için vuruştum ve can verdim, şehit oldum.”

Can kelimesi Farsça bir kelime olup “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık”(TS, 2005, s. 344); “can, ruh, samimi, içten” anlamlarında kullanılır (Ünlü, 2012, s. 119). Kelime *bër/ver-* fiili ile kalıplaşarak

deyim oluşturmuştur. *Can ver-* deyimi “1) ölmek, 2) Bir şeyi, hayatı onun uğruna feda edecek kadar çok istemek, 3) Güçlendirmek ya da yaşar duruma getirmek” anlamlarını ifade etmekte olup (TS, 2005, s. 678) metnimizde “ölüm” anlamı ile geçmekte ve Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir.

cāndın keç- (<Fa. +T.) Canından vazgeçmek.

Ādemī (Ĥaq te ‘āl‘ā) rizāsı için sewer cānıdın keçmeginçe, oğlı kızıldın, māl tawardın keçmeginçe neteg dōst bolğay? (NF 145 /28)

“Bir insan kendi canından, oğlundan, kızından, malından ve mülkünden geçmeden Allah için nasıl dost olacak?”

Ĥaq te ‘āl‘ā rizāsı için cāndın taqı keçti erse, cümle ferīřteler bildiler kim Ībrāhīm peygāmbar ‘as Ĥaq te ‘ālānıñ dōstluqına lāyıq ermiş. (NF 145/34)

“Allah rızası için canından vazgeçtiğinde tüm melekler anladılar ki Ībrahim Peygamber Allah’ın dostluğuna lāyıkılmış.”

Yā Resūlallāhi, bizler bu isigde munça emgek tartıp oğul qızdın ağrılıp cāndın keçip tenimizni kāfirlarnıñ qılıçına qarşu qodup turur-miz. (NF 284/25)

Ey Allah’ın Resulü! Bizler bu sıcakta bunca emek çekip oğul ve kızdı ayrılıp canımızdan vazgeçip kâfirlerin kılıcına karşı koyup dururuz.

Farsça kökenli bir kelime olan *cān*, “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık” (TS, 2005, s. 344) anlamında kullanılırken *keç-/geç-* fiili “bir yerden diğetine gitmek” gerçek anlamı ile değil mecaz anlam kazanarak “bırakmak, vazgeçmek” anlamını ifade etmiştir. "Bana yârdan geç diyorlar/Seven yârdan geçilir mi? halk türküsünde de görülen *geç-* fiili “vazgeçmek” anlamını ifade eder. *Canından geç-* deyimi “ölümü göze almak, ölüm için hazır olmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 230).

cānı çıq- (<Fa. + T.) Canı çıkmak.

Bilmez-men hālī mü cānım çıkar yā taqı bu sâ'atdın songra mu cānım çıkar? tēp aydı. (NF 304/10)

“Canım şimdi mi çıkar bu saatten sonra mı bilmiyorum.” diye söyledi.

Cān, “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık” şeklinde açıklanan Farsça bir isimdir (TS, 2005, s. 344). *Çıq-* fiili ise “çıkmaq, dışarı gelmek” anlamlarındadır (EDPT, 1972, s. 405b). *Canı çık-* deyimini mecazi olarak “ölmek, hayatın sona ermesi” anlamaları kazanmıştır. Deyim, “1) Ölmek, 2) Yaptığı zor bir işten dolayı çok yorulmak, bitkin bir hale gelmek” gibi çeşitli anlamlarla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 673).

cānını qabz qıl- (<Fa. + Ar.+ T.) Canını almak, öldürmek.

Ėwinge kirsēng, destūr tilegil, cānını qabz qılmaqğa taqı destūr tilegil. (NF 64/19)

“Evine girsen izin iste, canını almak için de izin iste.”

Eger destūr bērmese, qabz qılmağıl ve eger destūr bērse, qabz qılğıl. (NF 64/20)

“Eğer izin vermezse (canını) alma ve eğer izin verirse (canını) al.”

‘Azrā’il taqı Peyğāmbār’ as’nung mübārek cānını qabz qılu başladı. (NF 65/32)

“Azrail (as) de Hz. Peygamber’in (s.a.v) canını almaya başladı.”

Can, “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık” şeklinde açıklanan Farsça bir isimdir (TS, 2005, s. 344). *Qabz qıl-* ise “almak, teslim almak, ele almak, öldürmek” anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2012, s. 277). Deyim, Türkiye Türkçesinde metinde kullanıldığı biçimde yer almamaktadır. Fakat ifade ettiği anlama uygun olarak *canını al-* deyimini 1) öldürmek, 2) canını

verdirecek kadar memnun etmek, 3) sıkıntıya sokmak” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 346).

cānnı teslim qıl- (<Fa. + Ar.+ T.) Ruhunu teslim etmek, ölmek.

Kelime-i şehādat aydı taqı cānnı Haqqa teslim qıldı. (NF 122/23)

“Kelime-i şehadet getirdi ve ruhunu Hakk’a teslim etti.”

Farsça bir kelime olan *cān*, “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık” şeklinde açıklanırken (TS, 2005, s. 344) Arapça kökenli *teslim* kelimesi “bir şeyi sahibine vermek” anlamında olup *qıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “ölmek, canını Allah’a , asıl sahibine, vermek” anlamında kullanılarak deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *ruhunu teslim et-* deyimi “ölmek” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1018).

dünyādın bar- (<Ar. + T.) Ölmek, vefat etmek.

Abū Leheb dünyādın barmışdın song tüşimde körer-men. (NF 14/1)

“Ebu Leheb, öldükten sonra rüyamda gördüm.”

Peygamber ‘as dünyādın bardı erse, Haq te ‘ālānıng Kelāmı aramızda bar. (NF 69/14)

“Peygamber as dünyadan göçtü ise aramızda Cenâb-ı Hakk’ın Kur’an’ı var.”

Peygamber ‘as dünyādın bardı, mendin rāzī erdi. (NF 76/12)

“Hz. Peygamber dünyadan göçtü, o benden memnundu.”

Dünyā kelimesi Arapça bir kelime olup “dış, çevre, ortam” anlamlarına gelmektedir (TS, 2005, s. 586). Kelime, *-dın* ayrılma eki ile birlikte kullanılmış;

ardından *bar-* fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Bar-* fiili küçük bir fonetik değişiklikle *var-* şeklinde kullanılmış, “ulaşmak “anlamına gelen *bar-* fiili dünyadın kelimesi ile birlikte “artık yaşamamak, ölmek, vefat etmek “anlamına gelen bir deyim meydana getirmiştir. Türkiye Türkçesinde bu şekilde bir kullanım bulunmamakla birlikte *dünyadan bar-* deymi, “dünyaya gözlerini kapamak (yummak)” deymi ile ilişkilendirilebilir (Aksoy, 2020b, s. 740).

dünyādın çık- (<Ar. + T.) Vefat etmek, ölmek.

Üküş peşīmān nedāmet yēgey-sen, eger īmānsız dünyādın çıqsañg tēdi erse Abū Leheb tek qaldı. (NF 12/14)

“Eğer Müslüman olmadan ölürsen çok pişman olacaksın dediğinde Ebu Leheb sessiz kaldı.”

Ümmetlerinġ dünyāda īmān birle tirilgeyler taqı dünyādın çıqmışda īmān birle çıqğaylar tēdi. (NF 42/20)

“Ümmetin dünyada imam ile yaşayacak ve dünyadan ayrılırken imam ile ayrılacaklar.”

Bu ölüm kelmişde dünyādın nē hāl üze çıqğay-men. (NF 121/22)

“Bu ölüm geldiğinde dünyadan nasıl ayrılacağım.”

Dünyā kelimesi Arapça bir kelime olup “dış, çevre, ortam” anlamına gelmekte (TS, 2005, s. 586) *çık-* fiili ise içeriden dışarıya varmak, gitmek anlamındadır (TS, 2005, s. 425). İki kelime kalıplaşarak “ölmek” anlamını ifade eden bir deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *dünyaya gözlerini kapa-* “ölmek, vefat etmek”; *göçüp git-* “ölmek” deyimleri aynı anlam ifade etmektedir. İnsanı Allah’tan uzaklaştırıp şaşırtan her şey, her türlü mal, mülk, şöret, itibar dünya olarak gösterilir. Mutasavvıflar, zahitler dünyayı yılan, zehire, cadıya, fâhişeye benzetirler. Zâhidler dünyayı üç talakla boşamışlar, dünyayı âhiretin kuması saymışlardır (Uludağ, 1999, s. 155,156).

dünyādın köç- (<Ar. + T.) Ölmek, vefat etmek.

Varqa 'bnü Nevfel taqı dünyādın köçti. (NF 6 /37)

“Varka İbnü Nevfel de öldü, vefat etti.”

Dünyā kelimesi Arapça bir kelime olup “dış, çevre, ortam” anlamına gelmektedir (TS, 2005, s. 586). Kelime, *-dın* ayrılma eki ile birlikte kullanılmış; ardından köç-yardımcı fiili ile birleşerek deyim oluşturmuştur. *Köç-* fiili Türkiye Türkçesinde fonetik değişikliklerle *göç-* şeklinde kullanılmış, “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” gerçek anlamını üstlenmiştir (TS, 2005, s. 769). Metnimizde ise *göç-* kelimesi *öl-* anlamını ifade ederek mecaz anlam yüklenmiştir. Böylece *göç-*, *dünyādın* kelimesi ile birlikte “artık yaşamamak, ölmek, vefat etmek” anlamına gelen bir deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde halk arasında kullanılmaya devam etmektedir.

(dünyādın) naql qıl- (<Ar.+ T.) Ölmek.

Peyğāmbar 'as dünyādın naql qılmışta toquz hatun qaldı. (NF 4/29)

“Peygamber as. vefat ettiğinde dokuz hatun kaldı.”

Cümle şahābalar bildiler kim Peyğāmbar haqīqat dünyādın naql kıldı (NF 68/26)

Bütün sahabeler Hz. Peygamberin (s.a.v) vefat ettiğini öğrendiler.

Her ayna bir kün kelgüsü turur sizlerde birîngiz üze kim ol kün içinde mēni körmegey-siz, men āhīratqa naql qılmış bolğay-men. (NF 57/14)

“Kesinlikle öyle bir gün gelecek ve sizlerden biriniz o gün beni göremeyeceksiniz, ben ahirete gitmiş olacağım.”

Qaçan kim Peyğāmbēr ‘as dūnyādın naql kıldı erse, ‘Ömer taqı ‘Osmān (taqı ‘Alī) razhumā kirdi(ler) (68/1)

“Hz. Perygamber (s.a.v) vefat edince Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali girdiler.”

Nakil, kelimesi Arapça bir kelime olup “bir yerden alıp başka bir yere iletme, aktarma, taşıma, geçirme, aktarım; göç, taşınma” (TS, 2005, s. 1452) anlamlarına gelmekte ve *kıl-* yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığında “yer değiştirmek, ölmek” anlamlarını kazanmaktadır. Metnimizdeki kullanımı ile de vücudun varlık âleminden yokluk âlemine nakli, geçişi söz konusudur. Vücudun nakil olması ile *nakil* kelimesi, “ölüm” anlamına işaret ederek mecaz anlam kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde *dünyadan nakil kıl-* deyimini kullanılmamaktadır. Fakat *göç et-* deyimini “mec. ölmek” anlamı ile benzer olarak gösterebiliriz (TS, 2005, s. 769).

dünyādın riḥlat qıl- (<Ar.+ Ar. + T.) Ölmek.

Abū Bekr razhu taqı dūnyādın riḥlat qıldı. (NF 76/12)

“Hz. Ebu Bekir dünyadan göçüp gitti. (Öldü)”

Qaçan kim men dūnyādın riḥlet qılsam, zīnhār ve zīnhār ḥalīfaliqnı ‘Ömerke bergey-siz. (NF 82/8)

“Ben bu dünyadan gider olursam halifeligi kesinlikle Ömer’e veriniz.”

Arapça bir kelime olan *dünyā*, “üzerinde yaşadığımız kara parçası, yeryüzü” anlamına gelmekte olup, *-dın* ayrılma eki ile birlikte kullanılmıştır. *Riḥlet* kelimesi ise Arapça “göç etme, ölme” anlamlarına gelmekte (Ünlü, 2012, s. 484) ve kelime *qıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak mecaz anlam ifade etmekte, yani “ölüm” anlamını karşılamaktadır. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

(dünyādın) safar qıl- (<Ar. + T.) Dünyadan sefer etmek, ölmek.

Yā Cebre'il bu kün dünyādın safar qılur künüm turur, āhīratqa riḥlat qılur künüm turur. (NF 65/9)

Ey Cebrail! Bugün dünyadan ayrılma, ahirete göç etme günümdür.

Sefer “yolculuk” anlamına gelen Arapça kökenli bir kelimedir ve *kıl-* fiili ile kalıplaşarak mecaz anlam kazanmış ve “ölüm” anlamında kullanılan bir deyim oluşturmıştır. *Sefer et-* deyimini “gezme, gezinti yapmak, yolculuk etmek” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1721). Metnimizdeki kullanımda da “bu dünyadan öbür dünyaya sefer etmek” yani “ölüm” anlamı ifade edilmiş ve ölüm kavramı yolculuğa benzetilmiştir.

ecel yet- (<Ar. + T.) Eceli gelmek, ölme vaktinin gelmesi.

Eger ecel yetse neteg qılğay- men? (NF 92/19)

“Eğer ölüm gelirse ne yapacağım?”

Arapça bir kelime olan *ecel* “hayatın sonu, ölüm zamanı”(TS, 2005, s. 598); *yet-* fiili ise “ulaşmak, yetişmek, erişmek; yeterli olmak” anlamlarını ifade etmektedir (Ünlü, 2012, s. 679). *Ecelin gelmesi* deyimini ‘ölüm zamanının geldiğini’ ifade etmektedir. Burada *ecel*, kişileştirilerek canlı bir varlık gibi gösterilmiş, teşhis sanatı kullanılmıştır. *Eceli gel-*deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmakta ve “ölüm veya yok olması kaçınılmaz duruma gelmek” anlamını karşılamaktadır (TS, 2005, s. 598).

īmānsız çıq- (<Ar. + T.) İmansız gitmek, dinin gereklerini yerine getirmeden ölmek.

Abū Leheb aytur: Īmānsız çıqqanım şūmluqı taqı Peyğāmbar‘ as(nı) āzārlağanım şūmluqı turur. (NF 14/4)

Ebu Leheb “İman etmeden ölmemin ve Hz. Peygamber’e (s.a.v) eziyet etmemin uğursuzluğudur.” dedi.

Āhīratqa īmānsız çıqmaqđın qorqar-men. (NF 163/34)

“Ahirete imansız gitmekten korkarım.”

İman “inanç” anlamına gelen İslâm dininde, Tanrı’ya bağlanma, inanç, inanma ifade eden bir kelimedir (Eyuboğlu, 2020, s. 346). *Çık-* fiili ise burada mecaz anlam kazanarak “öl-” fiili yerine kullanılmıştır. “İnançsız ölmek, dinin gereklerini yerine getirmeden vefat etmek” anlamında kullanılan imansız çıkmak deyimini Türkiye Türkçesinde değişiklik göstererek *imansız gitmek* şeklinde yer alıp “Tanrı’ya iman etmeden ölmek” anlamını karşılamaktadır (TS, 2005, s. 961).

qan tök- Öldürmek, ölümüne sebep olmak.

Yeryüzinde fesād qılğaylar, nāḥaq qan tökgeyler (NF 191/31)

“Yeryüzünde bozgunculuk edecek, haksız yere kan dökcek.”

Nāḥaq qanlar töktiler, anlarını helâk qıldınġ. (NF 191/33)

“Haksız yere kan döktüler, onları yok ettin.”

Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvıya *kan* adı verilmekte olup (TS, 2005, s. 1056) kelime, “dökmek, boşaltmak; dağıtmak, saçmak, vermek” anlamlarındaki (Ata, 2014, s. 431a) *tök-/dök-* fiili ile kalıplaşarak “öldürmek, ölümüne sebep olmak” anlamları kazanmış ve deyimleşmiştir. Metnimizde

Yüce Allah (cc), Âdem Peygamberi yaratmak istediği zaman melekler: “Yeryüzünde bozgunculuk edip kan dökecek kişiler mi yaratacaksın? Cinleri yaratmıştın, onlar kötülük işleyip haksız yere kan dökmüşlerdi.” sözlerinin yer aldığı bölümde kan dökmek deyimini iki kere geçmektedir. Türkiye Türkçesinde *kan dök-* deyimini “ölüme yol açmak, cana kıymak” anlamlarıyla kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 904).

rihlat qıl- (<A. + T.) Göç etmek, ölmek.

Yā Resūlallāh, bu sūra içinde sizin dār-i fenādın dār-i beqāğa rihlat qılmaqıñız, Haq tvt hażratıñğa barmaq habarı bar tedi. (NF 62/11)

“Ey Allah resulü! Bu sure içinde sizin fani dünyadan sonsuzluk âlemine göç etmeniz, Cenâb-ı Hakk’a ulaşmanız(ın) haberi var.” dedi.

Yā Cebre’il bu kün dünyādın safar qılur künüm turur, āhiratqa rihlat qılur künüm turur. (NF 65/ 10)

“Ey Cebrail! Bugün dünyadan ayrılma, ahirete göç etme günümdür.”

Ol qaçan kim dār-i fenādın dār-i baqāğa rihlat qıldı erse, Peygāmbar’as’qa habar bērdiler. (NF 165/9)

“Ki o fani dünyadan ebedi âleme göç edince Hz. Peygamber’e (s.a.v) haber verdiler.”

Eger benim bir oğlum dār-i fenādın dār-i baqāğa rihlat qılsa erdi, mañğa bu elde andağ sézer-men kim on miñg kişi ta’ziyat tegürü kelgey erdiler. (NF 167/20)

“Eğer benim bir oğlum fani dünyadan ebedi âleme göçseydi, bu memlekette öyle hissediyorum ki on bin kişi baş sağlığı ziyaretine gelirdi.”

Arapça kökenli bir kelime olup “göç etme, ölmek” anlamları taşımakta olan *rihlat* kelimesi *qıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak kullanılmış *rihlat qıl-* kelime grubu metnimizde “ahirete göç etmek, ölmek” anlamı kazanmıştır. *Rihlat qıl-* biçiminde

Türkiye Türkçesinde yer almayan deyimın karşılığı olabilecek göç *et-* (eylemek) , göçüp git- deyimleri “oturduğu yerden başka bir yere gidip yerleşmek, göçmek” anlamında kullanıldığı gibi ayrıca mecaz anlam kazanarak “ölmek” kavramını da ifade etmektedir (TS, 2005, s. 769). Metnimizde *rihlat qıl-* mecazi anlamda kullanılarak gelip geçici âlemden sonsuzluk âlemine geçişi ifade etmektedir.

rûhını qabz qıl- (<Ar.+Ar.+ T.) Canını almak.

Qaçan kim melekü’l mevt ol kimerсениң rûhını qabz qılur bolsa, anıñ ehl-i beyti saçlarını yaysalar taqı çağırışı yığlasalar taqı yüzleringe ursalar, melekü’l mevt aytur: ... (NF 308/12)

“Ölüm meleği o kişinin canını alınca onun yakınları, akrabaları saçlarını yolsalar, bağırıp çağırıp yüzlerini yırsalar ölüm meleği der: ...”

“Dinlerin ve dinci felsefelerin insanda vücuttan ayrı bir varlık olarak kabul ettiği öz, tin”, *ruh* olarak adlandırılmaktadır. Ruh, Arapça kökenli bir kelimedir (TS, 2005, s. 1663). *Qabz* kelimesi de Arapça kökenli bir kelime olup “alma, Azrail tarafından canın teslim alınması” nı ifade etmektedir (Ata, 2014, s. 193a). Kelime *qıl-/kıl-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “hayatına son vermek, yaşam ile ilişkisini kesmek, öldürmek,” anlamlarını ifade etmiştir. Deyim, *canını almak* (öldürmek) biçiminde Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b).

şehîd bol- (<Ar. + T.) Şehit olmak, şehit düşmek.

...Haq te’âlâ yolında şehîd bolup tenindin qatıra qan aqsa. Bu êkki qatradın sewüglügrek yoq Haq te’âlâ hâzratında. (NF 51/6)

“Yüce Allah’ın (cc) yolunda şehit olup teninden bir damla kan aksa, Cenâb-ı Hakk’ın katında bu iki damladan daha sevimlisi yoktur.”

Cümle baṭrīqlar sekirdiler taqı bu Zagāṭırnı bastılar, ança urdılar, ol ‘azīz anda şehīd boldı. (NF 60/3)

“Bütün patrikler koşup Zagatır’ın üzerine çullandılar. Öyle vurdular (ki) o aziz orada şehit oldu.”

Andın song Hüseyn razhu taqı şehīd boldı. (NF 122/35)

“Ondan sonra Hüseyin de şehit oldu.”

Velīkin Hüseyn razhu taqı şehīd bolmazdın oza şehādatınıṅ eṣeri Peyḡambar ‘as’qa ma ‘lūm bolmuş erdi. (NF 122/37)

“Fakat Hüseyin şehit olmadan önce onun şehit edileceği Hz. Peygamber as’e ayan olmuş.”

Şehit kelimesi “kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse” anlamında kullanılan Arapça kökenli bir kelimedir (TS, 2005, s. 1855). Tasavvufta Allah yolunda, Allah için onun sevgisiyle can veren âşık da şehit mertebesine ermiş sayılır. Kelime *bol-* yardımcı fiili ile birleşerek deyim oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *şehit düş-* (olmak) deyimini “kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölmek” anlamı ile yer almakta olup *bol-/ol-* “b” sesinin düşmesi sonucu şehit ol- (düşmek) şeklinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 804).

3.29. Örnek Olmak, Temsil Konulu Deyimler

‘ibret al- (<Ar.+ T.) Ders almak.

Haq te ‘ālānıṅ qudratını körüp inḡen ta ‘accüp qıldı taqı ‘ibret aldı. (NF 141/22)

“Allahu tealanın kudretini görüp çok hayretler içinde kaldı ve ibret aldı.”

Arapça kökenli *ibret* kelimesi “kötü bir olaydan çıkarılan sonuç, ders” anlamlarında kullanılmakta olup (TS, 2005, s. 924) “bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak” (TS, 2005, s. 80) anlamı ifade eden *al-*

fiili ile kalıplaşıp “deneyim edinmek, ders almak” anlamları kazanmış ve deyimleşmiştir. *İbret al-* deyimini Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Fakat aynı anlamı ifade edebilecek *ders al-* deyimini “1) bir konu üzerinde usta, hoca veya etkili bir kimseden bilgi edinmek; 2) mec. yaşanan bir olaydan deneyim kazanmak, ibret almak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 288).

i‘tibār al- (<Ar.+T.) İbret almak, ders almak.

Haq te ‘ālānīng qudratınga baqıp i‘tibār almaq halālīq birle bolsa, fāyida qılğay; harāmluq birle bolsa, nē fāyida qılğay. (NF 141/27-28)

“Allah’ın kudretine bakıp ders almak helallik ile olursa fayda edecek, haram yolla olursa ne fayda verecek?”

İ‘tibār kelimesi Arapça bir kelimedir. “Önem verme, saygı gösterme, ibret, ibret alma” (Ünlü, 2012, s. 270); “saygı görme, değerli , güvenilir olma durumu ,saygınlık, prestij” (TS, 2005, s. 1002) anlamlarında kullanılmakta ; *al-* fiili ise “bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak” anlamlarını karşılamaktadır (TS, 2005, s. 80). *İ‘tibār* kelimesi ile *al-* fiili kalıplaşarak “ibret almak, ders almak ya da deneyim kazanmak” anlamlarını ifade etmiştir. *İtibar al-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

3.30. Pişmanlık Konulu Deyimler

ağaqınga tüş- (T. + T.) Ayağına kapanmak, özür dilemek.

Ağaqındaqı buqağusı birle boynındaqı zenciri birle, egnindeki palāsı birle bardı taqı anlarnıng ağaqınga tüştı taqı yıgladı. (NF 249/3)

“Ayağının prangası, boynunun zinciri, sırtının eski elbisesi ile gitti ve onların ayaklarına kapandı.”

*Yā ‘Āyişe, turgıl, Peygāmbar‘ as‘nunġ adaqınga tüşgil, tēdi erse, men aydım:
Peygāmbarqa şükür qılmaz-men. Şükür qılsam, Tanġrıqa qılur-men, tēp aydım.
(NF 291/3-4)*

“Ey Ayşe! Kalk, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ayağına kapan.” deyince ben “Hz. Peygamber’e (s.a.v) şükretmem, şükredersem Allah’a (cc) şükrederim.” dedim.

Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümünü ifade eden (TS, 2005, s. 151) *ayak/adağ* kelimesi, yukarıdan aşağıya inme hareketini ifade eden *tüş-/düş-* fiili ile kalıplaşarak kelimeler gerçek anlamlarından uzaklaşmış ve (ayağına) düşmek, kapanmak “hata yapan bir kişinin hatasının affı için yalvarması, ondan af dilemesi” anlamlarını karşılamıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde *ayağına kapan-* (*sarılmak, düşmek*) deyimini “birine çok yalvarmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 596).

ma‘zūr tut- (<Ar.+ T.) Mazur görmek, (mazerete karşı) anlayış göstermek.

Ey ‘azīz, meni ma‘zūr tutġıl kim benim inġen ewek işim bar turur, tēp aydı. (NF 304/8)

“Ey muhterem! Beni mazur gör, çok acele işim var.” diye söyledi.

Arapça kökenli bir kelime olan *ma‘zūr*; özürlü, mazeretli, mazereti olan anlamlarında kullanılmakta olup “tutmak, kavramak, ele geçirmek vb” anlamlarını ifade eden *tut-* fiili (EDPT, 1972, s. 451a) ile kalıplaştığında *tut-* fiili gerçek anlamından sıyrılarak “bir mazeretinin olduğunun görülmesi, mazeretinin fark edilmesi ya da bu mazerete karşı anlayış gösterilmesini, durumun hoş görülmesini” ifade ederek deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *mazur tut-* deyimini yer almamakla birlikte *mazur gör-* deyimini “kusura bakmamak, hoş görmek, bağışlamak, affetmek” anlamlarında kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 634).

‘**özür qıl-** (<Ar. + T.) Özrünü ileri sürerek bir işi yapmayı istememek, bir yanlış dolayısıyla bağışlanmayı dilemek.

Yā Resūlallāh, bilmez-men, kim turur. Êkinç qata ‘özür qılur-men, hēç qayıtmaz tēdi. (NF 64/35)

“Ey Allah resulü! Kimdir bilmiyorum. İkinci defa özür diledim, hiç gitmedi.”

Mu ‘āviya taqı cevāb aydı taqı êkegüni ağırladı taqı ‘özrler qıldı. (NF 178/15)

“Muaviye de selamı aldı (cevap verdi), ikisine saygı gösterdi ve (onlardan) özür diledi.”

Şeyh ‘özür qıldı taqı aydı: Ey za ‘ıfa, ta ‘āmūng halāl erdi velikin ol ta ‘āmnu maṅga keltürgeñ zālim erdi. (NF 205 /36)

“Şeyh özür diledi ve ‘Ey Hanım! Yemeğin helaldi ama o yemeği bana getiren zalimdi.’ dedi.”

Arapça ‘*uzr* kökünden gelen *özür* kelimesi “bir kusurun, bir suçun hoş görülmesi için gerekli olan sebep, mazeret” anlamında kullanılırken “yap-, et-” anlamlarında kullanılan *qıl-* fiiliyle (Ata, 2014, s. 253) bir araya gelerek deyimleşmiştir. ‘*Özr qıl-*’ deyimini “isteyerek veya istemeyerek yapılan yanlıştan, edilen kabahatten dolayı af dilemek, bağışlanmayı ummak” anlamını ifade etmektedir. *Özür kıl-* şeklinde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan deyim Türkiye Türkçesinden karşılık olarak *özür dile-* deyimini gösterebiliriz. Deyim, “1) özrünü ileri sürerek bir işi yapmayı istememek, bir işten bağışlanmasını istemek; 2) yaptığı bir yanlıştan ötürü bağışlanmasını istemek” anlamları ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1000).

‘**özür qol-** (<Ar. + T.) Mazeret beyan etmek, özür dilemek, yapılan bir yanlışın bağışlanmasını dilemek.

Qulum sizlerke yaman iş qıldı, sizler keçrüng! tēp üküş ‘özürler qoldı. (NF 71/18)

“Benim kölem sizlere kötü davrandı, bağışlayın diyerek çok özür diledi.”

Tevbe qıldıuq, tédiler taqı bu Selmāndın ‘özür qoldılar. (NF 268/14)

“Tövbe ettik dediler ve Selman’dan özür dilediler.”

Özür (‘özr) “1. Bir kusur veya suçun hoş görülmesini gerektiren sebep (ma‘zeret). 2. Suçun bağışlanması. 3. Engel. 4. Kusur, eksiklik” (Devellioğlu, 1997, s. 851b) anlamlarını ifade edecek biçimde kullanılmakta olup “istemek, dilemek, rica etmek, affedilmesini dileme” anlamlarında kullanılan qol-/kol- fiili ile kalıplaşarak “özüünü ileri sürerek bir işi yapmayı istememek, bir işten bağışlanmasını istemek, yaptığı bir yanlıştan ötürü bağışlanmasını istemek” birer deyim oluşturmuştur. Deyim, *özür dile-* şekliyle Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1000).

3.31. Sağlık Konulu Deyimler

közünke uyqu kirme- Uyuyamamak, uykusuz kalmak.

Haq tvt mānga andağ tevfiq bërmiş erdi kim hēç közümke uyqu kirmez erdi. (NF 200/9)

“Cenâb-ı Hak bana öyle yardım etmişti ki gözüme hiç uyku girmezdi.”

Elgim yana asrasında qaldı taqı hēç közümke uyqu kirmedi. (NF 200/16)

“Elim yine altında kaldı ve gözüme hiç uyku girmedi.”

Boğazımqa ta ‘ām taqı közümke uyqu taqı kirmez, közüm yaşı taqı tîngmez. (NF 256/35)

“Boğazıma yemek de gözüme uyku da girmez, közüm yaşı dinmez.”

Bir görme organı olan göz, iyelik ve +ke yönelme eklerini almıştır. “Dış uyaranlara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yitdiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu” anlamlarında

kullanılan uyku kelimesi (TS, 2005, s. 2043). *Kir-* fiili ile birlikte kullanılmıştır. *Kir-/gir-* fiili ise Clauson'da *kir-*; Kuzeybatı Kumuk, Güneybatı Osmanlıda *gir-*; Tkm *gi:* *r-* şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 735b). *Gir-* “dışarıdan içeriye girmek, sığmak, katılmak, almak, fethetmek vb. çeşitli anlamlara gelmekte olup kelime, metnimizden alınan örnekte de olduğu gibi gerçek anlamından uzaklaşarak “uykusu gelmemek, uyuyamamak” anlamı kazanmıştır. *Gözüne uyku girme-* deyimini günümüz Türkiye Türkçesinde “uyuyamamak, uykusuz kalmak” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 820).

şifā bër- (<Ar. + T.) Şifa vermek, iyi etmek, sağlığına kavuşturmak.

Bu nevbette sökellikingizni qatıǵraq körer-men, inşā'a'llāhu te'ālā şifā bergey.
(NF 25/26)

“Bu nöbette hastalığınızı daha kuvvetli, fazla görüyorum. İnşallah Allah şifa verecek.”

Eger Haq te'ālā Hasan Hüseyinke şifā bërse, men taqı üç kün rûza tutǵay-men.
(NF 98/34)

“Eğer Allah Hasan ve Hüseyin’e şifa verirse ben de üç gün oruç tutacağım.”

Eski Türklerde *şifa* kelimesinin karşılığı olarak *em* kelimesi kullanılırdı. Halk ağzında ise “sağaltma, iyileştirme, sağlığa kavuşturma” sözleri *şifa* anlamında kullanılır. Arapça kökenli bir kelime olan *şifā* “iyileşme, deva, em yapma, onmak, sağaltma” anlamlarına gelmekte ve elindeki bir şeyi bir başkasına iletme anlamındaki *ber-* fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. “Şifa vermek” deyimini, “iyi etmek, sağlığına kavuşturmak” anlamlarını ifade etmekte olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 808).

3.32. Selamlama Konulu Deyimler

hoş kelding (<Fa. + T.) Hoş geldin.

Men taqı selām qıldım, ol taqı selām qaytardı taqı aydı: Hoş kelding, qarındaşım! (NF 40/2)

“Ben selam verdim, o da selamıma karşılık verdi ve hoş geldin kardeşim, dedi.”

İdrīs ‘as cevāb qaytardı taqı aydı: Hoş kelding, qarındaşım Muḥammed! (NF 40/11)

“İdris Peygamber (selamıma) karşılık verdi. Hoş geldin kardeşim Muhammet, dedi.”

Ey maṅga şefqatlıq qarındaşım Muḥammed, hoş kelding! tēdi. (NF 40/38)

“Ey bana şefkatli kardeşim Muhammed, hoş geldin, dedi.”

Hoş kelimesi “beğenilen, duyguları okşayan, zevk veren” anlamında Farsça bir kelime olup (TS, 2005, s. 900) *ulaş-/var-* anlamlarındaki *gel-* fiili ile birleşerek “gelen kişiye söylenen selamlama sözü” anlamı kazanmış ve deyimleşmiştir. Deyim *hoş geldiniz* şeklinde Türkiye Türkçesinde “gelen kişiye söylenen selamlama ifadesi” olarak kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 472).

selām bër- (<Ar.+ T.) Selam vermek.

Yā Resūlallāh, sizke selām bèrmekni bildük, hemīşe aytur-miz (NF 3/7)

“Ey Allah resulü! Size selam vermeyi öğrendik, her zaman söyleriz.”

Peyḡambar ‘as ol yılan Peyḡambar ‘as’qa selām bèrmek üçün (çıkar) erdi tēp aydı. (NF 16/10)

“Hz. Peygamber (s.a.v) ise “O yılan Hz. Peygamber’e (s.a.v) selam vermek için çıkıyordu” diye söyledi. (Kendisine selam vermek için çıktığını söyledi.)”

Peygāmbār ‘as. aydı: Men sizni salām bërmişde mescidde kördüm. (NF 73/ 16)

“Hz. Peygamber: Ben sizi selam verince mescitte gördüm, dedi.”

“Bir kimseyle karşılaşıldığında, birinin yanına gidildiğinde veya yanından uzaklaşıldığında kendisine söz ve işaretle bir nezaket gösterisi yapma, esenleme, merhaba” şeklinde tanımlanan *selām* kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir (TS, 2005, s. 1724). Tasavvufta nefsin dünya ile ahirette hiçbir sıkıntıya maruz kalmaması, iki âlemde rahat ve mutlu olması şeklinde açıklanan kelime, *qıl-* veya *bër-/bir-* fiilleri ile kalıplaşarak “selamlamak” anlamında kullanılan bir deyim oluşturmuştur. *Selam bër-* deyimi küçük birtakım fonetik değişiklikler geçirdikten sonra Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmiştir. Aynı zamanda *selam et-* “uzakta olan birine esenlik dilemek” anlamı ile kullanılmaktadır.

selām bol- (<Ar. + T.) Selam olsun.

Selām bolsun sizke, ey nübüvvet ve risālat ehl-i beyti, destūr bar-mu kirmekke?
(NF 64/22)

“Selam olsun size ey Peygamber ve ehlibeyt mensupları! Girmeye izin var mı?”

Salām bolsun Peygāmbarnıŋ ehl-i beytinge. (NF 98/44)

“Hz. Peygamber’in (s.a.v) ehlibeytine selam olsun.”

Salām bolsun sizke, ey uluğ ḥānadān, Peygāmbār ‘as’nuŋ ḥānadānı! (NF 99/31-32)

“Ey asil aile! Ey Hz. Peygamberin asil ailesi! Selam olsun size.”

Selam kelimesi Tasavvuf anlayışında nefsin hem mâsivâ âlemi hem de ahirette sıkıntıdan uzak olması, iki âlemde de rahat ve huzur içinde olmasını ifade eder. *Selam olsun* deyimi de “esenlik (sağlık, afiyet, selamet) dileklerim ulaşsın” anlamında kullanılan bir iyi dilek sözü olup rahat ve huzur dilemeyi işaret etmektedir (Parlatır,

2007, s. 753). Arapça bir kelime olan selam ile bolmak yardımcı fiilinin kalıplaşması sonucu oluşan “Selam bolsun!”deyimi, Türkiye Türkçesinde küçük bir fonetik farklılık ve “benden saygılarım ve esenlik dileklerim ona ulaşsın” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 753).

3.33. Söz Konulu Deyimler

ağzıdın kèterme- Ağzından düşmemek.

Hêç Haqdın hâlî bolmaz şahrâda bêş namâznı qılur vaqtında taqı ağzıdın tesbîh ve tehlîlni kètermez tédiler. (NF 299/37)

“Cenâb-ı Hakk’ı hiçbir zaman unutmaz, çölde beş vakit namazını vaktinde kılar ve ağzından tesbih ve tehlili düşürmez.” dediler.

Konuşmak ve besinleri vücuda almak için kullanılan bir organ olan *ağız* kelimesi iyelik ve ayrılma eklerini aldıktan sonra *kèter-* fiili ile kalıplaşmıştır. *Kèter-* “gidermek, yok etmek, sürmek, kovmak, kovalamak, çekmek, çıkarmak” anlamlarında kullanılan bir fiildir (Ünlü, 2012, s. 313). İki kelimenin kalıplaşması ile “ağzından düşürmemek, her zaman tekrar etmek” anlamı kazanan *agzıdın keter-* deyimi Türkiye Türkçesinde yaşamamaktadır. Benzer anlam ifade eden ve fonetik benzerlik de taşıyan *ağzından düşme-* (düşürmemek) deyimi ise “her zaman sözünü etmek, söylemek” anlamı ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 543).

qulaqınga teg- Duymak, kulağına çalınmak.

Qayu yerde bir kimerse söz sözlese, ol sözni yel keltürüp Süleymân peygâmbarnîng qulaqınga tegürür erdi. (NF 145/7)

“Nerede bir kişi bir söz söylese, yel o sözü getirip Süleyman Peygamber’in kulağına ulaştırırdı.”

Bu söz Peygâmbâr ‘as qulaqınga taqı tegmiş. (NF 289 /13)

“Bu dedikodu Hz. Peygamber’in (s.a.v) kulağına da gitmiş.”

Duyu organlarından biri olan ve vücutta işitme görevini üstlenen *kulak* kelimesi iyelik ve yönelme hali eklerini alarak *teg-/değ-* fiili ile kalıplaşmış ve cümleye “sözün kulağına değmesi yani sözün kişiye ulaşması, sözü duymak” anlamları katarak deyim oluşturmıştır. *Kulağına değ-* deyimini rüzgârın/yelin Süleyman Peygamber’in emrinde olduğunu gösterir niteliktedir. Çünkü nerede biri bir söz söylese rüzgâr o sözü alıp Süleyman Peygamber’in kulağına ulaştırır. Bugün Türkiye Türkçesinde de *kulağına gel-* deyimini “1) kulağına çalınmak; 2) duymak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Parlatır, 2007, s. 598).

rāydın qayıt- (< Ar.+T.) Fikirden vazgeçmek, sözden dönmek.

Körmeding-mü, oğlum Atabanı qargap öltürdi tedi erse, Abū Leheb ayıttı: Qayıttım ol rāydın. (NF 12/22)

“Görmedin mi oğlum Ataba’yı beddua edip öldürdü dediğinde Abu Leheb, ‘O sözden döndüm (o fikrimi değiştirdim).’ dedi.”

Rāy kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup “görüş, fikir, düşünce, müşahede, bakış” anlamlarını karşılamakta (Ünlü, 2012, s. 480); *qayıt-* ise “dön-, geri dön-, vazgeç-cay-” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 300). *Rāydın qayıt-* “görüşünden vazgeçmek, düşüncesini değiştirmek, sözünden caymak” anlamlarını karşılayan bir deyim oluşturmıştır. *Sözünden dön-* “Söylediği ya da verdiği bir sözden vazgeçmek, verdiği sözü yerine getirmemek veya tutmamak” anlamlarına gelmektedir. Metnimizde ise artık “o şekilde düşünmemek, düşüncesinden vazgeçmek” anlamı ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde *raydan kayıt-* biçiminde kullanılmayan deyim *sözünden dön-* şeklinde yer almaktadır (TS, 2005, s. 1804).

söz tingle- Söz dinlemek.

Halīfa taqı ol dervīş sözini tinglep tek turur erdi. (NF 292/32)

“Halife de o dervişin sözünü dinler, sessizce beklerdi.”

Bir kimerse bu dervīşke hased qıldı taqı halīfağa aydı kim: Bu dervīş sözing ne iltifāt qılıp sözini tingleyür-siz? (NF 292/35)

“Bir kişi bu dervişe kıskançlık yaptı ve halifeye ‘Neden bu dervişin sözüne değer verip sözünü dinliyorsunuz?’ dedi.”

Söz kelimesi Clauson’da çok genel olarak “konuşulan herhangi bir şey”, bağlama göre “söz, konuşma, ifade” vb. biçiminde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 860b). *Tingle-* fiili ise yine Clauson’da “bir şeyi dikkatli dinlemek veya duymak” anlamında kullanılmıştır” (EDPT, 1972, s. 522a). *Dinle-* fiili “duymak, işitmek” gerçek anlamından uzaklaşarak “verilen nasihati tutmak, öğüdü benimsemek” anlamları kazanmış ve *söz* kelimesi ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. Deyim birtakım fonetik değişikliklerle günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmakta ve *söz dinle-* (tutmak), deyimi “söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü benimsemek, davranışlarını bunlara uydurmak” anlamları ile kullanılmaktadır. Ayrıca *söze yat-* deyimi de aynı anlamı ifade eden ve Türkiye Türkçesinde kullanılan bir deyimdir (Aksoy, 2020b, s. 1044).

sözindin rucū‘ qıl- (<T.+Ar.+T) Sözünden dönmek, vazgeçmek.

Bu sözni ayğanga ança edeb qılmaq kerek kim ol sözindin rucū‘ qılsa tedi. (NF 155/26)

“Bu sözü söyleyeni sözünden dönene kadar cezalandırmak gerek.”

Bu yıgaç zahmatını tahammul qılıp ol rast sözdin rucū‘ qılmasaḡız sizke şavāb taqı derece ermez-mü? (NF 155/32)

“Bu sopaların acısına tahammül edip o doğru sözden dönmezseniz size sevap ve derece olmaz mı?”

Nêçe kim urdılar erse, bu söziñdin rucû qılğıl, tēp hēç rucû qılmadı. (NF 155/34)

“Bu sözden dön, vazgeç diye ne kadar vurdularsa da asla vazgeçmedi.”

Söz, birey ve toplum yaşantısı üzerinde olumlu, olumsuz birçok etkiye sahiptir. Bugüne kadar edebiyatımızın seçkin eserlerinde, atasözleri ve deyimlerimizde insanlara telkin edilen “sözün az ama öz söylenmesi” gerekliliğidir. Metnimizden alınan örneklerde “çok genel olarak konuşulan herhangi bir şey; konuşma, ifade vb.” (EDPT, 1972, s. 860b) anlamında kullanılan *söz* kelimesi *-dın /-din* ayrılma ekini alarak *rucû qıl-* birleşik fiili ile kalıplaşmış ve “verilen bir sözden vazgeçmek, o sözü tutmamak” anlamlarında kullanılan bir deyim oluşturmuştur. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanımda olan *sözünden dön-* deyimini “verdiği sözü yerine getirmemek veya tutmamak” anlamını ifade etmektedir (TS, 2005, s. 1804).

sözündin çıqma- Sözünden çıkmamak (birinin) sözüne uyarak davranmak.

Herqul taqı ne kim Rûm şehrinde bar, cümle anıñ sözündin çıqmaz erdiler. (NF 59/33)

“Nasıl ki Rum şehrinde Herqul var hepsi (hiç kimse) onun sözünden çıkmazdı.”

Ey Şeyh, bukündin sonğ siz ne işke fermānlasañız sizniñ sözüñgüzdin çıqmağay-men. (NF 170/21)

“Ey Şeyh! Bugünden sonra siz hangi işi buyurursanız sizin sözünüzden çıkmayacağım.”

Söz, “bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırdı, kelim, laf, kavi” anlamlarında kullanılan kelimedir (TS, 2005, s. 1803). Kelime iyelik, ayrılma

ekleri ile birlikte kullanılmış, ardından “içeriden dışarıya varmak, gitmek” anlamında olan *çık-* fiili ile kalıplaşarak “birinin isteklerine, öğütlerine, sözlerine uyarak davranmak; sözünü dinlemek” anlamını ifade ederek deyimleşmiştir. *Sözünden çıkma-* deyimi, aynı anlamla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1046).

sözini sakla- Öğüdünü tutmak, sözünü dinlemek.

Peygāmbar ‘as sözini saqladım, qılmadım. (NF 23/40)

“Peygamber ‘as’ın sözünü tuttum, öğüdünü dinledim, yapmadım.”

Söz kelimesi dilimizde bulunan en eski yazılı kaynaklarda geçmekte olup *sö-* kökünden gelir. Kelime iyelik ve belirtme eklerini almış ardından *sakla-* fiili ile birlikte kullanılmıştır. *Sakla-* ise “elinde bulundurmak, tutmak; kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak” anlamlarında kullanılan bir kelimedir (TS, 2005, s. 1687). *Sözini saqla-* şeklinde birlikte kullanımı ile “söylediklerini dinlemek, öğüdüne kulak vermek, önemsemek” anlamını karşılayan bir deyim oluşmuştur. *Söz dinle-* (tutmak) deyimi “söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü benimsemek, davranışlarını bunlara uydurmak” anlamı ile *sözünü sakla-* deyimi anlam bakımından benzerlik gösterir. *Sözünden çıkma-* deyimi “birinin isteklerine, öğütlerine, sözlerine uyarak davranma” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1046). Aynı zamanda Türkiye Türkçesinde yer alan *söz tut-* deyimi “*söz dinle-*” anlamını ifade etmekte ve *sözini sakla-* deyimi ile anlamca yakınlık içindedir (Aksoy, 2020b, s. 1045).

sözke kir- Söze girmek, birinin sözünü dinlemek.

Keliṅg, benim sözümke kiriṅg, muni öltürmenṅ, munda bir quḍuḡ bar, ol quḍuḡqa kemişinṅ, anda özi ök ölgey, tedi erse, qabül qıldılar. (NF 247/8)

“Gelin, benim sözüme uyun (beni dinleyin), bunu öldürmeyin. Burada bir kuyu var, o kuyuya bırakın. Orada kesinlikle ölecek, dediğinde kabul ettiler.”

Söz kelimesi “çok genel olarak konuşulan herhangi bir şey, söz, konuşma, ifade vb.” anlamlarında kullanılmış olup (EDPT, 1972, s. 860b) kelime, +ke yönelme eki aldıktan sonra *kir-/gir-* fiili ile kalıplaşmıştır. Clauson’da *kir-* “girmek” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 735b). *Gir-* “dışarıdan içeriye girmek, sığmak, katılmak, almak, fethetmek vb. çeşitli anlamlara gelmekte olup kelime bu deyimde gerçek anlamdan uzaklaşarak “(sözümü) dinle, (sözüme) uygun hareket et” anlamlarında kullanılmış ve mecaz anlam ifade etmiştir. Türkiye Türkçesinde *söze gir-* deyimi kullanılmamaktadır. Fakat *söz dinle-* (tutmak) deyimi “söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü benimsemek, davranışlarını bunlara uydurmak anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 1044).

sözni kes- Konuşmasını bitirmeden susmak.

Hutba oqıyur erken munlarnıñ yıqılğanını kördüm erse şabur qılı bilmedim, sözümnı kestım. (NF 118 /29)

“Hutbe okurken bunların yıkıldıklarını görünce sabredemedim, sözümü kestim.”

Düşünceyi eksiksiz biçimde anlatan kelimeler dizinine *söz* adı verilir ve söz, en etkili iletişim aracıdır. Yunus Emre’den Söz ola kese savaşı/Söz ola kestire başı/Söz ola agulu aşı/Yağ ile bal ede bir söz sözlerini; Mevlâna’dan “Söz ya dille söylenir ya gönülle ya bakışla ya da susarak hâl diliyle” ifadelerini sözün önemine örnek gösterebiliriz. *Söz* kelimesi; “ikiye ayırmak, parçalamak, doğramak” anlamlarında kullanılan *kes-* fiili ile kalıplaşarak cümleye “konuşmasını tamamlamadan susmak” anlamı katmıştır. Sözün kesilebilecek somut bir nesne olarak kullanılması ile kapalı istiare yapılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde *sözü kes-* deyimi “1) konuşmasını bitirmeden susmak; 2) başkasının konuşmasını önlemek” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 1046).

sözünge iltifât kıl- (<T. + Ar.+ T.) Sözüne değer vermek, onu dinlemek.

Men mununġ tēg ‘azīz qonuqnı qaytarmaz-men taqı seninġ sözünge iltifāt qılmaz- men, tēdi. (NF 175/18)

“Ben bunun gibi kıymetli bir konuğu geri gönderemem ve senin sözünü dikkate almam, dedi.”

Söz kelimesi “çok genel olarak ‘konuşulan herhangi bir şey’, “söz, konuşma, ifade vb.” şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 860b). *İltifat*, Arapça kökenli bir kelime olup “1. yüzünü çevirip bakma, 2. dikkat, 3. hatır sorma, gönül alma 4. sözü, başka bir şahsa çevirme” anlamlarını karşılamakta olup (Devellioğlu, 1997, s. 430) *qıl-/kıl-* yardımcı fiilinin olumsuzu ile kalıplaşmış ve mecaz anlam kazanarak “birinin sözüne değer vermeme, onu dinlememe, anlatılanları önemsememe” anlamları kazanmıştır. Metnimizden alınan örnekte Abdullah bin Abbas (Hz. Peygamberin (s.a.v) amcasının oğlu), hizmetçisi ile çıktığı bir yolculukta çölde bir Arap’ın evine misafir olur. Ev sahibi ona ikram yapmak için evdeki tek koyunu kesmek ister fakat hanımı buna karşı çıkar. İşte burada o Arap, “ben böylesi değerli bir konuğu buradan (yedirip içirmeden) göndermem, senin sözünü dikkate almam” diyerek bu deymi kullanmıştır. *Sözünge iltifât kıl-* deymi Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. (Birinin) *sözünü tut-* deyimini “öğüdüne uyma” anlamı ile deyme karşılık olarak gösterebiliriz (Aksoy, 2020b, s. 1047).

til bër- Dillendirmek, konuşturnak, konuşma yeteneği vermek.

Yā ‘İsā, sizdin derhōst qılır-biz kim Haq te‘āl‘ādın tilesenġiz kim munlardin birinġe til bërse taqı bizim birle sözleşse taqı bizler munlarnınġ aĥvāllarınġa muṭṭali ‘ bolsaq. (NF 274/29)

“Ey İsa! Sizden isteriz ki Cenâb-ı Hak’tan dileseniz de bunlardan biri dile gelse ve bizimle konuşsa bizler bunların durumlarını öğrenek.”

Biz anlarnıŋ biringe til bergeymiz, saŋa cevāb ayğaylar, tēp fermān keldi. (NF 274/33)

“Biz onların birine dil vereceğiz, sana cevap verecekler.” diye ferman geldi.

Konuşmaya, sesleri boğumlamaya yardımcı hareketli organ, lisan anlamına gelen *til* “*dil*” kelimesi, “konuşma yetisi” anlamında kullanılarak soyut bir anlam ifade etmektedir. *Bēr-* /*ver-* fiili ise “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek”; “bırakmak, bağışlamak”; “ondan bilmek, atfetmek” (TS, 2005, s. 2088) anlamları ile kullanılmakta olup metnimizden alınan bu örneklerde *til bēr-* kelime grubu “dil bağışlamak, bahşetmek; konuşma yetisi yokken konuşur duruma getirilmek” anlamlarında kullanılarak deyim özelliği göstermektedir.

til tegür- İleri geri konuşmak.

Şām halqı ata(m) emīrū’l mu’minīn ‘Ālī ’bnū Abī Talībqa til tegürürler ermiş, özi buyursun Şām halqı atam emīrū’l-mu’minīnqa til tegürmesünler. (NF 120/34 – 35)

“Şam halkı müminlerin emiri, babam Ali bin Ebu Talip hakkında ileri geri konuşmuş. Kendisi emretsin ve Şam halkı müminlerin emiri, babam hakkında yersiz ve kırıcı konuşmasın.”

Çeriginde nidā kıldı kim hēç kimerse ‘Ālīke bukündin soŋ neerse sözlemesünler, til tegürmesünler, tēp. (NF 120/39)

“Askerine bugünden sonra hiç kimse Hz. Ali hakkında ileri geri konuşmasın, diye söyledi.”

Bu dervīş yaman kişi turur, hattā kim sizke taqı til tegrüp sizni ‘ayblayur, tēdi. (NF 292 /36)

“Bu derviş kötü bir kişidir. Hatta size de dil uzatıp sizi ayıplıyor.” dedi.

Til “dil”, “insanların duygu ve düşüncelerini anlatmak için kullandıkları bir anlaşma aracı”dır. Metnimizden alınan örnekte dil, olumsuzluk bildirmiş; kötü, kırıcı, yersiz konuşma vb anlamlar kazanmıştır. *Teg-/değ-* fiilinin ettirgen biçimi olan *tegür-* fiili ise “ulaştırmak” anlamında kullanılmıştır (EDPT, 1972, s. 485b). *Til tegür-* deyiminde “yerli yersiz konuşarak kırıcı olmak” anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesinde til tegür- deyiminin kullanımına rastlanmamaktadır. Fakat aynı anlamı karşılayabilecek *ileri geri konuş-* (söz etmek, laflar etmek) deyimini “yersiz ve gönül kırıcı konuşmak” anlamı ile kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 878).

tilini saqla- Dilini saklamak, diline sahip olmak.

Yā Resūlallāhi, qiyāmatta qurtulmaq ne iş birle turur? tēp su’āl qıldım erse, Peygāmbar’ as aydı: Yā ‘Aqaba, bargıl, tiling saqlağıl taqı ewüñde olturğıl.
(NF 267 /13)

“Ey Allah resulü! Kıyamette kurtulmak ne ile mümkündür? Diye sorduğumda Peygamber (s.a.v) Ey Ukabe! Git, diline sahip ol, evinde otur, dedi.”

Konuşmaya, sesleri boğumlamaya yardımcı hareketli organ, lisan anlamına gelen *til* “dil” kelimesi, “elinde bulundurmak, tutmak; kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak”(TS, 2005, s. 1687); “gözetlemek, korumak, gizlemek” anlamlarında kullanılan (EDPT, 1972, s. 810a) *sakla-* fiili ile kalıplaşarak metaforik bir anlam kazanmış “diline sahip olmak; kötü, yalan söz söylememek, düşünmeden konuşmaktan kaçınmak” anlamlarını ifade etmeye başlamıştır. *Tiling saqla-* deyimini Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat aynı anlamı ifade eden *dilini tut-* deyimini “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 722).

tilke kel- Dile gelmek, konuşmaya başlamak.

Ḥaqq tvṭ qudratı birle ol sūt emer oĝlan tilke keldi. (NF 251/26)

Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla o sūt emen çocuk dile geldi.

Konuşmaya ve sesleri boğumlamaya yardımcı hareketli organ, lisan anlamlarına gelen *til* “*dil*” kelimesi, +*ke* yönelme ekini alarak “ulaşmak, varmak” anlamındaki *kel-/gel-* fiili ile kalıplaşmış ve “konuşmaya başlamak, konuşma yeteneğini edinmek” anlamlarında kullanılarak deyimleşmiştir. Metnimizde Kutayfır'ın eşi Zeliha'nın Yusuf'a iftira atması üzerine o anda odada beşiğinde yatmakta olan, henüz konuşma yeteneği olmayan bebeğin dile gelip Zeliha'nın suçlu olduğunu anlatması biçiminde yer almaktadır. *Dile gel-* deyimi “1) dile düşmek; 2) konuşma kudreti, yeteneği, olmayan varlık konuşmak, dillenmek, lisana gelmek” anlamları ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 719).

3.34. Ümitsizlik Konulu Deyimler

furşatı yet- (<Ar.+T.) Fırsat bulmak.

Baḳıṭ ḁmāda turup intizār içinde turur-men, hēç öngin işlerke furşatım yetmez, tēp cevāb aydı. (NF 303/32)

“(Bakıp) hazır olarak bekliyorum. Başka işlere hiç fırsat bulamıyorum.” diye cevap verdi.

Fursat “fırsat” Arapça kökenli bir kelimedir ve “herhangi bir şey için en uygun zaman, uygun durum veya şart, vesile” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 697). Kelime “yetişmek, erişmek, ulaşmak, gelmek; yetmek, yeterli olmak” (Ata, 2014, s. 480b) anlamlarında kullanılan *yet-* fiili ile kalıplaşırken “yetmek” fiili gerçek anlamından uzaklaşmış ve *furşatı yet-* deyimi “uygun zamanın olmaması, fırsat bulamamak, imkânı olmamak” gibi anlamlar kazanmıştır. Deyim, Türkiye Türkçesinde

aynı şekilde kullanılmamakla birlikte anlam bakımından benzerlik taşıyan *fırsat bul-*deyimi “elverişli bir durum veya zaman yakalamak” anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 376).

hılāfat qapuğını bağla- (<Ar. + T. + T.) Halifelik kapısını kapatmak.

Cümlengiz bu hılāfat qapuğını bağlaṅ meğer Abū Bekr bağlamasun. (NF 67/28)

“Hepiniz halifelik kapısını kapatın. Ebu Bekir (kapısını) bağlamasın.”

Hilāfet kelimesi halifeliği ifade eden Arapça kökenli bir kelime olup “beklenti içinde olmamak, kapıları kapatmak, oradan bir şey gelmesini beklememek”, “oradan (hilafetten yana) bir beklenti içinde olunmasın, böyle bir düşünce ya da beklentiniz varsa o düşünce ile ilişkinizi kesin” anlamını ifade eden *qapuğını bağla-* kelime grubu ile kalıplaşarak mecaz anlam ifade ederek deyimleşmiştir. *Kapısını bağla-* deyimini günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde *kapıları kapa-* şeklinde kullanılan bir deyim vardır ki “var olan bir ilişkiyi tamamen bitirmek, anlaşma gerektiren bir konuda anlaşma ortamını tamamen yok etmek” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1068). Türkiye Türkçesinde kullanılan *ümidini kes-*deyimini ise anlam açısından *kapısını bağla-* deyimine karşılık olarak gösterebiliriz (TS, 2005, s. 2057).

‘uhdasındın çıq- (<Ar. + T) Üstesinden gelmek.

Bu hālīfahıq işi inḡen ağır iş turur, tēgme kişi bu işniṅ ‘uhdasındın çıqa bilmegey (NF 74/7)

“Bu halifelik işi çok ağır bir iştir. Herhangi bir kişi bu işin üstesinden gelemez.”

Hāq te‘ālā ne işke qođmıṣ bolsa, ol iş içinde qatıḡlanmaq kerek, ol işniṅ ‘uhdesindın çıqmaq kerek. (NF 102/22)

“Allah (kişiyi) hangi işe koyarsa, o işte çabalamak, o işin üstesinden gelmek gerek.”

‘*Uhde* “bir işi üzerine alma, sorumluluk” (Ünlü, 2012, s. 620a) anlamında kullanılan Arapça kökenli bir kelime olup metinden alınan ilk örnekte *çıqabil-/çıkabilme-* olumsuz iktidarî fiili ile kalıplaşarak ‘üstesinden gelememek’ anlamını ifade edip deyimleşmiştir. İkinci örnekte ise olumlu şekli kullanılmıştır. ‘*Uhdesindin çıq-/çıkabilme-*’ deyimini bu şekli ile Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Karşılık olarak gösterebileceğimiz *işin üstesinden gel-* deyimini “güç bir işi başarmak, sonuçlandırmak” anlamında Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 994).

umîd kötür- (<Fa+ T.) Ümit kesmek, beklenti içinde olmamak.

Süt qan birle bulğaşıp çıqtı erse, ‘Ömerdin umîd kötürdiler. (NF 84/ 37)

“Süt kan ile bulaşıp çıktığında Ömer’den ümit kestiler.”

‘*Ümit* “umut, umma” anlamlarında kullanılan Farsça kökenli bir kelime olup “ulaştırmak, taşımak” anlamlarındaki *kötür-/götür-* fiili ile kalıplaşarak mecaz anlam kazanmış ve “ümitsiz duruma gelmek, ümidi kesmek” anlamlarını karşılamıştır. *Umîd kötür-* deyimini günümüzde artık kullanımda olan bir deyim değildir. Fakat *ümidini kes-* deyimini “beklentisi sona ermek”(Parlatır, 2007, s. 866); *umut kes-* ise “bir şeyin artık gerçekleşemeyeceği inancına varmak, ummaz olmak” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 2035).

3.35. Yarar, Kâr Konulu Deyimler

berekât bër- (<Ar.+ T.) Bolluk vermek, bereketlendirmek, bollaştırmak.

Taŋgrı te ‘âlâ dünyāŋke taqı berekât bërsün, tēp du ‘ā qıldı. (NF 86/22)

“Yüce Allah (cc) sana dünyada da bereket versin diye dua etti.”

Sen taqı bu êkkisini sewgûl taqı munlarnıŋ uruĝınga berekât bérĝil. (NF 111/3,4)

“Sen de bu ikisini sev ve bunların soyuna bereket ver.”

Berekât, “bereket, hayır, bolluk, bereketler” (Ünlü, 2012, s. 90) anlamlarında kullanılan Arapça kökenli çoğul bir kelime olup *bér-/ver-* fiili ile kalıplaşarak “bolluk, bereket, hayır olsun” şeklinde mecaz anlam ifade etmiş, diğer insanlara söylenen bir iyi dilek temennisi’ anlamı ile deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *bereket versin* deyimini “1) para alan kimsenin söylediği iyi dilek sözü; 2) bir kimsenin bir durumdan hoşnutluğunu anlatan söz” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 246).

çāra tapma- (<Fa. + T.) Fayda bulmamak, fayda etmemek.

Üç atadın peygāmbarzāda turur-men, tēdi erse, Zelīhā hēç çāra tapmadı. (NF251/7)

Üç atadan peygamber evladıyım dediyse de Zeliha’ya hiç fayda etmedi.

Çāra, Farsça kökenli bir kelimedir ve “yol, yardım, ilaç, tedbir, hile, ayrılık” anlamlarında kullanılır (Devellioğlu, 1997, s.152). Kelime, “bulmak, anlamı ile tüm modern Türk dillerinde yaşayan” *tap-* fiili ile (EDPT, 1972, s. 435b) kalıplaşarak “çözüm yolu olmamak, fayda etmemek, etkisi olmamak” anlamlarını ifade etmiş ve deyimleşmiştir. *Çare bulma-* deyimini Türkiye Türkçesinde yaşamamaktadır. Fakat aynı anlamla kullanılan *fayda etme-* deyimini “etkisi olmamak, işe yaramamak, yararlı olmamak” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 684).

fāyidası teg- (<Ar. + T.) Faydası dokunmak.

Bulardın saŋĝa nē fāyida teggey? tēp aydı. (NF 71/36)

“Bunların sana ne faydası olacak diye söyledi.”

Munlarning sizlerke taqı fāyidası tegmez, ziyānı taqı tegmez. (NF 149/9)

“Bunların size faydası dokunmaz, zararı da yoktur.”

Neteg kim ādem oğlıqa tendürüstlükdin üküş fāyida teger. (NF 139/22)

“Nasıl ki insanoğluna sağlık ve esenlikten çok fayda dokunur.”

Zīnhār munğa yahşı terbiyet qılğıl, munuñ bizke fāyidası teggey. (NF 81/ 4)

“Aman bununla iyi ilgilen bize bunun faydası olacaktır.”

Fayida Arapça kökenli “fayda, yarar” anlamında kullanılan bir kelime olup *teg-* fiili ile kalıplaşarak “faydası dokunmak, yararı ulaşmak” anlamlarını kazanmıştır. Metinden alınan ikinci örnekte *teg-* fiili olumsuzluk eki de alarak “faydası dokunmamak, hiçbir yararı olmamak” anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *faydası dokun-* deyimini “yararı dokunmak” anlamı ile deyim karşılık olarak gösterebiliriz (Parlatır, 2007, s. 370).

3.36. Yaşam Konulu Deyimler

‘*ömri vefā qıl*-(<Ar.+Ar.+ T) Ölmeden istenilen bir şeye, amaçlarına kavuşmak.

Bu ekin tamām bolğınça seninğ ‘ömrüñ vefā qılğay-mu yā yoq mu? (NF 303 /9-10)

“Bu ekin olana kadar senin ömrün vefa edecek mi yoksa yetmeyecek mi?”

Arapça kökenli *ömr* kelimesi “ömür, yaşam, hayat” anlamlarındadır ve yine Arapça kökenli “sebat etme, sözünde durma, sadık kalma” (Ata, 2014, s. 461a) anlamlarına gelen *vefā* kelimesi ile kaynaşp, *qıl-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılarak “arzuladığı şeye ulaşana kadar ömrü olmak, isteği gerçekleşene kadar yaşamak” anlamlarını karşılayarak deyim oluşturmuştur. Metnimizde İsa Peygamber’in yaşlı bir adamla yaptığı bir konuşmada geçmekte olan bu deyimde yaşlı adam henüz çalışmaya başlamışken daha yorulmadan çalışmayı bırakmıştır. İsa Peygamber bunun sebebini

sorduğunda “hasat mevsimi gelinceye kadar ömrüm vefa etmez diye bıraktım” cevabını alır. Deyim ile burada “amacına, isteğine ulaşmadan ölmek” ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde *ömrü vefa etme*- deyimini “bir sonuca ulaşmadan ölmek” anlamı ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1541).

‘ömür keçür- (<Ar. + T) Yaşamak.

Ol taqı pārsālīq birle ‘ömrini keçür erdi. (NF 91/1-2)

“O da ömrünü dervişçe yaşayarak geçiriyordu.”

Tünle oyağlıq birle, kündüz rûza birle ‘ömrini keçürmek gerek, tēdi. (NF 163/23-24)

“Gece uyanık, gündüz oruçla yaşamak gerek, dedi.”

İngen pārsālīq birle ‘ömrini keçür erdi. (NF 215/7)

“Ömrünü çok takva ile geçirirdi.”

Ömür, yaşam süresini ifade eden Arapça kökenli bir kelimedir; *geç-* ise “bir yerden başka bir yere gitmek, bir yerden girip bir yerden çıkmak, yol araç veya akarsu bir yerin yakınından ya da içinden gitmek” (TS, 2005, s. 738) gerçek anlamlarını ifade etmektedir. Metnimizden alınan örnekte *geçir-* fiili “tüketmek, yaşayıp bitirmek” mecaz anlamlarını ifade ederek *ömür* kelimesi ile birlikte deyim oluşturmuştur. *Ömür geçir-* ifadesinde soyut bir kavram olan ömür somutlaştırılmış, bir yerden bir yere geçirilebilecek bir nesne gibi ifade edilerek kapalı istiare sanatı kullanılmıştır. *Ömür geçir-* deyimini “yaşamak” anlamı ile (TS, 2005, s. 1541); *hayat geçir-* deyimini “yaşamak, varlığını sürdürmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (Aksoy, 2020b, s. 849).

3.37. Yemin Konulu Deyimler

ant b r- Ant   mek, yemin etmek.

Men s ni q         let r-men ta ı sa  a ant b r r- men, t p ay  l. (NF 134/29)

Ben seni kad ya g t r r m ve sana yemin ederim, diye s yle.

“Tanrı'yı veya kutsal bilinen bir ki i, bir  eyi tanık g stererek bir olayı do rulama, yemin, kasem” anlamlarında kullanılan *ant* kelimesi (TS, 2005, s. 104) *b r-ver-* fiili ile kal pla arak “yemin etmek” anlamında kullan lm   ve deyim olu turmu tur. T rkiye T rk esinde *ant ver-* deyimini “Allah a kına, çocuklarının ba ı i in vb. s zlerle kar ısındakini bir  eye zorlamak”, *ant verir-* deyimini de “1) ant i mesini sa lamak; 2) herhangi bir  eyi yapmaması i in s z almak” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 104).

and i - Bir  eyi yapmaya veya yapmamaya s z vermek, yemin etmek.

Ebrehe in en gazaplandı ta ı and i ti kim: Men bar p anlarn   Ka belerini  ar b qılmasam,  r o   bolma  ay-men t di. (NF 30/33)

“Ebrehe  ok   kelendi ve yemin etti: Ben gidip onların Ka belerini yıkmazsam er, yi it o  lu olmayayım, dedi.”

  mr m i inde men her  z ant i medim hem r  st hem ta ı yal an. (NF 137/11)

“  mr m boyunca ister do ru ister yalan yere asla yemin etmedim.”

B   neerse turur kim r  zanı bozar: Biri ol kim yal an s zlemek, ta ı biri  aybat qılmaq ta ı biri  amm  zlı  qılmaq ta ı biri yal an ant i mek, ta ı biri  ehvet birle  ar  mq  n  zar qılmaq. (NF 183/7)

“Be   ey orucu bozar: yalan s ylemek, dedikodu yapmak, kovculuk (m zevirlik)yapmak, yalan yere yemin etmek ve  ehvetle harama bakmak.”

Abū Bekr ol Mustîḥqa kînelig boldı taqı ant içti kim: Men bukündin song ol Mustîḥqa hêç îhsân qılmağaymen, tēp aydı. (NF 291 /19)

“Hz. Ebu Bekir (ra) Mustih’e kinlendi ve “Ben bugünden sonra Mustih’e hiç iyilik yapmayacağım.” diye yemin etti.”

Ant kelimesi Tanrı’yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin, kasem anlamlarında (TS, 2005, s. 104) kullanılırken iç- fiili bir sıvıyı ağza alıp yutmayı ifade etmektedir. İki kelimenin kalıplaşması ile “bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya söz vermek” anlamına gelen bir deyim oluşmuştur. “Ant içmek Moğol töresi gereğidir. Moğol töresine göre, iki ayrı boydan olan kimse, birer damla kanını bir kaba damlatır, şerbetle karıştırır, karşılıklı içerler. Bu durumda ikisi kan kardeşi olur, buna and içmek denir” (Eyuboğlu, 2020, s. 31). Bu ayinler zamanla yerine getirilmez, hatırlanmaz olsa da *ant iç-* deyimini “bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, yemin etmek” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir (Aksoy, 2020b, s. 576).

and yâd qıl- (<T. +Fa. + T.) Yemin etmek.

Yā Rebbi, ‘izzetiṅ birle and yâd qılur-men kim qayu bir kimerse bu ‘uqūbatnı eşitse, hêç kirmegey tēdi. (NF 45/32)

“Ey Allah’ım senin yüceliğinle yemin ederim ki bu işkenceleri (azapları) duyan kişi buraya girmez, dedi.”

Yā Rebbi, ‘izzetiṅ birle ant yâd qılur-men, qorqtum kim kimerse qalmağay muṅga kirmeginçe tēp. (NF 45/39)

“Ey Allah’ım senin yüceliğinle yemin ederim ki buna girmeyen hiç kimse kalmayacak diye korktum.”

Yerni, kökni yaratğan Tanḡrı birle and yâd qılur-men kim bu ol peygāambar turur. (NF 59/4)

“Yeri, göğü yaratan Allah’a (cc) yemin ederim ki bu o peygamberdir.”

İblīs ant yād qıldı: Men sizke edgülik taqı ögüt cihetidin aytur-men. (NF 194/23)

“İblis yemin etti: Ben size iyilik ve öğüt olsun diye söylüyorum.”

Ant “Tanrı’yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin, kasem” (TS, 2005, s. 104) *yād qıl-* ise “zikretme, zikir, anma” anlamlarına gelir. *Ant* ile *yād qıl-* birleşik fiili kalıplaşarak “yemin etmek, kutsal sayılan şeyler üzerine söz vermek” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. Deyim, *ant yād qıl-* biçiminde Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır fakat *yemin iç-*, *yemin ver-*, *ant iç-*, *ant ver-* şeklinde and *yād qıl-* deyimine karşılık olarak gösterebileceğimiz deyimler yer almaktadır.

3.38. Yoldan Çıkmak Konulu Deyimler

yoldın azıt- Yoldan çıkarmak, doğru yoldan ayrılmasına sebep olmak.

Bilgil, āgāh bolğıl kim gūr ‘azābınıṅ üç ülüşde biri gıybatdın bolğay taqı bir ülüşi gammāzlıqdın bolğay taqı bir ülüşi yoldın azıtmaqdın bolğay (NF 269/11)

“Bil, dikkatli ol ki kabir azabının üçte biri gıybetten olacak, üçte biri laf getirip götürmekten ve üçte biri de yoldan çıkarmaktan olacak.”

Yol kelimesi “karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik, râh” anlamında kullanılmakta olup (TS, 2005, s. 2188) kelime *-dın* ayrılma ekini aldıktan sonra “metaforik kullanımı ile “az- (birini) yolunu şaşırtmak, saptırmak; (birini) yanıltmak, (birini) şaşırtmak” (EDPT, 1972, s. 281b) anlamlarını ifade eden *az(it)-* fiili ile kalıplaşarak “doğru bilinen yoldan ayrılmak, yanlış işlere yönelmek” anlamlarını ifade ederek deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *yoldın azıt-* şeklinde bir deyim kullanımı bulunmamakla birlikte *yoldan çık-* deyimini “1) belli bir yol izleyen taşıtlar herhangi bir sebeple yolundan ayrılmak, gitmez olmak; 2) mec. doğru yoldan ayrılmak” anlamları ile kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 2190).

yoldın çıkar- Doğru yoldan ayırmak.

Ey Aḥmed, men saṅga keldim kim āḥir vaqtıṅda vesvese qılıp yoldın çıqarğay-mu-men? tēp. (NF 156/24-25)

“Ey Ahmet! Ben sana hayatının son anlarında vesvese verip yoldan çıkarabilir miyim diye geldim.”

Yol kelimesi “bir yerden bir yere giderken aşılan uzaklık; insan, hayvan ve taşıtların üzerinden geçtiği, yürümeye uygun alan” anlamlarında kullanılmakta iken metnimizde mecaz anlam ifade ederek *çık-* fiilinin ettirgeni olan *çıkar-* fiili ile kalıplaşmış ve “kişiyi amacından, maksadından uzaklaştırmak; doğru bildiğini yapmaktan alıkoymak” anlamı kazanarak deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde *yoldan çık-* deyimini “1.Belli bir yol izleyen taşıtlar herhangi bir sebeple yolundan ayrılmak, gitmez olmak; 2) mec. doğru yoldan ayrılmak” anlamları ile kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2005, s. 2190).

3.39. Zarar, Ziyan Konulu Deyimler

īzā tegür- (<Ar.+ T.) Eza etmek, cefa etmek.

Yā imāme'l -muslimīn, ol 'ālimler kim sizke munça īzā tegürdiler. (NF 156/6)

“Ey Müslümanların imamı o alimler ki size bu kadar eziyet ettiler.”

Arapça kökenli bir kelime olan *īzā* “*eza*” “üzme, sıkıntı verme, üzgü” (TS, 2005, s. 671) anlamlarında olup “dokunmak, temas etmek” anlamında kullanılan *teg-/değ-* fiilinin ettirgeni ile kullanılmış ve “üzüntü ulaştırmak, eziyet etmek, sıkıntı vermek” anlamları kazanarak deyimleşmiştir. Clauson’da *teg-* fiili “uygun bir şekilde ulaşmak, ancak erken bir tarihten itibaren (birine) saldırmak, (bir şeye) dokunmak şeklinde açıklanmaktadır (EDPT, 1972, s. 476a). Türkiye Türkçesinde *eza değir-* şeklinde bir kullanım bulunmamakla birlikte aynı anlamı karşılayabilecek *eziyet ver-* deyimini

“zahmet ve sıkıntı vermek, canını yakmak” anlamı ile kullanılmaktadır (Parlatır, 2007, s. 366).

meşaqquat tēg- (Ar.+ T.) Eziyet görmek, sıkıntı yaşamak.

Ėmdi bu zamāna içinde kim kim māl birle mağrūr bolsa taqı dünyāda aṅgar hēç meşaqquat tēgmese, ol taqı andağ saqınur. (NF 296/40)

“Şimdi bu zamanda kim mal ile kibirlenirse ve dünyada ona hiç zorluk gelmese, o da şöyle düşünür.”

Meşakkat Arapça kökenli bir kelime olup “güçlük, zorluk” anlamlarını ifade etmektedir. *Teg-* “bir yere ulaşmak”; erken bir tarihten itibaren “(birine) saldırmak, (bir şeye) dokunmak anlamlarında kullanılmıştır (EDPT, 1972, s. 476a). İki kelimenin bir araya gelip kalıplaşması ile “eziyet, sıkıntı gelmesi, zahmet değmesi, ulaşması” yani “eziyet çekmek” anlamlarını ifade eden bir deyim oluşmuştur. Deyim, Türkiye Türkçesinde *meşakkat değ-* şeklinde kullanılmaz. Deyime karşılık olarak “güçlkle karşılaşmak, sıkıntıya katlanmak” anlamı ifade eden *zahmet çek-* deyimini gösterebiliriz (TS, 2005, s. 2220).

zaḥmat / meşaqquat kötür- (Ar. + T.) Zahmet, güçlük çekmek.

Andağ erse, bu işniṅ taqı zaḥmatını taqı meşaqquatını men kötüreysin. (NF 77/34)

“Öyleyse bu işin zahmetini de zorluğunu da ben çekeyim. (Tahammül edeyim)”

Zahmet ve meşakkat Arapça kökenli kelimeler olup “güçlük, zorluk” anlamlarını ifade etmekte iken *kötür-* fiili (költür-/köter-) “kaldırmak, yükseltmek, taşımak, götürmek, ortadan kaldırmak, yol etmek, tahammül etmek” anlamında kullanılmış (Ünlü, 2012, s. 348), iki kelimenin bir araya gelip kalıplaşması ile “karşılaşılan güçlğe sabretme, oluşan sıkıntıya katlanma” anlamları ifade eden bir deyim oluşmuştur. Deyim

Türkiye Türkçesinde *zahmat/meşakkat kötür-* şeklinde kullanılmasa da aynı anlamı karşılayan *zahmet çek-* deyimini “pek çok sıkıntıya katlanmak, nice zorluklarla karşılaşmak”(Parlatır, 2007, s. 959); *meşakkat çek-* deyimini yine “acı ve sıkıntı içinde olmak, zor günler geçirmek”; *meşakkate katlan-* “güçlüğe sıkıntıya dayanmak, göğüs germek” anlamında olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam eden deyimlerdir (Parlatır, 2007, s. 640).

zararı tég- (<Ar.+ T.) Zararı dokunmak, birine bir şeye zarar gelmek.

Abū Bekr aḍaqını kētermedi. Peyğāmbar ‘as ‘qa zararī tēgmesūn tēp. (NF 16/ 9-10)

“Ebu Bekir Hz. Peygamber (s.a.v)’ e zararı dokunmasın diye ayağını çekmedi.”

Men anı Ḥaq te ‘ālādın tilegeyin kim ol kimerseni Ḥaq te ‘āl ‘ā saqlasun, hēç kâfirlarınġ zararī aṅga tegürmesūn. (NF 23/20-21)

“Ben Yüce Allah’tan dileyeyim ki o kişiyi korusun. Ona kâfirlerin hiç zararı dokunmasın.”

Eger Peyğāmbar ‘as maṅga aymamış bolsa erdi kim hēç kimerseke zarar tegürmegil tēp, Abū Sufyānqa andağ yawuq kelmiş erdim kim oq birle ursam, helāk bolğay erdi. (NF 23/39)

“Eğer Hz. Peygamber (s.a.v) bana “Hiç kimseye zarar verme.” demeseydi Ebu Sufyan’a öyle yakın gelmiştim ki okla vursam ölecekti.”

Ey ot sawuq bolğıl taqı salāmat bolğıl İbrāhīm üze ya ‘ni İbrāhīmqa zarar tegürmegil. (149/41)

“Ey ateş! İbrahim’e karşı serin ve selamet ol. Yani İbrahim’e zarar verme.”

Zarar “zarar, ziyan” anlamında kullanılan TS’de “Bir şeyin, bir olayın yol açtığı çıkar kaybı veya olumsuz, kötü sonuç, dokunca, ziyan, mazarrat” şeklinde açıklanan kelime Arapçadır (TS, 2005, s. 2224). *Tég(ür)-* fiili ile kalıplaşarak “zarar vermek, zarara uğratmak, zarar dokundurmak vb.” anlamlar üstlenmiştir. *Zarar*, soyut bir kavram

olup *teg(ür)*- fiili ile birleştğinde “ulaşılabilir, dokunulabilir somut bir nesne”ye benzetilerek istiare yapılmıştır. *Zarar tegür*- şekli ile Türkiye Türkçesinde yer almayan deyimın aynı anlamı ifade edebilecek karşılıklarına örnek olarak *zarar ver-*, *zararı dokun-*, *zarar gel-*, *zarar gör-* deyimlerini gösterebiliriz.

ziyān bol- (<Fa. + T.) Zıyan olmak.

Eger sen taqı çeriglering ğālib bolsa, hēç ziyān bolmağay. (NF 52/5)

“Eğer sen ve askerlerin kazanırsa hiç zararı olmayacak.”

Farsça bir isim olup “zarar” anlamında kullanılan *ziyān* kelimesi *bol-* yardımcı fiili ile kalıplaşarak “zarar görmek” anlamını ifade eden bir deyim oluşturmuştur. *Ziyān bol-* deyimini Türkiye Türkçesinde küçük bir fonetik farklılık göstererek *bol-/ol-* şeklinde “b” sesinin düşmesi ile kullanılmaya devam etmekte ve “boşuna harcanmak, zarar görmek” anlamlarını ifade etmektedir (TS, 2005, s. 2240).

ziyān teg-/tegür- (<Fa. + T.) Zarar vermek.

İslāmdın qaytıp duşmanlıqnı āşkārā qılıp mu`minlerke ziyān tegürmesünler. (NF 55/31)

“İslam’dan dönüp düşmanlıklarını belli ederek inananlara zarar vermesinler.”

Aning üçün kin cān açığında elgimdin yā taqı adaqımdın sizke ziyān tegmese taqı men ata āzārlağānlardın bolmasam, tēdi. (NF 148/9)

“Şunun için ki canım acıyınca elimden ya da ayağımdan size zarar değmese, ben babayı incitenlerden olmasam, dedi.”

Ziyān kelimesi Farsça bir isim olup “zarar” anlamında kullanılmaktadır. Kelime “ulaşmak” anlamındaki *teg-/değ-* fiili ile kalıplaşarak deyim oluşturmuştur. *Ziyān tegür-*

deyimi “zarar vermek, kötü bir durumla karşı karşıya bırakmak, zararı dokunmak” anlamında olup Türkiye Türkçesinde *ziyan tegür-* şekliyle kullanılmamaktadır. İfade ettiği anlam bakımından bu deyimın karşılığı olarak *zararı dokun-* “kötülüğe uğratmak” deyimini gösterebiliriz (TS, 2005, s. 2224).

3.40. Ziyaret Konulu Deyimler

qapuğınğa teg- Kapısına gitmek, ziyarete gitmek.

Qaçan kim ol ‘âlimniñ qapuğınğa tegdiler erse baqar ol ‘âlimnünğ qapuğı(nı) inğen tekellüf birle qılmışlar. (NF 162/26)

“Ki o âlimin kapısına vardıklarında gördüler ki o âlimin kapısını çok gösterişli yapmışlar.”

Kapu kelimesi “kapı, eşik, hizmet” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 286). Kelime +GA yönelme hali ekini almış ardından *teg-* fiili ile kalıplaşmış ve deyim oluşturmuştur. *Teg-* fiili “uygun bir şekilde (bir yere) ulaşmak, ancak erken bir tarihten itibaren (birine) saldırmak, (bir şeye) dokunmak, (birini) endişelendirmek, değerli olmak (yani bir fiyata ulaşmak)” anlamlarında yer almaktadır (EDPT, 1972, s. 476a). *Qapuga teg-* deyiminde kelimeler gerçek anlamından uzaklaşarak “o alimin yanına gitmek, ona ulaşmak” anlamını ifâde etmiştir. Deyim, Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

qonuq bol- Misafir olmak.

Şahrâda bir ‘Arap ewinde qonuq boldılar. (NF 175/9)

“Çölde bir Arap evinde konuk oldular.”

Bu benim Qaşvâ atlıg tēwem qayu qapuğda çökse, men anda qonuq bolğay-men tēp aytur erdi. (NF 18/ 23)

“Bu benim Kasva adlı devem hangi kapıda çökse, ben orada konuk olacağım, diye söyledi.”

Umm-i Hânî aytur: Peyğāmbar ‘as bir kêçe bizke qonuq boldı. (NF 38/33)

“Ümmü Hânî söyler: Hz. Peygamber (s.a.v) bir keçe bize konuk oldu.”

Bir yere veya birinin evine kısa bir süre kalmak için gelen kimse, misafir, mihman” anlamında kullanılan *konuk* kelimesi (TS, 2005, s. 1211) *bol-* fiili ile kalıplaşarak “bir yerde kısa bir süre ağırılanmak, misafir edilmek” anlamı kazanmıştır. Metnimizden alınan birinci örnekte Hz. Peygamber’in (s.a.v) amcasının oğlu Abdullah bin Abbas (ra) hizmetçisi ile birlikte yolculuğa çıkar ve bir Arap evinde konuk olur. *Konuk ol-* deyimini “bir yerde kısa bir süre ağırılanmak” anlamı ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 1211).

SONUÇ

Yapılan bu çalışmada 14. yy. Harezmi Türkçesinin önemli metinlerinden biri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'te yer alan deyimler tespit edilmeye çalışılmış, tespit edilen deyimleri oluşturan kelimelerin kökenleri incelenmiş ve deyimler semantik yönden incelenmiştir. Deyimlere gelen yapım ve çekim ekleri belirtilerek deyim kuruluşunda üstlendiği görevler açıklanmış, deyim oluşturan kelimelerin sözlük anlamı verilmiş, deyimleşme süreci sonunda kazandığı yeni anlam belirtilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde deyimler ve özellikleri hakkında bilgi verilerek bu konuda daha önce yapılan çalışmalardan bahsedilmiş; deyim ile atasözü, birleşik fiil, birleşik kelime, eşdizimlilik arasındaki farklar açıklanmıştır.

İkinci bölümde ise tezin kaynağı olan *Nehcü'l-Ferâdis* ile ilgili bilgilendirme yapılmış, Harezmi Tarihi, Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesinin oluşumu, *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserin nüshaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Üçüncü ve asıl bölümde *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserden tespit edilen deyimler verilmiş, belirlenen deyimler kökenleri bakımından ve anlamsal açıdan incelenmiş, Türkiye Türkçesinde kullanım durumları belirlenmiştir. Önce deyim oluşturan kelimelerin sözlük anlamı verilmiş, ardından diğer kelime ile kalıplaşması sonucunda kazandığı yeni anlam belirtilmiştir. Deyimleri oluşturan kelimelerin kökenleri incelendiğinde Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça kelime kullanımının da yoğun olduğu görülmüştür. Yabancı kelime kullanımındaki bu yoğunluğu Harezmi bölgesinin etnik yapısında görülen çeşitliliğin dile yansması olarak değerlendirebiliriz. Kelimelerin anlamı ve kökeni açıklanırken kaynak olarak Clauson'un hazırlamış olduğu etimolojik sözlükten, Suat Ünlü'nün *Harezmi Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü*'nden faydalanılmıştır. Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki kullanım durumlarının belirlenmesi ve anlamları konusunda TDK tarafından hazırlanan *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* ve *Türkçe Sözlük* kullanılmıştır. Deyimi oluşturan kelimelerin aldığı ekler belirtilerek bu eklerin deyim kuruluşunda üstlendiği görev ve anlam bakımından deyime katkısı açıklanmıştır. Metinden tespit edilen deyimler anlamsal açıdan değerlendirilerek **Tablo 1**'de verilen kırk ayrı başlık oluşturulmuştur. Bu konu başlıkları, özellikle o dönemde en çok hangi konunun işlendiğinin tespit edilmesi konusunda yardımcı olmuştur. Eserde ağırlıklı olarak *hatır/gönül* ile ilgili deyimler yer almaktadır. Bunun yanı sıra en çok

işlenen konular eserin içeriği ile de uygun olarak dinî ifâdeler, itaat ifade edenler ve ölüm konulu deyimlerdir.

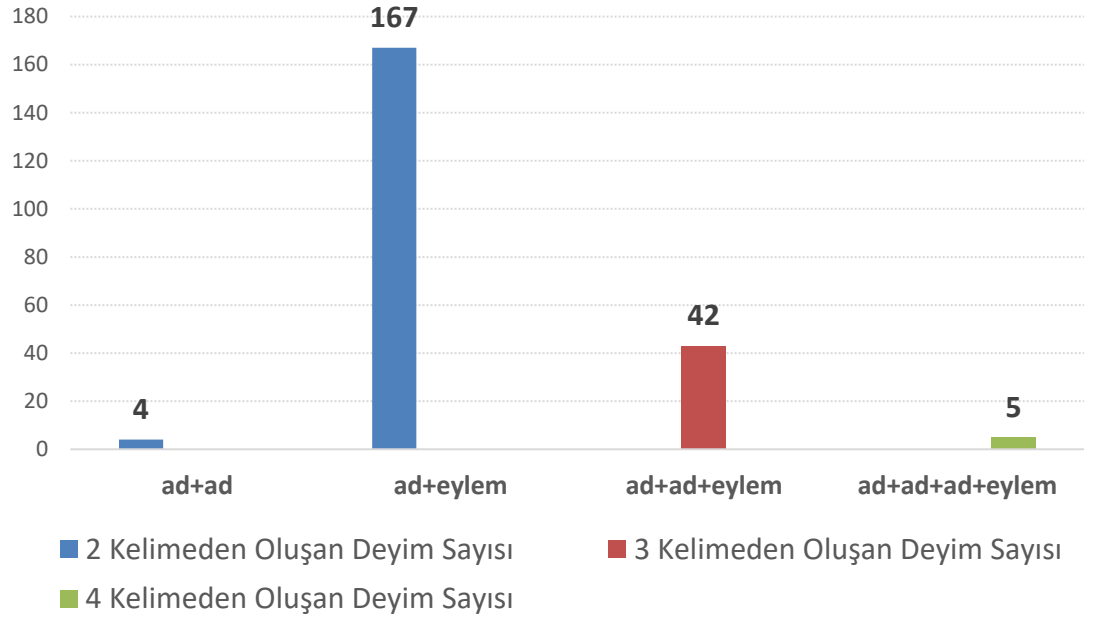
Tablo 1: Tespit edilen deyimlerin anlamsal açıdan ilişkilendirildiği konu başlıkları

KONU	DEYİM SAYISI	KONU	DEYİM SAYISI	KONU	DEYİM SAYISI
<i>Hatır, Gönül</i>	27	<i>Ümitsizlik</i>	4	<i>İlgi, Alaka</i>	2
<i>Ölüm</i>	17	<i>Görmek</i>	3	<i>İzin</i>	2
<i>Akıl, Düşünce</i>	16	<i>Güç, Kuvvet</i>	3	<i>Küçümseme</i>	2
<i>İtaat Etmek</i>	14	<i>Kabul</i>	3	<i>Mesafe, Yol</i>	2
<i>Söz</i>	14	<i>Kılavuzluk</i>	3	<i>Müjde</i>	2
<i>İnanç, Maneviyat</i>	12	<i>Selamlama</i>	3	<i>Onur, Haysiyet</i>	2
<i>Beğeni, İstek</i>	10	<i>Yarar, Kâr</i>	3	<i>Örnek Olmak, Temsil</i>	2
<i>Huzur</i>	10	<i>Yemin</i>	3	<i>Sağlık</i>	2
<i>Izdırap (Acı, Üzüntü, Keder, Sıkıntı)</i>	9	<i>Başkaldırı</i>	2	<i>Yaşam</i>	2
<i>Hal, Durum</i>	8	<i>Gereğini Yapmak</i>	2	<i>Yoldan Çıkmak</i>	2
<i>Değer Verme</i>	7	<i>Gözden Çıkarmak</i>	2	<i>Ziyaret</i>	2
<i>Zarar, Zıyan</i>	6	<i>Güven</i>	2	<i>Ad Verme</i>	1
<i>Anlatma, Aktarım</i>	4	<i>Hak, Hukuk, Adalet</i>	2		
<i>Pişmanlık</i>	4	<i>Hoşgörü</i>	2		

Bu çalışmada *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserden 218 adet deyim tespit edilmiştir. Eserden tespit edilen deyimlerin 60 tanesi küçük fonetik farklılıklarla Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. Bu deyimler “ at bərmək, Һatırğa kelmək, ‘aqlıŋa kelmək, ‘aqlı kətmək, Һabar bərmək, Һabarı bolmak, nefsinge uymak, Һoş körmək, emān bərmək, köŋgüldin keçmək, köŋgüldin Һıqarmak, köŋgölke kirmək, köŋglini qarartmak, köŋglinge qorquĝ tüşmək, zaҺmat bərmək, yaĝı erimek, yüzi sarĝarmak, yüz ewürmək, yüz Һewürmək, Һör körmək, imān keltürmək, zekāt bərmək, Һarām yemek, Һıdmatga kirmək, Һıdmatında bolmak, içine (korku) düşmək, ağır kelmək, yüz suyu tökmək, cān bərmək, cāndın keçmək, qan tökmək, cānı Һıqmaq, şifā bərmək, sözindin Һıqmamak, sözü kesmək, tilke kelmək, söz tinglemek, cān fidā bolmak, yeringe keltürmək, selām bərmək, Һoş kelding, selām bolsun, ṯaqatı qalmamak, yoldın Һıqarmak, yol bərmək, ant içmək, ant bərmək, ma‘lum bolmak, qonuq bolmak, şehīd bolmak, müjde bərmək, revā körmək, qadrini bilmək, ‘ömür keçürmək, qarşu turmaq, közke körünmemək, imīn bolmaq, Һaqqını ötemək, közünke uyqu kirmemek” biçiminde eserde yer almaktadır.

Tespit edilen deyimlerin 212 tanesi mastar halindedir. Bunların içinde yardımcı fiil ile kurulu olanlar da bulunmakla beraber bunlar, metaforik kullanım sebebi ile deyim grubunda değerlendirilmiştir. Diğerleri ise isim tamlaması, sıfat tamlaması şeklinde ya da zarf + fiil ve isim + edat kalıplaşması ile kurulmuşlardır.

Eserdeki deyimlerin Türkiye Türkçesinde yapısal ya da anlamsal olarak aynı ya da farklı kullanımının bulunup bulunmadığı her deyim altında verilen açıklama kısmında belirtilmiştir. Tespit edilen deyimlerin 171 tanesi iki kelime ile; 42 tanesi üç kelime ile; 5 tanesi dört kelime ile kuruludur. Buna göre, tespit edilen deyimlerin yapısal sınıflandırması **Şekil 1**’de verilmiştir.

Şekil 1: Tespit edilen deyimlerin yapısal sınıflandırılması

14. yüzyıl Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'in söz varlığımızın kıymetli parçalarından biri olan deyimler açısından incelenmesi sonuncunda Türk dilinin deyimler açısından ne kadar zengin olduğu, bazı deyimlerin fonetik birtakım farklılıklar olsa da aradan geçen uzun zamana karşın hâlâ kullanımda olduğu görülmüştür.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Tespit edilen deyimlerin anlamsal açıdan ilişkilendirildiği konu başlıkları 193

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Tespit edilen deyimlerin yapısal sınıflandırılması 195

DİZİN

açuq yüz Güler yüz, hoşgörü, sevecenlik.

a. y. birle (NF 123/15), (NF 8/37)

a. y. (NF 17/24)

ağaqınga tüş- Ayağına kapanmak, özür dilemek.

a. t. -ti (NF 249/3)

a. t. -gil (NF 291/3, 4)

ağır kel- Gücüne gitmek, onuruna dokunmak.

a. k. -di (NF 33/37), (NF 140/6), (NF 214/13),
(NF 34/3), (NF 79/18)

a. k. -mese (NF 178/28)

a. k. -mese erdi (NF 222/40)

ağzıdn kéterme- Ağzından düşmemek.

a. k.-mez (NF 299/37)

ant bër- Ant içmek, yemin etmek.

a. b.-ür (NF 134/29)

ant iç- Bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek,yemin etmek.

a. i.-ti (NF 30/33), (NF 291/19)

a. i. -medim (NF 137/11)

a. i.-mek (NF 183/7)

a. i.-mesün (NF 291/23)

ant yād qıl- (<T. +Fa. + T.) Yemin etmek.

a. y. q.-ur-men (NF 45/32), (NF 45/39), (NF 59/4),
(NF 24/ 6), (NF 45/18), (NF 45/26),
(NF 225/17), (NF 302/9)

- a. y. q.-dı (NF 194/23)
- a. y. q.-ıp (NF 135/20)
- ‘āqıldın kesil- (<Ar. +T.)** Akıldan uzaklaşmak, akılsızca iş yapmak.
- ‘ā. k -meng, (NF 294/14, 15)
- ‘aqlı kêt- (<Ar. + T.)** Şaşırmak, korkmak.
- ‘a. k. -ti. (NF 116/9), (NF 164/27, 28), (NF 165/33, 34)
- ‘aqlı zā‘il bol- (<Ar.+ Ar.+ T.)** Akılı başından gitmek, akılı yok olmak.
- ‘a. z. b. -ğu (NF 154/36)
- ‘aqlınga kel- (<Ar. + T.)** Akılı başına gelmek, baygınlığı geçip bilinci işler olmak.
- ‘a. k. -di. (NF 62/34), (NF 137/38), (NF 164/24),
(NF 206/21)
- ‘a. k. -ür erdi (NF 304/36)
- (könglinge) ārāmlık èndür- (<Fa. + T.)** Gönlüne rahatlık, huzur vermek.
- k. ā. è. -dürdi (NF 15/32)
- artınga yöri-** Ardından gitmek, birine her konuda uyum sağlamak.
- a. y. -seng (NF 244/19)
- at ber-** Ad vermek, adlandırmak.
- a. b. -ildi (NF 1/12)
- a. b.-dük (NF 2/23)
- ‘azız tut- (<Ar.+ T.)** Değer vermek.
- ‘a. t. -maq (NF 232/9)
- bağır başı** Ciğer yarası, büyük ve onulmaz acı.
- b. b. (NF 187/30), (NF 163/23, 24)

bağrı kebāb bol- (<T. + Ar. + T.) Çok üzüntü çekmek.

b. k. b. -dı (NF 147/40)

b. k. b. -ğay (NF 248/15)

bağrı pāra pāra bol- (<T. + Fa. +Fa. + T.) Ciğeri parçalanmak.

b. p. p. b.-ur (NF 122/14)

baş tart- Boyun eğmemek, itaat etmemek.

b. t.-ip (NF 102/32)

berekāt bër- (<Ar.+ T.) Bolluk vermek, bereketlendirmek, bollaştırmak.

b. b.-sün (NF 86/22)

b. b.-gil (NF 111/3, 4)

bey'et bër- (<Ar. + T.) Biat etmek, egemenliğini kabul etmek.

b. b.-diler (NF 19/14), (NF 19/32, 33), (NF 76/9)

b. b.-genning (NF 19/15)

b. b.-mekke (NF 19/32, 33)

b. b.-genler (NF 19/19)

b. b.-eling (NF 19/23)

b. b.-eling (NF 101/31)

b. b.-seler (NF 101/33)

bişārat bër- (<Ar. + T.) Müjde vermek.

b. b.-ür erdi (NF 53/7)

b. b.-gil (NF 65/23), (NF 65 /17), (NF 90/7)

b. b.-ilmiş (NF 66/12, 13)

b. b.-ip (NF 59/1)

b. b.-di (NF 89/4)

boy b r- Boyun eğmek, itaat etmek.

b. b.-megil (NF 35/11), (NF 264/29)

b. b.-ip (NF 61/8)

b. b.-ing (NF 80/21)

b. b.-mediler (NF 102/31)

boyun b r- Boyun eğmek, buyruk altına girmek.

b. b.-se (NF 66/23, 24)

b. b.-mek bolur (NF 69/20)

b. b.-seler (NF 172/38), (NF 210/30)

b. b.-dim (NF 148/16)

boyun sun- Boyun eğmek, itaat etmek.

b. s.-ęan (NF 135/31)

b. s.-mağan (NF 189/19, 20)

c n b r- (<Fa. + T.) Can vermek.

c. b.-di (NF 66/6), (NF 238/24), (NF 291/30)

c. b.-dim (NF 283/7)

c. b.-mek (NF 65/34)

c n fid  bol- (<Fa. + Ar. + T.) Uğrunda yok olmak, feda olmak.

f. b.-sun c nım (NF 66/20, 21)

f. b.sun (NF 86/24)

c. f. b.-sun (NF 149/36)

c ndım ke - (<Fa. +T.) Canından vazge mek.

c. k.-megin e (NF 145/28)

c. k.-ti (NF 145/34)

c. k.-mek gerek (NF 186/36, 37)

c. k.-ip (NF 213/27), (NF 284/25)

cānı çıq- (<Fa. + T.) Canı çıkmak.

c. ç.-ar (NF 304/10)

cānını qabž qıl- (<Fa. + Ar.+ T.) Canını almak, öldürmek.

c. q. q.-maqğa (NF 64/19)

c. q. q.-ğıl. (NF 64/20)

c. q. q.-u (NF 65/32), (NF 305/22, 23), (NF 306/10)

c. q. q.-maq (NF 305/28)

cānnı teslīm qıl- (<Fa. + Ar.+ T.) Ruhunu teslim etmek, ölmek.

c. t. q.-dı. (NF 122/23)

cümlesidin kesil- (<Ar.+ T.) Hepsinden uzak kalmak.

c. k.-mek kerek (NF 186/34)

çāra tapma- (<Fa.+ T.) Fayda bulmamak, fayda etmemek.

ç. t.-dı (NF 251/7)

çawı ‘ālamqa münteşir bol- (<T.+Ar.+Ar.+T.) Şöhreti dünyaya yayılmak.

ç. ‘ā. m. b.-dı (NF 143/26)

destūr bër- (<Fa. +T.) İzin vermek, müsaade etmek.

d. b.-ür men (NF 16/38, 39)

d. b.-di (NF 19/24-25), (NF 20/9), (NF 41/37),

(NF 64/41), (NF 65/31)

d. b.-sengiz (NF 29/21, 22), (NF 64/20), (NF 65/4)

d. b.-gil (NF 35/32), (NF 56/6), (NF 64/40)

d. b.-diler (NF 62/31)

d. b.-medin (NF 64/39)

dīndin qayıt- (<Ar.+ T.) Dinden dönmek, dinden vazgeçmek, inandığı dine inanmaz olmak.

d. q.-maz erdiler (NF 8/28), (NF 8/30)

d. q.-maz-men. (NF 114/28)

dōst tut- (<Fa. + T.) Dost edinmek, dostu saymak.

d. t.-sa erdim (NF 67/ 8)

d. t.-sa (NF 103/32)

d. t.-mış erdi (NF 153/34)

dünyādın bar- (<Ar. + T.) Ölmek, vefat etmek.

d. b.-mışdın song̃ (NF 14/1)

d. b.-dı erse (NF 69/14)

d. b.-dı (NF 76/12)

dünyādın çıq- (<Ar. + T.) Vefat etmek, ölmek.

d. ç.-sang̃ (NF 12/14)

d. ç.-mışda (NF 42/20)

d. ç.-ğay-men (NF 121/22)

d. ç.-ar (NF 140 /24)

d. ç.-argıl (NF 190/25,26)

d. ç.-ğay (NF 255/37)

dünyādın köç- (<Ar. + T.) Ölmek, vefat etmek.

d. k.-ti (NF 6/37)

(dünyādın) riḥlet qıl- (<Ar.+ Ar. + T.) Ölmek.

d. r. q.-dı. (NF 76/12)

...r. q.- dı erse (NF 165/9)

...r. q.-sa erdi (NF 167/20)

d. r. q.-sam (NF 82/8)

ecel yet- (<Ar. + T.) Eceli gelmek, ölme vaktinin gelmesi.

e. y.-se (NF 92/19)

emān bër(me)- (<Ar. + T.) Huzur, güven, rahatlık vermemek.

e. b.-mezler (NF 8/25-26)

e. b.-dingiz (NF 56/34)

e. b.-gil (NF 101/19)

e. b.-ip (NF 50/39)

etekiŋge tök- Ortaya dökmek, birine sunmak.

e. t.-tüm (NF 110/11)

fāyidası teg- (<Ar. + T.) Faydası dokunmak.

f. t.-gey (NF 71/36), (NF 81/4)

f. t.-mez (NF 149/9)

f. t.-er (NF 139/22), (NF 139/19), (NF 139/20)

f. t.-medi (NF 160/6)

f. t.-di NF 160/8

fermānıñdın çıqma- (<Fa. +T.) Sözünden çıkmamak.

f. ç.-masa (NF 128/20)

f. ç.-mağay erdi (NF 266/25)

fermānıñğa kir- (<Fa. + T.) Emrine girmek, emrinde olmak.

f. k.-se (NF 250/15)

fikri şāfı bol- (<Ar.+Ar.+T.) Zihni boşalmak.

f. ş. b.-sun (NF 169/6)

fitne qopar- (<A. + T.) Fitne çıkarmak, ara bozucu davranışlar yapmak.

f. q.-ur (NF 50/4)

furşatı yet- (<Ar.+T.) Fırsat bulmak.

f. y.-mez (NF 303/32)

ḥabar bër- (<Ar. + T.) Haber vermek.

ḥ. b.-di	(NF 4/7), (NF 9/20)
ḥ. b.-eyin	(NF 180/6)
ḥ.b.-gey	(NF 237/5)
ḥ. b.-ü	(NF 1/24), (NF 183 /5), (NF 69/7)
ḥ. b.-diler	(NF 14/8), (NF 70/40)
ḥ. b.-medi	(NF 102/12)

ḥabar ıda bër- (<Ar.+ T.) Haber salmak, haber göndermek.

ḥ. ı. b.-di.	(NF 226/4), (NF 226/7)
--------------	------------------------

ḥabarı bol- (<A + T.) Haberi olmak.

ḥ. b.-madı.	(NF 35/5), (NF 77/33), (NF 172/11)
-------------	------------------------------------

ḥaddın keç- (<Ar. + T.) Haddini aşmak, sınırı aşmak, ölçüyü kaçırmak.

ḥ. k.-ti erse	(NF 10/1)
ḥ. k.-genlerni	(NF 182/5,6)
ḥ. k.mek erdi	(NF 264/31)

ḥalāvat bul- (<Ar.+ T.) Ḥalāvat bulmak.

ḥ. .-madım.	(NF 171/1)
(tā' atning) ḥ. b.-ğaymen	(NF 205/15)

ḥālī müteğayyir bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Hâli değişmek, başkalaşmak.

ḥ.m. b.-dı	(NF 6/13), (NF 262/27), (NF 146/11)
------------	-------------------------------------

ḥalvat qal- (<Ar.+ T.) Baş başa kalmak.

ḥ. q.-mışlar	(NF 289/9)
ḥ. q.-ıp	(NF 289/24)

ḥaqqın bër- (<Ar.+ T.) Hakkını vermek.

ḥ. b.-ip	(NF 211/9)
----------	------------

ḥaqqın öte(me)- (<Ar. + T.) Hakkını ödemek.

ḥ. ö.-mekke (NF 196/28)

ḥ. ö b.-mağay (NF 196/16)

ḥ. ö. b.-ğay (NF 198/32)

ḥarām ye- (<Ar.+ T.) Haram yemek.

ḥ. y.-dürdüng, (NF 204/11)

ḥ. y.-yür (NF 207/35, 36)

ḥ. y.-mekdin (NF 241/5)

ḥāṭırğa kel- (<Ar. + T.) Aklına gelmek.

ḥ. k.-ür (NF 16/2)

ḥāṭırğa tüş- (<Ar.+T.) Hatırına düşmek, hatırlamak, aklına gelmek.

ḥ. t.-ti (NF 63/41), (NF 124/25, 26), (NF 205/16),
(NF 10/31), (NF 128/16, 17), (NF 188/6)

ḥāṭırı bezmān bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak, incinmek.

ḥ. b. b.-dı (NF 8/39), (NF 53/31)

ḥāṭırı ḥasta bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak.

ḥ. ḥ. b.-dı. (NF 94/27),

ḥ. ḥ. b.-ur (NF 268/39)

ḥāṭırı ḥasta u bezmān bol- (<Ar. + Fa. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak, incinmek, kederli, üzgün olmak.

ḥ. ḥ. u b. b.-dı (NF 4/24), (NF 9/25), (NF 274/6)

ḥāṭırı ḥoş bol- (<Ar. + Fa. + T.) Hoşuna gitmek, beğenmek, rahatlamak.

ḥ. ḥ. b.-dı (NF 8/1), (NF 214/25, 26), (NF 247/40)

ḥāṭırı ḥoşnūd bol- (<Ar. + Fa. + T.) Hoşuna gitmek, beğenmek.

ḥ. ḥ. b.-dı (NF 88/39)

hātırı mecrüh bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Gönlü kırılmak, gönlü incinmek.

h. m. b.-dı (NF 296/13)

hātırı munağğaz bol- (<Ar. + Ar.+ T.) Gönlü kırılmak.

h. m. b.-dı (NF 91/10)

hātırı munğiz (munğış) bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Gönlü kırılmak, üzgün olmak.

h. m. b.-dı (NF 201/26)

h. m. b.-ur (NF 238/32)

h. m. b.-dı (NF 262/4), (NF 174/2-3)

h. m. b.-masun (NF 245/25)

hātırı şikeste bol- (<Ar. + Fa. + T.) Gönlü kırılmak.

h. ş. b.-dı (NF 199/17), (NF 231/11)

hātırı tile- (<Ar.+ T.) İstemek, gönlü istemek.

h. t.-di (NF 185/29)

h. t.-ler (NF 214/35)

hātırının kêt- (<Ar.+ T.) Aklından çıkmak.

h. k.-ti (NF 139/41)

hātırında keç- (<Ar.+T.) Aklından geçmek, içinden (gönlünden) geçmek.

h. k.-er (NF 281/29)

h. k.-rür (NF 281/32)

hātırını iste- (<Ar.+T.) Gönlünü yapmak.

h. i.-mekdin (NF 264/7)

hātırını muhāfizāt qıl- (<Ar.+Ar.+T.) Gönlünü korumak, hatır gönül yapmak.

h. m. q.-maq (NF 264/7)

h. m. q.-ğıl (NF 264/32)

hātırınqa teşviş kir- (Ar.+ Ar.+ T.) İçine kuşku girmek.

h. t. k.-miş (NF 289/28)

(öz) havālarınğa uy- (<Ar.+T.) Bulunulan ortamın bilgi ve inançlarına göre davranmak, kendi bildiği gibi yapmak, ondan şaşmamak.

ö. h. u.-dılar (NF 26/8)

hıdmatga kir- (<Ar. + T.) Görev almak, hizmetinde olmak.

h. k.diler erse (NF 60/19)

h. k.-dim (NF 143/35)

h. K.-di (NF 258/5)

hıdmatında bol- (<Ar. + T.) Hizmetinde olmak.

h. b.-up (NF 90/40, 41)

h. b.-dı (NF 153/2)

hıdmatında yöri- (<Ar.+ T.) Hizmetinde bulunmak, onun için çalışmak.

h. y.-yür-sen (NF 139/9)

hilafat qapugını bağla- (<Ar. + T. + T.) Halifelik kapısını kapatmak.

h. q. b.-ng̃ (NF 67/28)

hōr (köz birle) baq- (Fa. + T. + T.) Değer vermemek.

h. k. b. b.-sa (NF 258/3)

h. k. b. b.-tı (NF 259/4)

h. k. b. b.-ğanı (NF 259/10, 11)

h. k. b. b.-masa (NF 76/30)

hōr kör- (<Fa. +T.) Hor görmek, değersiz saymak.

h. k.-di erse (NF 259/6)

h. k.-ünseng̃ (NF 258/26)

hoş kelding̃ (<Fa. + T.) Hoş geldin.

h. k.-ding̃ (NF 40/2), (NF 40/11), (NF 40/38),

(NF 307/15), (NF 109/7)

h. k.dingiz (NF 47/30), (NF 48/2, 3)

hoş kel- (<Fa.+ T.) Beğenmek, hoşuna gitmek, ilgi çekmek.

(könglinge) h. k.-di (NF 52/23)

h. k.-di (NF 82/20), (NF 279/35)

hoş kör-/hoş körme- (<Fa. +T.) Beğenmek, hoşuna gitmek/beğenmemek, hoşlanmamak.

h. k.-medin (NF 102/33)

hüşınğa kel- (<Ar.+T.) Akli başına gelmek, kendine gelmek, ayılmak.

h. k.-di (NF 305/37)

‘ibret al- (<Ar.+ T.) Ders almak.

‘i.a.-dı (NF 141/22)

icāzat bër- (<Ar. + T.) İzin vermek.

i. b.-sengiz (NF 11/21)

i. b.-di (NF 23/43), (NF 47/33), (NF 47/33)

i. b.-eling (NF 33/17)

içinge düş- Korku hissetmek, telaşlanmak.

i. t. h. t.-ti (NF 164/27)

īmān ‘arza qıl- (<Ar.+ Ar.+ T.) İman sunmak, iman göstermek.

ī. ‘a. q.-dı (NF 174/34)

īmān keltür- (<Ar. + T.) İman etmek, Müslümanlığı gönül rızası ile kabul etmek.

ī. k.-medin (NF 4/16)

ī. k.-di (NF 12/11, 12)

ī. k.-mezsengiz (NF 12/38, 39)

Ī. k.-seng (NF 12/10)

Ī. k.-üp turur (NF 18/18)

Ī. k.-sem (NF 60/7)

Ī. k.-mesengiz (NF 80/20)

īmāndın qayıt- (<Ar.+T.) İnançtan dönmek, vazgeçmek.

īmāndın qayıtmadı (NF 70/18)

īmānnı ıçğın- (<Ar.+ T.) İmanını kaybetmek.

ī. 1.-maqđın (NF 164/1,2)

īmānsız ıçq- (<Ar. + T.) İmansız gitmek, dinin gereklerini yerine getirmeden ölmek.

ī. ç.-qanıım (NF 14/4)

ī. ç.-maqđın (NF 163/34)

imīn bol- (<Ar.+T.) Emin olmak.

i. b.-maṅg (NF 165/6)

i'tibār al- (<Ar.+T.) İbret almak, ders almak.

i. a.-maq (NF 141/27, 28)

izā tegür- (<Ar.+ T.) Eza etmek, cefa etmek.

ī. t.-diler (NF 156/6)

köṅgli bar- Gönlü gitmek, gönlü kaymak.

k. b.-dı (NF 170/35,36,37)

köṅgli hoş bol- (<T. + Fa. + T.) Gönlü hoş olmak, sevinmek, rahatlamak.

k. ḥ. b.-dı (NF 6/20), (NF 6/36), (NF 46/37), (NF 21/41),
(NF 65/29,30), (NF 109 /30)

k. ḥ. b.-ur (NF 39/25)

k. ḥ. b.-sun (NF 78/ 2)

köṅgli katıḡ bol- Kalbi katılaşmak, merhametsizleşmek.

k. k. b.-ur (NF 137/8)

k. k. b.-dı (NF 138/2)

köṅgli üçün (Bir kimsenin) hatırı için, gönlü kırılmasın diye.

k. ü. (NF 246/19), (NF 255/1,2)

köŋlinge (endişe) kir-	Endişelenmek, kaygılanmak.
k. e. k.-mek	(NF 182/36)
köŋlinge keç-	İçinden geçirmek, aklından geçmek..
k. k.-ti	(NF 37/13)
köŋlinge qorquğ tüş-	Endişelenmek, içine korku girmek.
k. q. t.-ti	(NF 115/15)
q. k. t.-ürüp	(NF 140/40)
köŋlini qarart-	Kalbini karartmak.
k. q.-ıp	(NF 226/5)
köŋli açıl-	Gönlü açılmak, ferahlamak, huzura kavuşmak.
k. a.-sun	(NF 80/35,36)
k. a.-sa	(NF 246/11)
köŋli hasta u bezmān bol- (<T. + Fa. + Fa. + T.)	İncinmek, gönlü kırılmak, gönlüne dokunmak.
k. h. u b. b.-dı	(NF 123/21,22), (NF 21/16), (NF 46/27)
köŋli tile-	Gönlü istemek, arzulamak.
k. t.-yür	(NF 200/26,27)
köŋlünde qarar qıl- (<Ar. + T.)	Gönlünde yer etmek, içine yerleşmek.
k. q. q.-dı	(NF 290/16,17)
köŋlüne qorquğ kir-	Korkmak, ürpermek.
k. q. k.-di.	(NF 7/3), (NF 132/7)
k. q. k.-ıp	(NF 7/5)
köŋlingde keçür-	Gönlünden geçirmek.
k. k.-er-sen	(NF 196/25)
k. k.-medin	(NF 225/25)
k. k.-ti	(NF 260/33), (NF 260/36)

köngül közini aç- Gönlünün gözünü açmak.

k. k. a.-ar (NF 128/2)

köngülde keç- Aklından geçmek; içinden, kalbinden geçmek, içten içe tasarlamak.

k. k.-er (NF 110/1)

k. k.-se (NF 182/38)

köngüldin çıkar- Vazgeçmek, ilgilenmemek.

k. ç.-arınğ (NF 80/21)

k. ç.-arsun (NF 168/37)

k. ç.-armaq (NF 169/1,2)

k. ç.-armadın (NF 169/3)

k. ç.-arsang (NF 171/28,29)

k. ç.-arsa (NF 169/25)

k. ç.-sa (NF 297/36,37)

köngüldin keç- Gönülden geçmek, akla gelmek, bir şeyin olmasını istemek.

k. k.-ti NF 74/39

k. k.-ürmegil NF 226/7

k. k.-er NF 279/15

k. k.-er erdi NF 69/34

köngülke kir- Gönlüne girmek, kalbinde yer etmek.

k. k.-mes erdi (NF 143/30)

k. k.-ip (NF 225/34)

köngülke orna- Gönle girmek, gönülde yer edinmek.

k. o.-p (NF 72/41)

köngülke sığma- Gönülde başka sevgiye yer olmaması.

k. s.-z (NF 67/10)

köngülke tüş-	Gönle düşmek, akla gelmek.
k. t.-mesün	(NF 44/26,27)
k. t.-mişi	(NF 45/17), (NF 47/19)
k. t.-ti	(NF 48/17)
k. t.-ti	(NF 152/31)
köngülü hasta bol- (<T. + Fa. + T.)	Gönlü kırılmak, gönlü incinmek.
k. h. b.-masun	(NF 288/22)
köni yolqa köndür-	Doğru yola döndürmek, birine doğru yolu göstermek
k. y. k.-se	(NF 159/23)
köz önginde qıl-	Göz önünde bulundurmak, hesaba katmak.
k. ö. q.-ing	(NF 303/20)
közi tüş-	Elinde olmadan görmek.
k. t.-mesün	(NF 164/5,6)
k. t.-ti	(NF 169/30,31)
közke körünme-	Göze görünmemek.
k. k.-di	(NF 300/35,36)
közünke uyqu kirme-	Uyuyamamak, uykusuz kalmak.
k. u. k.-mez erdi	(NF 200/9)
k. u. k.-di	(NF 200/16), (NF 290/5)
k. u. k.-mez	(NF 256/35)
k. u. k.-gey erdi	(NF 256/39)
qudratı yet- (< Ar.+ T.)	Gücü yetmek.
q. y.-mez	(NF 156/25)
q. y.-mez	(NF 156/30)
lezzet bul- (<Ar.+ T.)	Tadına varmak.
l. b.-ayın	(NF 256/41)

ma‘lum bol- (<Ar.+T.) İçine doğmak, malum olmak.

m. b.-mı ş erdi (NF 122/38)

maşlaḥat kör- (<Ar. + T.) Uygun görmek.

m. k.-er siz (NF 85/19)

m. k.-diler (NF 21/4,5), (NF 120/25)

ma‘zūr tut- (<Ar.+ T.) Mazur görmek, (mazerete karşı) anlayış göstermek.

m. t.-ğıl (NF 304/8)

meşakkat teg- (Ar.+ T.) Eziyet görmek, sıkıntı yaşamak.

m. t.-mese (NF 296/40)

m. t.-ürgeyler (NF 6/35)

m. t.-ürseler (NF 11/42)

meşaqḡat tegür- (<Ar. + T.) Eziyet etmek.

m. t.-geyler (NF 6/35)

m. t.-seler (NF 11/42)

mezelerni bulḡaştur- (<Fa. +T.) Tatları kaçırmak, ağzının tadını kaçırmak.

m. b.-ğan (NF 304/23,24)

mezelerni yıq- (<Fa. + T.) Zevkleri yıkmak, devirmek.

m. y.-ğan (NF 64/38)

musallaḡ qıl- (<Ar. + T.) Başına bela etmek, başına sarmak.

m. q.-dı. (NF 228/28)

m. q.-sa erdi (NF 229/8)

m. q.-dım (NF 229/11)

muḡāfaḡat tüş- (Ar.+ T.) Uygun düşmek.

m. t.-ti (NF 84/7)

müjde bër- (<Fa. + T.) Müjde vermek, sevindirici haberi ulaştırmak.

m. b.-di (NF 73/7)

(dünyādın) naqıl qıl- (< Ar.+ T.) Ölmek.

d. n. q.-mıŝta (NF 4/29), (NF 25/21)

d. n. q.-dı. (NF 68/26), (NF 68/1), (NF 303/21), (NF 68/26)

ā. n. q.-mıŝ (NF 57/14)

d. n. q.-ıp tururlar. (NF 200/40)

d. n. qılsam (NF 67/25)

nefsinge uy- (<Ar. + T.) Bedenin isteklerine uymak.

n. u.-sa (NF 45/11)

öğünge tüş- Aklına düşmek.

ö. t.-ürüp (NF 300/23)

‘ömri vefā qıl- (<Ar.+Ar.+ T) Ölmeden istenilen bir şeye, amaçlarına kavuşmak.

‘ö. v. q.-ğay (NF 303 /9,10)

‘ömür keçür- (<Ar. + T) Yaşamak.

‘ö. k.-ür erdi. (NF 91/1-2), (NF 215/7)

‘ö. k.-mek kerek (NF 163/23,24)

özi ağızıdın eşit- Birinin (kendî) ağızından duymak.

ö. a. (NF 129/10,11)

a. a. (NF 129/20)

özi berekātına (<T.+Ar.) Kendisinin bereketine, yüzü suyu hürmetine.

ö. b. (NF 259/2)

özünke sığındur- Bağına basmak.

ö. s.-dunğuz (NF 56/33)

‘özür qıl- (<Ar. + T.) Özrünü ileri sürerek bir işi yapmayı istememek, bir yanlış dolayısıyla bağışlanmayı dilemek.

‘ö. q.-ur men NF 64/35

‘ö. q.-dı	(NF 178/15), (NF 205/36), (NF 60/9), (NF 71/17), (NF 174/21),
‘ö. q.-ıp	(NF 143/25)
‘ö. q.-maqqa	(NF 137/35)
‘ö. q.-aling	(NF 100/36)
‘ö. q.-ur-men	(NF 64/35)
‘ö. q.-sam	(NF 249/1)
‘özür qol- (<Ar. + T.)	Mazeret beyan etmək, özür dilemək, yapılan bir yanlışın bağışlanmasını dilemək.
‘ö. q.-dı	(NF 71/18)
‘ö. q.-dılar	(NF 268/14)
qadrini bil- (<Ar.+ T.)	Kıymetini bilmək.
q. b.-medim	(NF 223/26)
qan tök-	Öldürmək, ölümünə sebep olmaq.
q. t.-geyler	(NF 191/31)
q. t.-tiler	(NF 191/33)
qapuşına teg-	Kapısına gitmək, ziyarete gitmək.
q. t.-diler	(NF 162/26)
(köngli) qarar qıl- (<Ar. + T.)	Huzur bulmaq, sükûnete kavuşmaq.
k. q. q.-maz	(NF 77/11)
qargışı yet-	Bedduası ulaşmaq, değmək, ilenci yerine gelmək.
q. y.-mesün	(NF 11/23)
qarşu tur-	Karşı durmaq, karşısında durmaq, direnmək.
q. t.-up	(NF 159/43)
q. t.-ğay	(NF 166/19)

qol qawuştur- El bağlamak, saygı göstergesi olarak elleri vücudun önünde birleştirmek.

q. q.-up (NF 37/2)

qonuq bol- Misafir olmak.

q. b.-dılar. (NF 175/9)

q. b.-ğay men (NF 18/23)

q. b.-dı (NF 38/33)

qulaqınğa teg- Duymak, kulağına çalınmak.

q. t.-ür (NF 145/7)

q. t.-miş (NF 289/13)

rağbatı tüş- (<Ar.+T.) Rağbet etmek, gönlü istemek, arzu etmek.

r. t.-miş (NF 299/21)

rāydın qayıt- (<. Ar.+T.) Fikirden vazgeçmek, sözden dönmek.

r. q.-tım (NF 12/22)

rengi müteğayyir bol- (<Fa. + Ar.+T.) Yüzü değışmek.

r. m. b.-dı. (NF 300/4)

revā kör- (<Fa. + T.) Uygun bulmak, yakıştırmak.

r. k.-er-sen (NF 170/16)

r. k.-medi (NF 291/21)

riğlat qıl- (<A. + T.) Göç etmek, ölmek.

r. q.-maqıngız (NF 62/11)

r. q.-ur (NF 6/10), (NF 65/10)

r. q.-dı erse (NF 165/9)

r. q.-sa erdi (NF 167/20)

r. qılur (NF 65/10)

rūhını qabz qıl- (<Ar.+Ar.+ T.) Canını almak.

r. q. q.-ur (NF 308/12)

rūza(e) tut- (<Fa. + T.) Oruç tutmak.

r. t.-tı	(NF 33/32), (NF 177/21), (NF 166/11), (NF 166/10)
r. t.-ar erdi.	(NF 161/26)
r. t.-ar bolsa	(NF 179/24)
r. t.-maq	(NF 180/7)
r. t.-ğıl	(NF 180/16)

rūza boz- (<Fa. + T.) Oruç bozmak, orucu geçersiz hâle getirmek.

r. b.-ar	(NF 183/5)
----------	------------

(dünyādın) safar qıl- (<Ar. + T.) Dünyadan sefer etmek, ölmek.

d. s. q.-ur	(NF 65/9)
-------------	-----------

selām bër- (<Ar.+ T.) Selam vermek.

s. b.-mekni	NF 3/7
s. b.-mek	NF 16/10
s. b.-mişde	NF 73/16
s. b.-di	NF 85/14

selām bol- (<Ar. + T.) Selam olsun.

s. b.-sun	(NF 64/22), (NF 98/44), (NF 99/31, 32)
-----------	--

söz tingle- Söz dinlemek.

s. t.-p	(NF 292/32)
s. t.-yür siz	(NF 292/35)

sözdin rucū' qıl- (<T.+Ar.+T.) Sözünden dönmek, vazgeçmek.

s. r. q.-sa	(NF 155/26)
s. r. q.-masaṅız	(NF 155/32)
s. r. q.- madı.	(NF 155/34)

sözündin çıqma- Sözünden çıkmamak (birinin) sözüne uyarak davranmak.

s. ç.-maz (NF 59/33)

s. ç.-ğay men. (NF 170/21)

sözini saqla- Öğüdünü tutmak, sözünü dinlemek.

s. s.-dım (NF 23/40)

sözke kir- Söze girmek, birinin sözünü dinlemek.

s. k.-ing (NF 247/8)

sözni kes- Konuşmasını bitirmeden susmak.

s. k.-tim. (NF 118/29)

sözüngke iltifât kıl- (<T. + Ar.+ T.) Sözüne değer vermek, onu dinlemek.

s. i. q.-maz men (NF 175/18)

sünnetince yöri- (<Ar.+T.) Sünnete göre davranmak.

s. y.-megen (NF 269/17)

şehîd bol- (<A. + T.) Şehit olmak, şehit düşmek.

ş. b.-up (NF 51/6)

ş. b.-dılar (NF 53/11)

ş. b.-dı (NF 60/3), (NF 122/35)

ş. b.-mazdın (NF 122/37)

ş. q.-ğaylar (NF 123/19)

ş. b.-ğay (NF 123/24)

şifâ bèr- (<Ar. + T.) Şifa vermek, iyi etmek, sağlığına kavuşturmak.

ş. b.-gey (NF 25/26)

ş. b.- se (NF 98/34)

ṭāqatı qalma- (<Ar. + T.) Gücü kalmamak, halsiz düşmek.

t. q.-madı (NF 5/32)

til bër- Dillendirmek, konuşturmak, konuşma yeteneği vermek.

t. b.-se (NF 274/29)

t. b.-geymiz (NF 274/33)

til tegür- İleri geri konuşmak.

t. t.-mesünler (NF 120/34, 35), (NF 120/39)

t. t.-rüp (NF 292/36)

tiling saqla- Dilini saklamak, diline sahip olmak.

t. s.-ğıl (NF 267/13)

tilke kel- Dile gelmek, konuşmaya başlamak.

t. k.-di (NF 251/26)

‘uhdasındın çıq- (<Ar. + T) Üstesinden gelmek.

‘u ç.-a bilmegey (NF 74/7)

‘u. ç.-maq (NF 102/22)

umîd kötür- (<Fa. + T.) Ümit kesmek, beklenti içinde olmamak.

u. k.-diler (NF 84/37)

vācib bol- (<Ar.+ T.) Şart olmak, yapılması gerekli olmak.

v. b.-dı (NF 239/15)

vācib bolur (NF 130/1)

vaqtı müteğayyir bol- (<Ar.+ Ar.+ T.) Hâli değişmek, durumu başkalaşmak.

v. m. b.-dı (NF 257/12)

vāy bol- (<Ar.+ T.) Hayıflanmak.

v. b.-sun (NF 253/4)

yād tut- (<Fa. +T.) Aklında tutmak, ezberlemek.

y. t.-ar erdi (NF 139/4), (NF 160/12)

y. t.-ar sen (NF 139/7)

y. t.-up turur erdim (NF 139/11)

y. t.-maq ermes (NF 142/34)

yādmğa keltür- (<Fa. + T.) Aklına getirmek, hatırına getirmek.

y. k.-ür (NF 304/16), (NF 304/20)

yağı eri- Korku ile üzülmek, isteyip kavuşamamak sebebi ile çok üzülmek.

y. e.-gey (NF 184/40), (NF 185/2)

yarağı kalma- Gücü kalmamak, halsiz düşmek.

y. k.-dı (NF 5/35)

yerine keltür- Yerine getirmek, bir eylemi gerçekleştirmek, uygun hale getirmek.

y. k.-se (NF 50/36)

y. k.-mekke (NF 50/37, 38)

y. k.-ür-men (NF 192/13)

y. k.-mek (NF 225/22)

yıraq tüş- Uzak düşmek.

y. t.-ti NF 169/30, 31

y. t.-er men NF 250/34

yol bër- Yol vermek.

y. b.-medi (NF 16/8)

yol köndür- Yol göstermek.

y. k.-ürler (NF 185/36)

yol körgüz- Yol göstermek.

y. k.-di (NF 56/30)

yoldın azıt- Yoldan çıkarmak.

y. a.-maqdın (NF 269/11)

yoldın çıkar- Doğru yoldan ayırmak.

y. ç.-ğay-mu-men (NF 156/24, 25)

yolınğa kir- Yoluna girmek.

y. k.-gey (NF 56/27, 28)

yoluça yöri- Bir kişiye uymak, ona her konuda tabi olmak.

y. y.-miş bolsa (NF 190/18)

yüreki ārām qıl- (<T.+ Fa. +T.) İçi, gönlü rahat etmek; huzura kavuşmak.

y. ā. q.-sun (NF 250/40)

yüz çewür- Gösterdiği ilgiyi kesmek, ilgilenmemek.

y. ç.-ürler. (NF 26/5)

y. ç.-mesünler (NF 52/9)

y. ç.-se (NF 103/25)

y. ç.-di (NF 153/38)

y. ç.-düngüz (NF 153/40)

y. ç.-se (NF 163/14)

y. ç.-ür sen (NF 34/2)

y. ç.-düngüz. (NF 55/7)

yüz ewür- İlgilenmemek, değer vermemek.

y. e.-üp (NF 68/20), (NF 68/21) (NF 300/26)

y. e.-diler (NF 69/23, 24)

y. e.-ür (NF 181/41)

y. è.-gen (NF 224/6, 7)

y. e.-miş sen (NF 10/23)

yüz suyu tök- Onuru sarsılmak, şerefi ile oynanmak.

y. s. t.-er (NF 91/14)

y. s. t.-mek (NF 268/17, 18)

y. s. t.-miş (NF 271/12, 13, 14)

yüzi müteğayyir bol- (<T. + Ar. + T.) Yüzü değişmek, bozulmak, sıkıntı yüzünden belli olmak, başkalaşmak.

y. m. b.-miş (NF 137/36)

y. m. b.-ur erdi (NF 167/41)

y. m. b.-dı (NF 215/22), (NF 11/33), (NF 220/29), (NF 307/1)

yüzi sarğar- Yüzü sararmak.

y. s.-ur erdi (NF 168/8)

y. s.-ır (NF 168/10)

yüzi tüş- Saldırmak, çullanmak, istemek.

y.- t.-üp (NF 277/13)

yüzün etleri yerke tüş- Yüzünün etleri yere düşmek, utanmak.

y. e. y. t.-ti (NF 244/32)

zahmat / meşakkat kötür- (Ar. + T.) Zahmet, güçlük çekmek.

z. m. k.-eyin (NF 77/34)

zahmat bër- (<Ar. + T.) Zahmet, eziyet vermek.

z. b.-gey (NF 51/12)

zahmat tegür- (<Ar. + T.) Bir sıkıntı içinde bırakmak, zor duruma sokmak.

z. t.-ü (NF 10/25, 26), (NF 10/25, 26)

z. t.-mesün (NF 11/31), (NF 16/6)

z. t.-mes erdiler. (NF 4/15)

z. t.-mesünler (NF 10/27)

z. t.-geyler (NF 14/29)

z. t.-mek turur (NF 10/8)

z. t.- gen NF 116/29

zararı tég- (<Ar.+ T.) Zararı dokunmak, birine bir şeye zarar gelmek.

ž. t.-mesün (NF 16/9, 10)

ž. t.-ürmesün (NF 23/20, 21)

ž. t.-ürmegil (NF 23/39), (NF 149/41)

zekât bér- (<Ar.+ T.) Zekât vermek.

z. b.-memiş (NF 173/15)

z. b.-megen (NF 173/17)

z. b.-megenlerke (NF 173/25)

z. b.-ürler (NF 211/31)

z. b.-mez miz (NF 69/20)

z. b.-megenler (NF 173/27)

ziyân bol- (<Fa. + T.) Ziyân olmak.

z. b.-mağay (NF 52/5)

ziyân teg- / tegür- (<Fa. + T.) Zarar vermek.

z. t.-mesünler (NF 55/31)

z. t.- mese (NF 148/9)

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2018). *Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Nehcü'l-Ferâdis (Giriş-Metin-Tıpkıbasım) I*. Gazi Kitabevi.
- Ağca, M. (2020). *Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eşdizimliliği (DR Tez No: 641923)*. Pamukkale Üniversitesi.
- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. Ötüken.
- Akkoyunlu, Z., & Ercilasun, A. B. (2020). *Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2020). *Her Yönüyle Dil : Ana Çizgileriyle Dilbilim: C. 1,2,3. Cil* (7. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (2020a). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1 Atasözleri Sözlüğü*. İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.
- Aksoy, Ö. A. (2020b). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2 Deyimler Sözlüğü*. İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.
- Aktan, B. (2017). *Nehcü'l-Ferâdis Cennetlerin Açık Yolu -Kerderli Mahmud*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akteker, O. (2018). Bir Gösterge Olarak Türkçede Ekler. *STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 81–86.
- Alkan Ataman, H. (2021). Ahmet Zeki Velidi Togan'ın Harezmi Kültürü ve Dili ile İlgili Çalışmaları. İçinde Y. Şimşek (Ed.), *Orta Türkçe döneminin ilk evresi: sorunları ve çözüm önerileriyle Harezmi Türkçesi* (ss. 265–308). Akçağ Yayınları.
- Aosıman, M. (2020). Yeni Uygur Türkçesindeki Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 16, 15–41.
- Argunşah, M. (2021). Memlûk Sahasında Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Etkisinde Yazılan Eserler. İçinde Y. Şimşek (Ed.), *Orta Türkçe döneminin ilk evresi: sorunları ve çözüm önerileriyle Harezmi Türkçesi* (ss. 43–61). Akçağ Yayınları.
- Arslan, D., & Arslan, M. S. (2019). Kazak Türkçesindeki “jürek” ile Kurulan Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43, 67–77.
- Ata, A. (2014). *Nehcü'l-Feradis “Uştmahlarning Açıq Yolu-Cennetlerin Açık Yolu” Dizin-Sözlük / Mahmut b. Ali* (N. Yüce & M. Canpolat (Ed.); 1. baskı). Türk Dil

Kurumu Yayınları.

Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınevi.

Aydın, M. (1999). “Gönül” Kelimesi Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 566, 104–108.

Ayyıldız, E. (2021). *Arapça ve Türkçedeki Doğum ve Ölüm Olgularıyla İlgili Deyimlerin Betimsel Analizi (YL Tez No: 673328)* [Gazi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Boltabayev, S. (2021). Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Yeni Bir Eser: Tenzilü’s-Sâlihîn. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına*, 1, 508–515.

Çalışkan, N. (2009). *Kavramsal Anahtar Modeliyle İki Dilli Çocuklara Metafor ve Deyim Öğretimi (DR Tez No: 257669)* [Gazi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Çelik, N. (2020). Şehd-i Ebrâr’daki Türkçe Deyimler. *MAMAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 1331–1342.

Çetinkaya, B. (2001). *Kutadgu Bilig’deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Coşkun, H. (2019). *Türkülerde Deyimler (Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz Bölgeleri) (YL TEZ NO: 590922)* [Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Çotuksöken, Y. (1992). *Deyimlerimiz, Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi: 2* (ikinci bas). Özgül Yayınları.

Demirci, K. (2021). *Türkoloji İçin Dilbilim-Konular Kavramlar Teoriler* (5. baskı). Anı Yayıncılık.

Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (14. baskı). Aydın Kitabevi Yayınları.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2023a). *Âl-i İmrân Suresi - 144 . Ayet Tefsiri*. Diyanet İşleri Başkanlığı. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i İmrân-suresi/437/144-ayet-tefsiri>

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2023b). *Bakara Suresi - 217 . Ayet Tefsiri*. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/224/217-ayet-tefsiri>

Doğru, E. (2004). *Modern Arapça’daki Deyimlerin Dilbilimsel Açından İncelenmesi ve Yabancı Dil Öğretimindeki Yeri (DR Tez No: 145196)* [Gazi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Duman, G. B., & Sorokina, O. (2017). Çuvaş Türkçesinde Göz ile Kurulmuş Deyimler

- ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. *Dil Araştırmaları*, 11(21), 113–128.
- Düşmez, Ö. A., & Özyetgin, A. M. (2021). 16. Yüzyıla Ait Nevâdirü't-Tevârih'te Geçen Deyimler Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 10(1), 64–83.
- EDPT. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish*. Oxford University Press.
- Elibol, O. (2009). *Tarık Buğra'nın Küçük Ağa Romanında Geçen Deyimlerin Yapı ve Anlam Bakımından İncelenmesi (YL Tez No: 235032)* [Selçuk Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- Elmalı, K. (2021). Altun Yaruk'ta “Köñül” Kelimesiyle Kurulmuş Deyimler. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 135–167.
- Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (20. baskı).
- Erol, H. A. (2018a). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri* (3. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erol, H. A. (2018b). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri* (3. baskı).
- Eyi, E. (2021). Ferdinand de Saussure'ün ”Genel Dilbilim Dersleri” Adlı Kitabında Dile Yaklaşım Metotları Üzerine Bir Bakış. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 4(2), 139–156.
- Eyuboğlu, İ. Z. (2020). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (2. baskı). Say Yayınları.
- Firth, J. R. (1957). A Synopsis of Linguistic Theory 1930-55. İçinde *Studies in Linguistic Analysis* (ss. 1–32). The Philological Society.
- Genç, M. S. (2014). *Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lügati't-Türk Adlı Eserinde Geçen Deyimler ve Bu Deyimlerin Günümüz Türkçesindeki Karşılıkları (YL Tez No: 358436)* [Erciyes Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- Güven, M. (1997). *Türkçe'de Eylemsel Deyimlerin Bazı Özellikleri (YL Tez No: 64462)* [Boğaziçi Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kayra, K., & Bolatova, Ş. (1995). Çağdaş Kazak Türkçesiyle Göktürk Yazıtlarındaki Kelime ve Deyimler Arasındaki Benzerlikler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1995, 43(1995), 179–191.
- Kenzhalin, K. (2017). Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve*

Edebiyat Dergisi, 43, 107–123.

Küzecioğlu, A. (2023). *Kalk Gidağın Şih Bağına Gazele*. www.turkuler.com.
https://www.turkuler.com/sozler/turku_kalk_gidagin_sih_bagina_gazele.html

Nadjip, E. (2012). Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 0(22), 29–44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17061/178198>

Nurmatov, M. (2016). *Türkiye Türkçesinden Hareketle Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde Ortak Deyimler Üzerine Yapısal ve Anlamsal Değerlendirme (DR Tezi : 462271)* [Gazi Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Ölmez, Z., & Kaçalın, M. (2018). *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili* (M. Ölmez & C. Özgür (Ed.)). T.C. Anadolu Üniversitesi.

Önler, S. (2021). Kutadgu Bilig, Nehcü'l-Feradis ve Kısasü'l-Enbiyâ'da “yüz” Sözcüğü ile Kurulmuş Deyimler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 9(24), 204–217.

Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, C.9, 119–186.

Onur, S. (2020). Nehcü'l-Ferâdis'in Eski Oğuz Türkçesine Bilinmeyen Bir Aktarımı (Riyad Yazması). *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Dergisi*, 5(2), 600–626.

Oymak, İ. Ç. (2019). *Safiye Erol Romanlarında Deyimler (YL Tez No: 559066)* [Kocaeli Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Özdemir, E. (2001). *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü* (8. baskı). Bilgi Yayınevi.

Özer, A. K. (2018). *Kısasü'l- Enbiyâ'da Deyimler* [Erciyes Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>

Öztürk, A. (2021). Harezmi Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi midir? İçinde Y. Şimşek (Ed.), *Orta Türkçe döneminin ilk evresi: sorunları ve çözüm önerileriyle Harezmi Türkçesi* (ss. 167–176). Akçağ Yayınları.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı* (M. Argunşah (Ed.); 1. baskı). Kesit Yayınları.

Parlatır, İ. (2007). *Atasözleri ve Deyimler II - Deyimler*. Yargı Yayınevi.

Püsküllüoğlu, A. (2020). *İlkokul ve Ortaokul İçin Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü : Dil Hazinesi Dizisi* (Ü. Türkoğulları (Ed.); 12. baskı). Arkadaş Yayınevi.

Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş Metim Sözlük*. Marmara Üniversitesi.

- Sağol, G. (1998). “*Nehcü’l-Ferâdîs: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin Sözlük, Dizin, Arapça İbareler)*” *Basılmamış Doçentlik Çalışması*.
- Sağol, G. (2002). Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Basılan Eserler. İçinde *Türkler* cilt 5 (ss. 804–813). Yeni Türkiye Yayınları.
- Şen, S. (2022). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* (2. bsk.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sinan, A. T. (2000). *Türkiye Türkçesindeki Deyimler Üzerine Bir Dil İncelemesi* (2 cilt) (DR Tez No: 102051) [Fırat Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- Svensén, B. (2009). *A handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-making*. Cambridge University Press.
- Tezcan, S., & Zülfikar, H. (2014). *Nehcü’l-Ferâdîs = Uştmahlarning Açuq Yolu = Cennetlerin Açık Yolu: I-II-III Metin-Tıpkı Basım/ Mahmut b. Ali; Tıpkı Basım ve Çeviri Yazı: Janos Eckmann* (N. Yüce & M. Canpolat (Ed.); Birleştiri). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topçu, Ö. (2021). *Derleme Sözlüğü’nde Geçen Kastamonu Ağzına ait Kelime ve Deyimlerin Ses Bilimsel İşlevliliği* (YL Tez No: 662677) [Kastamonu Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- TS. (2005). *Türkçe Sözlük* (10.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. (2022). <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk, V., Erol, H. A., Gülsevin, G., Durgut, H., & Ceritoğlu, M. (2019). XIV-XV. *Yüzyıllar Türk Dili* (V. Türk & E. Boz (Ed.)). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Uludağ, S. (1999). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (4. baskı). Marifet Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altın Ordu Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler*. Fırat Üniversitesi.
- Uysal, H. (2015). *Çocuk Dilinde Deyimlerin Anlamlandırılması ve Öntürlük Etkisi* (YL Tez No: 393411) [Ankara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>
- Yıldırım, O. L. (2015). *Gönlü Hoş Olana Her Şey Hoş Gelir*. <https://www.antoloji.com/>. <https://www.antoloji.com/gonlu-hos-olana-her-sey-hos-gelir-siiri/>
- Yüceol Özözen, M. (2001). Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 600(II), 869–879. https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI_TURK_DILI/muna_yuceol_ozezen_turkce_deyimler_uzerine_birkac_soz.pdf

ÖZGEÇMİŞ

Özlem ARIKÖK, 2001 yılında Niğde Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuş ardından Millî Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli kurumlarda Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmıştır. 2021 yılında Karabük Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili alanında yüksek lisans yapmaya başlamıştır. Hâlen Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmaktadır. Evli ve iki çocuk annesidir.